Napóleon
ÉLETE

ALEXANDRE DUMAS

Pallas Antikva

ALEXANDRE DUMAS

Napóleon ÉLETE

PALATINUS

A mű eredeti címe:
Napoléon Bonaparte

Fordította
BÖLÖNI GYÖRGY

A fantázia fejedelme, a mese országának szuverén ura, a képtelen és hihetetlen kalandok elbeszélője, a földöntúli arányokra növő hősök életre keltője: így él az irodalmi köztudatban az idősebb Alexandre Dumas képe. Csupa egzotikus tűz, csupa izzó, forrongó kalandorság, csupa törvénytelen szeszély a köztudatban Dumas irodalma. Afrika tüze ég a portréja színeiben: hatalmas fej, szerecsen, kondor haj, húsos ajak, sötét arcszín. A származása is csupa kaland, forrongás és törvénytelenség. Az apja híres katona volt, az első köztársaság és a nagy Napóleon generálisa, aki 1786-ban állott be közhuszárnak, és 1793-ban már divíziógenerális. De még sűrűbb, még áthatóbb illatú romantika a családfája második ága. A vitéz generális mulatt volt, Pailleterie márki és egy néger nő törvénytelen fia. Dumas Napóleon konzulsága alatt született, gyerekkorát a császár uralma, dicsősége tölti be, tizenhárom éves korában éli át Napóleon végső zuhanását a trónok legmagasbikáról, és már megértő érzéssel vonul el szeme előtt a minden korok legizgalmasabb és legkülönösebb kalandja: a császár száznapos uralma. Ifjúságának ideje a restauráció, az idők kerekének ez a nagy visszafordítása, a „hájfejű” XVIII. Lajos és a konok, bigott X. Károly visszatérése az „uzurpátor” trónjára, amely Napóleon forradalmi tirannizmusa helyére a *terreur blanche* uralmát állította. Dumas tehát 1802-ben született, mikor Franciaország a nagy Napóleonnal harci dicsősége legmagasabb ormára hágott, és 1870-ben halt meg, amikor a kis Napóleon a legmélyebb megalázás, a legkeserűbb vereség ingoványába indította el az országot. Élete magában foglalja szinte a század Franciaországának egész históriáját: az

első köztársaság utolsó éveit, a nagy császárság születését, a visszatérő Bourbon-királyságot, a júliusi revolúciót és vele a polgárkirályság fölkerülését, a negyvennyolcas forradalmat s a második köztársaság vérben fogantatását, Louis Napóleon új császárságát és a nagy débâcle főnixeként kikelő harmadik respublikát.

Ez a történelmi háttere Dumas életének, és ez egyben a cáfolata annak az irodalmi babonának, hogy Dumas művészetében nincsen semmi realitás, hogy egészen elrúgja maga alól a valóságos életet, és csak a fantáziája szeszélyei kormányozzák. Nagy és fogékony érzésű író, akinek a füle mellett ennyi históriai vihar szélvésze süvített el, aki ennyi forrongás villámát látta lecsapni, nem is csinálhatott olyan irodalmat, amely gyökereivel nem akaszkodik a maga kora földjébe. Dumas romantikus, de temérdek realitás van a romantikájában. Ahogy voltaképpen a romanticizmus igen realisztikus mozgalom volt. A régi klasszikus és élettelenné lett sémákkal és vértelen sablonokkal szemben az emberi szenvedélyeket kereste, a klasszikus irodalom korok, népek, évezredek során nem változó embere helyére állította a történelmi embert, aki egy bizonyos korban, egy bizonyos környezetben élt. A kor, a környezet pontos rajzát követelte, a *couleur locale* lett a jelszava. A klasszikus ízlésű irodalom pusztán szépet ábrázoló művészetével szemben felfedezte a rút szépségeit. A királyok, hősök, főurak világa mellett meglátja az alsóbb néposztályok életét is. Brandes kitűnően állapítja meg, hogy „a romantikusok újraboncolták az élet valóságát”. A romanticizmus voltaképpen realizmust jelentett a klasszicizmussal szemben, és ezért van annyi rokonsága a későbbi naturalizmussal, amely új és teljesebb kritika alá vette az „élet valóságát”.

A júliusi forradalom előtti és utáni Franciaországban (és ennek a bélyege van legerősebben Dumas munkáin) az „élet valósága” a születés, a vagyon és a hivatali pozíció háromságának uralma volt. A romantikusok ifjú generációja ezt a félelmetes háromságot boncolta kíméletlen kézzel. A születés, a vagyon, a pozíció társadalmával szemben ennek a társadalomnak a kitagadottjaihoz fordul, azokhoz, akik rosszul születtek, akik nincstelenek, akik nem tudtak elhelyezkedni sehol sem. Szerencsétlenekkel telik meg az egész irodalom, de ezek a szerencsétlenek legtöbbször nem nyugszanak meg a sorsukban, hanem küzdenek ellene. A társadalom nem nyújtja feléjük segítő kezét, hát ellenségei lesznek a társadalomnak. Nagy és egyetemes oppozíció viharfelhője sűrűsödik a hivatalos rend feje fölé. így születnek meg az irodalomban a keseredett szívű, szeretetet áhítozó fattyúk, a rokonszenves rablók, a roppant ambíciók szolgasorban tengődő lovagjai. Ilyen rebellisek Dumas hősei is. Antony, a fattyú és talált gyerek, aki halálraváló harcot vív a szerelméért. Napóleon, a korzikai fiskális fia, aki maga alá gyűr minden ellenállást. Monte-Christo, aki az igazságtalanságot szenvedettek rettenetes bosszújával tör a tisztesség és jólét uraira. És ezek a rebellisek nincsenek egyedül ennek a kornak az irodalmában. Egész tábora sorakozik a nagy elégedetleneknek. Balzac Rastignacja, Hugo Ruy Blasa, Stendhal Julien Sorelje mind alulról tör felfelé a szerencse, az élvezetek, a siker csúcsaihoz.

A szerencse, az élvezet, a siker – ezt csodálja Dumas, és regényeiben, drámáiban reszkető szívvel kíséri azoknak az embereknek a sorsát, akik a szerencsével az élvezetért, a sikerért viaskodnak. Mindig a gyönyörűségért, a sikerért való küzdelem az igazi témája akár a három testőr nincstelen, kalandos, hírre,

pénzre, hatalomra törő pályáját mondja el, akár Monte-Christo kincskereső sorsát, akár Bonaparte Napóleon mindent merő, minden áhító és mindent elérő roppant üstökösútját. Nem eszmék, nem érzések, de karrierek mozgatják Dumas világát. A karrier köré fonódik minden intrika, ezért folyik nála minden könny, verejték és vér. Fantasztikus ötleteinek, hihetetlen kitalálásainak, képtelen kalandozásainak mindig igen reális alapépítménye van: valamely karrier megteremtése, valami pozíció megvédése. Mint Balzac, ő is a semmiből mindenné dagadó életpályákat szereti, ezekre aggatja fantáziája minden tüzes elképzelését. A Monte-Cristók, a Napóleonok pincéből aranypompájú termekbe vezető szédítő útját követi idegei minden izgalmával.

A restauráció elleni általános oppozícióba és az alulról feltörő érvényesülés forrongásába fonódott bele az új életre kelő Napóleon-kultusz. A Bourbon-uralom fájt, hát visszaemlékeztek a Bourbon-fekély nagy irtó orvosára. Arisztokraták gőgje lebegett a társadalom felett, szerető emlékezés szállott hát vissza a nagy népcsászár felé. Kudarcok, megalázások, idegen hatalmak tiprásai szégyenítették Franciaországot, tüzet fogtak hát a lelkek a gloire napjainak az elgondolására. Elaggott tekintély és tehetségtelen összeköttetés telepedett meg mindenütt, az ifjúság rajongva tekintett hát vissza Bonapartéra, aki csak fiatal és csak zseniális volt. Reakció uralkodott mindenütt, a feudális privilégiumok új erőre kaptak, elfelejtették hát Napóleonnak, hogy császár volt, és csak azt látták, hogy a nagy forradalom örököse, végrendeletének végrehajtója, és hogy répaként vágta le egész Európában a feudális fejeket. Brandes írja a romantikus Franciaországról: „Nem szabad elfelejteni, hogy a restauráció és a júliusi királyság idején az irodalomban fellépő járványos

Napóleon-rajongás nem bonapartizmust jelentett, hanem szinte csak annak a jele, hogy az illető az ellenzékhez tartozott. Az a Napóleon, akit istenítettek, nem Franciaország zsarnoka, hanem a királyok és a királyi hatalom megalázója volt".

Dumas Napóleon-rajongását még családi tradíciója, az apja emléke is erősítette. Drámát írt 1831-ben Napóleonról „Bonaparte Napóleon, vagy Franciaország történelmének harminc esztendeje" címmel. Megírta aztán Napóleon életrajzát is, és nagy regénye, a Monte-Cristo grófja Napóleon bukásából és a restauráció diadalából nő ki. Egy besúgó feladása azzal vádolja Dumas hősét, hogy bonapartista ügynök; egy royalista tisztviselő intrikái miatt hosszú évekig szenved a börtönben; egy karbonári-összeesküvéssel gyanúsított abbé nagyszerű tudományokra tanítja és roppant kincs urává teszi. Kiszabadul végre, és rettenetes bosszúja lecsap a royalista társadalom nagyjaira. Ha már Napóleon nem térhetett vissza Szent Ilona szigetéről, hát visszatér egy híve Monte-Cristo szigetéről, és végzetes bosszúja alatt megsemmisülnek Napóleon ellenségei. Elpusztulnak nemcsak maguk, de gyermekeik és unokáik is, és a bosszúállás éppen saját bűneiket és gyatraságaikat fordítja ellenük. A gonoszok és jók általános romantikus ellentétét szokták látni ebben a regényben, pedig a bonapartista igazak és a royalista gonosztevők ellentéte van benne. És éppen ez teszi frissé és maivá Dumas munkáit, Hogy a romanticizmus fantasztikus kalandjai mögött temérdek eleven élet lüktet, ahogy Jókai túlfűtött meséi is maiak még mindig, mert egyetlen magyar regényíró sem adott annyit a magyar élet realitásaiból, mint ő. Dumas literatúráján megint sikeres próbát áll annak a nagy irodalmi törvénynek az igazsága, hogy nagy írók csak úgy keletkeznek, ha korukkal megtartják a lelki kontaktust, és

társadalmuk nagy áramlataival összekapcsolódnak, akár úgy, hogy beléjük merülnek, akár úgy, hogy opponálnak ellenük.

Pogány József

I.

BONAPARTE NAPÓLEON

1769. augusztus 15-én Ajaccióban egy gyermek született, aki szüleitől a Bonaparte, az égtől a Napóleon nevet nyerte.

Ifjúsága első napjai ama lázas izgalmak között teltek el, melyek a forradalmakat követik; Korzikát, mely félszázad óta függetlenségről álmodozott, részben meghódították, részben eladták, és csak azért szabadult ki Genova szolgaságából, hogy Franciaország hatalmába essék. Paoli,[1] akit legyőztek Ponte-Nuovónál, testvérével és unokaöccseivel Angliában keresett menedéket, hol Alfieri neki ajánlotta *Timoléon*-ját. A levegő, melyet az újszülött beszívott, forró volt a polgárgyűlölettől, és a harang, mely keresztelőjére megkondult, még vészkongásoktól remegett.

Apja, Bonaparte Károly és anyja, Laetitia Ramolino, mindketten patríciustörzsből és a Firenzét uraló bájos San Miniato falucskából származtak. Eleinte Paoli hívei voltak, de később elhagyták pártját, és a francia befolyáshoz csatlakoztak. Könnyű volt tehát megnyerniük Marboeuf támogatását, aki kormányzónak jött vissza a szigetre, hol tíz évvel előbb mint tábornok szállott partra, hogy az ifjú Napóleon bekerüljön a brienne-i katonai iskolába. A kérelmet teljesítették, és kevéssel az után Berton, az iskola aligazgatója a következőket jegyezte lajstromába:

---

[1] A korzikai szabadságmozgalom vezére.

„Ma, 1779. április 23-án, Buonaparte[2] Napóleon kilencéves, nyolc hónapos és ötnapos korában belépett a brienne-le-châteaui királyi katonai iskolába."

Az újonnan jött korzikai volt, azaz oly országból való, mely még napjainkban is a tunyaságnak oly erejével küzd a civilizáció ellen, hogy karakterét függetlensége híján is megőrizte. A fiú csak szülőszigetének nyelvjárását beszélte; arcszíne perzselt volt, mint a délieké; szeme sötét és átható, mint a hegylakóké. Mindez már több volt a kelleténél, hogy pajtásai kíváncsiságát felizgassa és az ő természetes vadságát növelje, mert a gyermeki kíváncsiság gúnyolódó és könyörület nélküli. Egy Dupuis nevű tanár vette pártfogásába a szegény, elzárkózott gyermeket, és gondja volt rá, hogy külön francialeckét adjon neki. Három hónap múlva a gyermek eléggé előrehaladt a tanulásban, úgyhogy az első latinleckéket kapja. De már akkor jelentkezett nála az ellenszenv, melyet a holt nyelvek iránt érzett, míg ellenkezőleg, a matematikai tudományokra való készsége az első leckéktől fogva fejlődött. Következményük az lett, hogy – amint az oly gyakori szokás az iskolában – elvégezte ama feladatok megoldását, melyeket barátainak kellett volna megcsinálniuk, ezek pedig cserébe elkészítették az ő gyakorlatait és fordításait, melyekről hallani sem akart.

Ez az elzárkózottság, melyben egy ideig az ifjú Bonaparte élt, s mely lehetetlenné tette, hogy kifejezhesse gondolatait, olyan válaszfalakat emelt közte és pajtásai között, melyek sohasem tűntek el teljesen. Ez az első élmény bosszúhoz hasonló keserű emléket hagyván lelkében, megszülte benne azt a korai embergyűlöletet, mely miatt a csöndes mulatságokat kereste, amiben némelyek a születendő zseni prófétai álmait látják.

[2] Így írta nevét a család is. De csak 1796-ig.

Különben igen sok körülmény, mely más ember életében észrevétlen maradt volna, bizonyos alapot ad azok beszédének, akik megpróbálták, hogy kivételes gyermekséget tulajdonítsanak e csodálatos férfiasságnak. Kettőt idézünk belőlük.

Az ifjú Napóleon egyik legkedveltebb szórakozása az volt, hogy egy sövénnyel körülvett kicsiny kertecskében dolgozgatott, hová szünet közben rendesen visszahúzódott. Egyszer egyik fiatal pajtása, aki kíváncsi volt, hogy mit csinálhat így egyedül kertjében Napóleon, felmászott a palánkra, és látta, amint azzal foglalatoskodott, hogy katonai rendbe állított egy csomó kavicsot, melyeknek nagysága jelölte a rangjukat. A zajra, melyet a tolakodó ütött, Napóleon megfordult, és látva, hogy meglepték, rákiáltott iskolatársára: szálljon le; de ez ahelyett hogy engedelmeskedett volna, gúnyolódott az ifjú hadvezérrel, akinek kevés kedve lévén a tréfálkozásra, felkapta a legnagyobbik kavicsot, s a csúfolódónak egyenesen a homlokába vágta úgy, hogy az elég veszélyesen megsebesülve leesett.

Huszonöt év múlva, azaz szerencséje teljében, jelentették Napóleonnak, hogy valaki, aki iskolatársának mondja magát, óhajtana vele beszélni. Miután a tolakodók nemegyszer ezzel az ürüggyel éltek, hogy hozzáférkőzhessenek, a volt brienne-i diák megparancsolta a szolgálatot végző hadsegédének, hogy kérdezze meg régi tanulótársa nevét; hanem neve semmiféle emléket nem ébresztett Napóleon lelkében.

– Menjen vissza – mondotta –, és kérdezze meg ettől az embertől, hogy nem tud-e valami olyan körülményt mondani, ami reá emlékeztetne.

A hadsegéd teljesítette a parancsot, és azzal jött vissza, hogy a kérvényező felelet helyett egy sebhelyet mutatott a homlokán.

– Ah, most már emlékszem – mondotta a császár –, egy tábornokot vágtam a fejéhez!...

1783-1784 telén oly nagy hó esett, hogy minden szabadban való szórakozás megszakadt. Bonaparte akarata ellenére arra lévén kárhoztatva, hogy azt az időt, amit rendesen kertje művelésére fordított, pajtásai zajos és szokatlan mulatozásai között töltse, azt indítványozta, hogy menjenek ki, és lapáttal meg kapával építsenek hóból erődöt, melyet aztán védeni fog az egyik és támadni a másik fél. Indítványa sokkal rokonszenvesebb volt, hogysem visszautasították volna. A terv szerzőjét természetesen az egyik párt vezérévé választották. Ő ostromolta a várost, és az ellenség hősies ellenállása után bevette. Másnap elolvadt a hó, de ez az új szórakozás mély nyomot hagyott a tanulók lelkében. Felnőve visszaemlékeztek e gyermekjátékra, és amikor látták, hogy annyi város elesik előtte, eszükbe jutottak azok a hósáncok, melyeken áttört Napóleon.

Amint Bonaparte nőtt, azok a kezdetleges eszmék, melyeket valahogyan csírákban hordott magában, kifejlődtek, és jelezték, hogy egy napon még gyümölcsöket fognak hozni. Korzika meghódolása Franciaország előtt – ami az iskolában őt, a sziget egyedüli képviselőjét úgy tüntette fel, mint meghódoltat a győztesek között – gyűlöletes volt előtte. Egyszer, amikor Berton aligazgatónál ebédelt, a tanárok, akiknek már többször feltűnt tanítványuk nemzeti érzékenysége, úgy színlelték, mintha elítélőleg nyilatkoztak volna Paoliról. A fiatalember arca lángba borult, és nem tudta magát tartóztatni:

– Paoli – mondotta – nagy ember volt, aki szerette hazáját, mint egy régi római; és sohasem fogom megbocsátani atyámnak, aki hadsegéde volt, hogy Korzika és Franciaország egyesülésében

közreműködött. Tábornoka sorsában kellett volna osztoznia és buknia vele együtt.

Eközben, öt év múltán az ifjú Napóleon a negyedik osztályba került, és mindazt megtanulta a matematikából, amit Patrault atya taníthatott neki. Olyan idős volt, hogy a brienne-i iskolából a párizsiba kerülhetett. Osztályzata jó volt, és Keralio, a katonai iskolák felügyelője ezt a jelentést küldte róla XVI. Lajos királynak:

„Buonaparte (Napóleon) úr, aki 1769. augusztus 15-én született, négy láb, tíz hüvelyk és tíz zsinórnyi magas, a negyedik osztályt végezte; szervezete jó, egészsége kitűnő; engedelmes, becsületes, hálás jellemű; magaviselete igen rendes; mindig kitűnt a matematikában való képességeivel. Történelem és földrajzban meglehetős; elég gyönge a szépművészeti gyakorlatokban és a latinban, melyben csak a negyedik osztályt végezte. Kitűnő tengerész lesz. Megérdemli, hogy átmenjen a párizsi katonai iskolába.”

E jegyzék folytán megengedték, hogy az ifjú Napóleon a párizsi katonai iskolába léphessen; és távozása napján ezt jegyezték a lajstromokba:

„1784. október 17-én távozott a brienne-i katonai iskolából nemes Buonaparte Napóleon úr, született Ajaccióban, Korzika szigetén 1769. augusztus 15-én mint nemes Buonaparte Károly Mária, a korzikai nemesség követe, a nevezett Ajaccio város lakosa, s Laetitia Ramolino asszony fia (a lajstromba a 31-ik oldalon bevezetett okirat szerint), és felvétetett az intézetbe 1779. április 23-án.”

Napóleont azzal vádolták, hogy álnemességgel kérkedett és eltagadta a korát; ez okmányok, melyeket fentebb idézünk, megfelelnek e két vádra.

Bonaparte a nogent-sur-seine-i postakocsival érkezett a fővárosba.

Semmiféle különös esemény nem jelzi Bonapartének a párizsi katonai iskolában való tartózkodását, hacsak nem az a napló, melyet régi aligazgatójának, Berton atyának küldött. Az ifjú törvényhozó ez iskola szervezetében oly bűnöket talált, melyeket ébredező adminisztratív képessége nem hagyhatott szó nélkül. Ezek egyike, mindannyi között a legveszedelmesebb, az a fényűzés volt, mellyel a növendékeket körülvették. Bonaparte főleg ez ellen a kényelem ellen kelt ki.

„Ahelyett – mondotta –, hogy egy sereg szolgát tartanak a tanulók körül, és naponta kétszer szolgáltatnak fel nekik ebédet, a parádés iskolalovaglás helyett, mely oly drága, a lovaknak s a lovasoknak egyformán nem többet érne, ha nem szakítanák félbe mindannyiszor tanulmányaikat, és kényszerítenék őket, hogy szolgálják ki önmagukat, az egyszerű konyhát kivéve, mellyel nem foglalatoskodnának; komiszkenyeret vagy ennek megfelelőt etetni velük; hozzászoktatni őket, hogy maguk porolják ruhájukat és tisztítsák cipőiket és csizmáikat? Miután szegények és a katonai szolgálatra vannak szánva, nem az egyedüli nevelése ez, melyet adhatunk nekik? Egyszerű életre szoktatva, arra, hogy maguk gondozzák ruhájukat, erősebbek lesznek, dacolni tudnak az idő változásaival, bátran elviselik a háború fáradalmait, és tiszteletet és vak engedelmességet sugallnak a katonáknak, akik alájuk vannak vetve.”

Bonaparte tizenöt és fél éves volt, mikor ezt a reformot javasolta: húsz évvel később megalapította a fontainebleau-i katonai iskolát.

1785-ben kitűnő vizsgák után Bonapartét hadnaggyá nevezték ki a fére-i ezredhez, mely Dauphiné-ban állomásozott.

Miután kevés időt töltött Grenoble-ban, hol más nyomot, mint egy Turenne-ről szóló apokrif megjegyzést, nem hagyott hátra, Valence-ba ment. Itt már megcsillant pár napsugár az ismeretlen fiatalember jövendőjének homályában. Bonaparte, tudjuk, szegény volt; de bármily szegény is volt, úgy gondolta, hogy segítségére kell jönnie családjának, és Franciaországba hívta Lajos testvérét, aki kilenc évvel fiatalabb volt nála. Mindketten Bon kisasszonynál laktak, a Rue Grande 4. szám alatt. Bonaparténak egy hálószobája volt, és e felett lakott a kis Lajos egy padlásszobában. Bonaparte híven iskolai szokásaihoz, melyekből később hadi erénye lett, reggelenként bottal kopogott a padlón, és úgy keltette fel testvérét, aztán számtani leckét adott neki. Egy napon a fiatal Lajos, aki nagyon nehezen törődött bele ebbe a rendszerbe, lassabban és nehezebb szívvel jött le, mint rendesen; Napóleon másodszor kopogott a padlón, mikor végre belépett.

– Ejnye, mi van ma veled? Úgy látszik, nagyon restek vagyunk – mondotta Bonaparte.

– Ó, testvérem – felelte a gyermek –, oly szépet álmodtam!

– No mit?

– Azt álmodtam, hogy király vagyok.

– Hát akkor én mi voltam… császár?… – mondá vállát vonogatva a fiatal hadnagy. – Munkára fel!

És a jövendő császár leckét adott, mint rendesen – a jövendő királynak.[3]

Bonaparte egy Marc Auréle nevű könyvkereskedő boltjával szemben lakott, akinek háza, azt hiszem, 1530-ból való és reneszánsz kori bizsu. Itt töltötte csaknem minden szabad idejét,

---

[3] Ez a jelenet Parementier ezredorvos jelenlétében történt, kinek ezredénél Bonaparte hadnagyoskodott.

ami katonai szolgálata és testvérének adott leckéi mellett maradt. Ez az idő nem veszett el rá nézve, mint látni fogjuk.

1808. október 7-én Napóleon vacsorát adott Erfurtban. Vendégei voltak Sándor cár, a vesztfáliai királyné, a bajor király, a württembergi király, a szász király, Konstantin nagyherceg, a hercegprímás (Dalberg), Vilmos porosz herceg, az olden burgi, a mecklenburg-schwerini, a weimari uralkodó hercegek és Talleyrand herceg. A beszélgetés az aranybullára fordult, mely a rajnai szövetség megalakulásáig alkotmányul és szabály gyanánt szolgált a császárválasztásra, a választók számára és minőségére vonatkozólag. A hercegprímás részletekbe bocsátkozott, és 1409-re tette a bulla idejét.

– Azt hiszem, hogy ön téved – mondá mosolyogva Napóleon. – A bullát, melyről ön beszél, 1336-ban hirdették ki IV Károly császár uralkodása alatt.

– Igaza van, sire – felelte a hercegprímás –, most már emlékezem; de hogyan tudja Felséged ily jól ezeket a dolgokat?...

– Mikor egyszerű hadnagy voltam a tüzérségnél... – válaszolta Napóleon.

Erre oly élénk csodálkozás támadt a nemes vendégek között, hogy Napóleonnak el kellett hallgatnia. De egy pillanat múlva folytatta:

– Mikor oly szerencsés voltam, hogy hadnagy lehettem a tüzérségnél, három évig Valence-ban voltam állomáson. Kevéssé kedveltem a társaságot, és igen visszavonultan éltem. Szerencsés véletlen folytán egy tanult és előzékeny könyvkereskedő szomszédságában laktam. E három év alatt át- meg átolvastam könyvtárát, és semmit sem felejtettem el, még olyan tárgyakból sem, melyek semmi összefüggésben sem voltak hivatásommal. A természet különben matematikai emlékezőtehetséggel áldott

meg; igen gyakran megtörténik, hogy minisztereimnek legrégibb számadásaik részleteit és összegeit idézem.

Napóleonnak nem ez volt egyedüli emléke, melyet Valence-ból megőrzött.

Ama kevés egyén között, akikkel Bonaparte Valence-ban érintkezett, volt Tardiva Saint Ruf-i lelkész, akinek rendjét kevéssel azelőtt eltörölték. Nála találkozott Carolina Colombier kisasszonnyal, és szerelmes lett belé. E kedves teremtés családja Valence-tól félmérföldnyire lakott, Bassiau-ban; a fiatal hadnagyot fogadta a család, és Napóleon több látogatást tett. Időközben jelentkezett a családnál egy Bressieux nevezetű dauphini nemes is, Napóleon látta hát, itt az ideje, hogy nyilatkozzék, ha nem akarja, hogy megelőzzék; következésképpen hosszú levelet írt Carolina kisasszonynak, melyben feltárta iránta táplált érzelmeit, és megkérte, hogy tudassa azokat szülőivel. Ezek abba a kényszerhelyzetbe kerülve, hogy egy jövő nélküli katonához vagy egy kissé vagyonos nemeshez adják lányukat, a nemest választották: Bonaparte kosarat kapott, és levelét visszajuttatták egy harmadik személy kezébe, akinek át kellett volna adni, amint megbízatása szólt, annak, aki írta. De Napóleon nem akarta visszavenni.

– Őrizze meg – mondá –, valamikor bizonyítéka lesz a Carolina kisasszony iránt érzett szerelmemnek és érzéseim tisztaságának.

Ez a valaki megtartotta a levelet, s a család még most is őrzi.

Három hónap múlva Carolina kisasszony feleségül ment Bressieux-höz.

1806-ban Madame Bressieux-t az udvarhoz szólították, mint a császárné udvarhölgyét, testvérét Turinba küldték

prefektusnak, férjét pedig báróvá és az állami erdők igazgatójává nevezték ki.

Montalivet és Bachasson voltak még azok, akikkel Napóleon Valence-ban tartózkodása alatt barátkozott, és akik közül az egyik belügyminiszter, a másik Párizs élelmezési felügyelője lett. Vasárnaponként a három fiatalember csaknem mindig együtt sétált a városon kívül, és megálltak néha, hogy figyeljék azt a szabadban rendezett bált, melyet fejenként és tánconként egy hatosért egyik városi szatócs rendezett, aki szabad idejében a zenészmesterséget gyakorolta.

Ez a zenész kiszolgált katona volt, aki Valence-ba tért nyugdíjba, itt megházasodott, és kettős mesterségét folytatta; minthogy azonban ez is elégtelen volt, a kerületi beosztáskor a központi igazgatás irodájában kért és kapott kiadói alkalmazást. 1796-ban itt találták az első önkéntes zászlóaljak, és magukkal vitték.

Ez a volt katona, szatócs, zenész és kiadó lett aztán Victor marsall, a belluni herceg.

Mikor Bonaparte távozott Valence-ból, három frank és tíz sou adósságot hagyott Coriol péknél.

Ne csodálkozzanak olvasóink, hogy hasonló apróságokat keresünk; mikor egy Julius Caesar, egy Nagy Károly vagy egy Napóleon életrajzát írjuk, nem kell többé Diogenész lámpájával az embert keresnünk; az embert megtalálta az utókor, és a világ szemében fényesen és fenségesen jelenik meg: azt az utat kell követni, melyet megfutott, míg piedesztáljára érkezett, és mennél jelentéktelenebbek azok a nyomok, melyeket útja bizonyos helyein hagyott, annál ismeretlenebbek és következőleg, annál inkább érdeklődést keltők.

Bonaparte ugyanakkor érkezett Párizsba, amikor Paoli. Az alkotmányozó gyűlés Korzikát a francia törvények kedvezményeiben részesítette; Mirabeau kijelentette a szószékről, hogy itt az ideje visszahívni azokat a bujdosó hazafiakat, akik a sziget függetlenségét védelmezték, és Paoli visszajött. Bonapartét fiaként fogadta atyja régi barátja: a lelkes ifjú szembe találta magát hívével, akit helytartóvá és Korzika katonai parancsnokává neveztek ki.

Bonaparte szabadságot kapott, és ezt arra használta fel, hogy Paolival menjen és viszontlássa családját, melyet hat éve elhagyott. A tábornokot, a hazafit tomboló lelkesedéssel fogadták a függetlenség hívei, és a fiatal hadnagy részt vett a híres száműzött diadalában; a lelkesedés olyan nagy volt, hogy polgártársai egyhangú akaratából Paoli egyszerre a nemzeti testőrség fejévé és a kerületi igazgatás elnökévé lett. Egy ideig tökéletes egyetértésben működött az alkotmányozó gyűléssel; de Charrier lelkésznek egy javaslata – melyben azt indítványozta, hogy Piacenzáért, mely arra volt szánva, hogy vele a pápát kárpótolják Avignon elvesztéséért, Korzikát adják a pármai grófnak cserébe – Paoli előtt annak lett bizonyítéka, hogy a főváros kevés jelentőséget tulajdonít hazája megőrzésének. Az angol kormány, mely befogadta Paolit száműzetése alatt, eközben tárgyalásokba bocsátkozott az új elnökkel; Paoli különben nem titkolta, hogy mennyire előnyösebbnek tartja az angol alkotmányt annál, melyet a francia törvényhozás készített. Ez időtől kezdődik az ifjú hadnagy és az öreg tábornok között az egyenetlenkedés; Bonaparte francia állampolgár maradt, Paoli pedig újra korzikai tábornokká lett.

Bonapartét 1792 elején visszahívták Párizsba. Itt Bourienne-nel, régi iskolatársával találkozott, aki átfutva Porosz- és

Lengyelországon, Bécsből érkezett. A két brienne-i tanuló közül sem egyik, sem a másik nem volt boldog: összetették nyomorúságukat, hogy könnyebben elviseljék. Az egyik hadiszolgálatra, a másik a külügyekhez való beosztását kérelmezte: egyiküknek sem válaszoltak, mire kereskedelmi üzletekről álmodoztak, de miután tőkéjük nem volt, ez terveikben csaknem mindig megakadályozta őket. Egyszer az az eszméjük támadt, hogy kibérelnek a Montholon utcában több épülőfélben levő házat, hogy aztán ezeket albérletbe adják; de a tulajdonosok követelése oly túlzottnak látszott előttük, hogy kénytelenek voltak lemondani erről a spekulációról abból az okból, ami miatt annyi másról lemondottak. Az építésztől távozva a két spekuláns észrevette, hogy nemcsak nem vacsoráltak, hanem nincs is miből vacsorálniuk. Bonaparte úgy segített a kellemetlenségen, hogy zálogba tette az óráját.

Augusztus 10-e komor bevezetéseképpen, elérkezett június 20-a.[4] A két fiatalember egy Saint-Honoré utcai vendéglősnél adott egymásnak ebédre találkozót; bevégezték ebédjüket, amikor nagy tolongás és kiabálás csalta őket az ablakhoz: „Ça ira! Éljen a nemzet! Éljenek a sans-culotte-ok! Le a vétóval!” Hatnyolcezer emberből álló tömeg volt, Santerre és Saint-Hurugues márki vezette őket, a Saint-Antoine és Saint-Marceau külvárosból jöttek, és a nemzetgyűlés elé igyekeztek.

– Kövessük ezt a söpredéket! – mondotta Napóleon.

És a két fiatalember rögtön elindult a Tuileriák felé; megállottak a Szajna-part teraszán; Bonaparte egy fához támaszkodott, Bourrienne pedig leült egy karfára.

---

[4] 1792. június 20-án tört be először a párizsi nép a Tuileriákba, augusztus 10-én pedig másodszor, amikor a svájci gárdát leölték és a nemzetgyűlésnél menedéket kereső, királyi családot a Temple-be zárták.

Onnan nem látták, hogy mi történik; de könnyen kitalálták, hogy mi történt, mikor kinyílott az egyik kertre nyíló ablak, és megjelent benne XVI. Lajos, vörös sapkával a fején, melyet a népből nyújtott át neki valaki egy dárda hegyén.

– *Coglione! Coglione!*[5] – mormogta vállát vonogatva korzikai kiejtéssel a fiatal hadnagy, aki idáig néma és mozdulatlan maradt.

– Mit akarsz, mit csináljon? – kérdezte Bourrienne.

– Ágyúval kellene elsöpörni négy-ötszázat – felelte Bonaparte –, és megszaladna a többi.

Egész nap erről a jelenetről beszélt, mely a legerősebb benyomással volt rá mindazok között, amelyeket valaha átélt.

Bonaparte így látta lezajlani szemei előtt a francia forradalom első eseményeit. Egyszerű szemlélőként jelen volt az augusztus 10-i sortűznél és a szeptember 2-i mészárlásoknál,[6] aztán látván, hogy nem osztják be szolgálatra, elhatározta, hogy újra Korzikára utazik.

Paolinak az angol kormánnyal való titkos tárgyalásai Bonaparte távollétében annyira előrehaladtak, hogy Napóleon nem kételkedhetett többé tervei felől. Egy találkozásuk, melyen a korzikai kormányzónál együtt volt az öreg tábornok és a fiatal hadnagy, szakítással végződött; a két régi barát úgy vált el, hogy csak a harctéren látják viszont egymást. Aznap este Paoli egyik udvaronca rosszat akart előtte mondani Bonapartéról.

– Csitt! – mondta a tábornok ujját ajkára téve –, ez a fiatalember antik módra van faragva.

Paoli nemsokára nyíltan kitűzte a lázadás zászlaját. 1793. június 26-án az angol párt által a corte-i konzulság

---

[5] Buta.

[6] A szeptemberi mészárlásokkor, 1792. szeptember 2-án és 6-án 2000 politikai foglyot végeztek ki.

generalisszimuszává és elnökévé neveztetett ki; július 17-én a nemzeti konvent elmozdította. Napóleon távol volt: végre elnyerte annyiszor kért szolgálatra való beosztását. A zsoldos nemzeti gárda parancsnokává neveztetvén ki, Truguet admirális flottájába került, és hatalmába ejtette ezalatt a Sainte-Etienne erődöt, melyet a győztesek nemsokára kénytelenek voltak kiüríteni. Amikor Bonaparte visszatért Korzikára, a szigeten már kiütött a lázadás. Salicetti és Lacombe Saint-Michel, a konvent tagjai, akik azzal bízattak meg, hogy a lázadók elleni parancsot végrehajtsák, kénytelenek voltak Calviba visszavonulni: Napóleon hozzájuk csatlakozott, és Ajaccio ellen támadást kísérelt meg velük, amelyet azonban visszavertek. Ugyanazon a napon tűz ütött ki a városban; a Bonaparték háza égett le; rövid idő múlva egy rendelet örök számkivetésre ítélte a családot. A tűz hajléktalanokká, a száműzetés hazátlanokká tette őket. Napóleon felé fordultak, és Napóleon Franciaországhoz fordult. Törékeny járműre szállt a szegény száműzött család, amelyet a jövendő cézár bocsátott szélnek, és szerencséje szárnyával takargatta négy fivérét, akik közül három király, és három nővérét, akik közül egy királynő lett.

Az egész család Marseille-ben állott meg, védelmét kérte annak a Franciaországnak, amelyért száműzték őket. A kormány meghallgatta kérésüket: Joseph és Lucien a hadi igazgatásban nyertek alkalmazást, Lajost altisztté nevezték ki, maga Bonaparte pedig mint főhadnagy, azaz előléptetéssel a negyedik gyalogezredhez került; kevéssel azután, szolgálati ideje alapján, százados lett ugyanazon hadtest második századánál, mely Nizzában állomásozott.

A véres 1793 elérkezett; Franciaország egyik fele a másik ellen harcolt. Nyugat és Dél lángban állott; Lyont négy hónapi

ostrom után bevették; Marseille megnyitotta kapuit a konventnek; Toulon átengedte kikötőjét az angoloknak.

Harmincezer főből álló hadsereg – olyan csapatok, amelyek Kellermann vezérlete alatt Lyont ostromolták, és néhány az alpesi és az olasz seregtől elvont ezred és a szomszédos kerületekből kiálló felkelők – vonult az eladott város ellen. Az ollioules-i szorosnál kezdődött a harc. Dutheil tábornok, akinek a tüzérséget kellett volna vezetnie, távol volt; helyettese, Dommartin tábornok az első összecsapásnál harcképtelen lett; jogszerűen első tisztje helyettesítette: ez a tiszt Napóleon volt. Ez alkalommal a zseninek segítségül jött a véletlen, feltéve hogy a zseninél nem előrelátás a véletlen.

Bonaparte megkapta kinevezését, jelentkezett a vezérkarnál, és Cartaux tábornok, egy gőgös, tetőtől talpig aranyba bújt férfi elé vezették, aki megkérdezte, hogy mivel állhat szolgálatára; a fiatal tiszt előmutatta a parancsot, mellyel parancsnoksága alá rendelték a tüzérség mozdulatainak vezetésére.

– Tüzérségre nincs szükségünk – felelte a derék tábornok –, ma este szuronnyal vesszük be Toulont, és holnap felperzseljük.

Bármilyen is volt a tábornok bizodalma, mégsem foglalhatta el Toulont anélkül, hogy ki ne kémlelte volna; türelemmel volt másnapig; hanem pitymallatkor hadsegédét és Bonaparte osztályparancsnokot felvette egyfogatújába, hogy megszemléljék az első védelmi intézkedéseket. Bonaparte figyelmeztetéseire, bár fájdalommal, de lemondott a szuronyokról és visszatért a tüzérséghez; következőleg egyenesen maga a tábornok adta ki a parancsokat, és az ő parancsainak teljesítését kellett ellenőrizni és azokat kellett siettetni.

Alig haladtak túl azokon a magaslatokon, ahonnan meg lehetett pillantani a félkeleties kertje közepén nyugvó Toulont,

amint a tengerben fürdeti lábait, a tábornok kiszállott kocsijából a két fiatalemberrel, és bement a szőlők közé, hol egyszerre néhány ágyút vett észre, melyek valami sáncféle mögött voltak sorba állítva. Bonaparte körülnézett, de nem találta ki, hogy mi történik. A tábornok egy pillanatig mulatott bataillon-parancsnoka csudálkozásán, aztán a megelégedettség mosolyával fordult oda hadsegédéhez:

– A mi ütegeink ezek, Dupas?

– Igen, tábornok úr.

– És a terepünk?

– Négylépésnyire.

– És ágyúgolyóink?

– A szomszéd kunyhóban forrósítják őket.

Bonaparte nem hitt szemének, de kénytelen volt hinni fülének. Gyakorlott tüzérszemmel felmérte a távolságot: másfél mérföld volt legalábbis a városi ütegektől. Előbb azt hitte, hogy a tábornok, amint hadi- és baráti nyelven mondják, ugratni akarja bataillon-parancsnokát; de látva azt a komolyságot, mellyel Cartaux rendelkezéseit folytatta, minden kétsége eloszlott. Megkockáztatott tehát a távolságra nézve egy ellenvetést, és kijelentette, hogy attól tart, az ágyúgolyók nem érnek el a városig.

– Azt hiszed? – mondotta Cartaux.

– Attól tartok, tábornok úr; különben megpróbálhatjuk egy hideg golyóval, mielőtt még a forró golyók zavart okoznának, hogy meggyőződjünk hordképességük felől.

Cartaux elmésnek találta az eszmét, töltetett, és kilövetett egy golyót. És mialatt figyelte, hogy a város falain milyen hatása lesz a lövegnek, Bonaparte mintegy ezerlépésnyire mutatta neki a golyót, amint olajfákat zúz, barázdát vág a földbe, visszapattan és

ugrálva elhal, alig futván meg egyharmadát annak a távolságnak, melyre a tábornok számított.

A próba eredményes volt; de Cartaux nem akarta megadni magát, és azt hajtogatta, hogy „azok a marseille-i arisztokraták rontották el a puskaport.”

Mivel azonban a puskapor, akár romlott volt, akár nem, nem vitt távolabb, más intézkedésekhez kellett folyamodni. Visszatértek a főhadiszállásra; Bonaparte elkérte Toulon térképét, kiterítette egy asztalra, és miután egy percig tanulmányozta a város és a különböző védelmi építmények fekvését, a Faron-hegy csúcsán épített erődtől kezdve, mely uralkodott a városon, egész a Lamalgue és Malbousquet erődökig, melyek jobbról és balról védték, a fiatal bataillon-parancsnok ujját egy új sáncra tette, melyet az angolok emeltek, és gyorsan, a zseni meggyőződésével mondta:

– Íme itt van Toulon!

Most már Cartaux nem értett többé semmit, szó szerint vette Bonaparte szavait, és Dupashoz fordulva, azt mondotta:

– Úgy látszik, capitaine Canon[7] nem erős a földrajzban.

Ez lett Napóleon első gúnyneve; meglátjuk, hogyan jutott aztán a *petit caporal*[8]- hoz.

E pillanatban Gasparin népképviselő lépett be, Bonaparte úgy hallott róla beszélni, hogy nemcsak igazi, hű, derék hazafi, hanem igazságos érzésű és jó eszű ember is. Egyenesen hozzá ment.

– Képviselő polgártárs – mondotta neki –, én a tüzérosztály parancsnoka vagyok. Dutheil tábornok távolléte és Dommartin tábornok megsebesülése folytán ez a fegyvernemem az én

---

[7] Ágyú-százados.

[8] Kis káplár.

parancsnokságom alatt áll. Arra kérem, senki se avatkozzék a dolgomba, mert különben semmiért sem felelek.

– És ki vagy te, hogy felelhetsz valamiért? – kérdezte a népképviselő elcsudálkozva, hogy ez a huszonhárom esztendős fiatalember ilyen hangon és ilyen merészen beszél vele.

– Ki vagyok? – válaszolt Bonaparte, Gasparint egy sarokba vonva és halkan beszélve hozzá. – Egy ember vagyok, aki érti a mesterségét, olyan emberek között, akik nem értik az övékét. Kérdezze meg a tábornoktól haditervét, és meglátja, hogy igazam van-e vagy sem.

A fiatal tiszt olyan meggyőzően beszélt, hogy Gasparin egy pillanatig sem habozott.

– Tábornok – mondotta Cartaux-hoz lépve –, a nép képviselői azt óhajtják, hogy három nap alatt bocsásd rendelkezésükre haditervedet.

– Csak három percig várj – felelte Cartaux –, és átadom.

A tábornok tényleg leült, tollat vett, és egy szál papírlapra írta azt a hírhedt haditervet, mely példaszerű lett, s amely a következő:

„A tüzérség három napig fogja bombázni Toulont, aztán pedig három oldalról megtámadom és elfoglalom.”

Cartaux

A haditervet elküldték Párizsba, és átadták a vezérkarnak. A vezérkar inkább mulatságosnak találta, mint okosnak: Cartaux-t visszahívták, és Dugommier-t küldték helyére.

Megérkezvén az új tábornok, úgy látta, hogy fiatal osztályparancsnoka megtette az összes intézkedéseket: olyan ostrom volt ez, ahol az erő és a bátorság nem tehetett semmit, de ahol az ágyú és stratégiai tudomány mindent véghezvihetett. Egy

sarok sem volt a hegyoldalon, ahol ne állott volna szembe tüzérség tüzérséggel. Mindenfelől dörgött, mint egy rettentő zivatar, melyben összecsapnak a villámok; dörgött a hegyek ormán és a falak fokán; dörgött a síkon és a tengeren: mintha egyszerre vihar és vulkán bömbölt volna.

E lángtenger közepén a népképviselők valamit változtatni akartak egy Bonaparte által felállított ütegen: már a mozdulatokat is megkezdték, amikor a fiatal parancsnok megérkezett és mindent visszaparancsolt. A népképviselők megjegyzéseket akartak tenni.

– Törődjenek képviselőségükkel – felelte Bonaparte –, és hagyják, hogy én is végezzem a mesterségemet. Ez az üteg jól van itt, és felelek érte a fejemmel.

Tizenhatodikán kezdődött az általános támadás. Az ostrom egy hosszú roham volt ezután. Tizenhetedikén reggel az ostromlók elfoglalták Pas-de-Leide-t és Croix-Faront; délben visszaszorították a szövetségeseket a Saint-André erődtől, a Pomets és Saint-Antoine erődítményektől; végre estefelé – miközben világított a zivatar és a sok ágyú – a köztársaságiak bevonultak az angolok sáncaiba; és itt célhoz érve, magát már a város urának tekintvén, Napóleon, akit combján megsebesített egy szurony, így szólt Dugommier tábornokhoz, aki, két golyó találván a térdén és a vállán, a vérvesztéstől és a fáradtságtól földre rogyott:

– Pihenjen le, tábornok úr; most bevettük Toulont, és holnapután itt aludhatik.

Tizennyolcadikán az Éguillette és Balagnier erődöket foglalták el, és Toulon felé irányították az ütegeket. Amint több ház lángba borult, fütyültek a golyók, és végigszelték az utcákat, a szövetséges csapatok között kitört az egyenetlenkedés. Az

ostromlók, akik beláttak a városba és a kikötőbe, észrevették, hogy tűz ütött ki a város több olyan pontján, amelyet nem vettek ostrom alá; az angolok, akik elhatározták, hogy elhagyják a várost, felgyújtották az arzenált, a haditengerészet raktárait és azokat a francia hajókat, melyeket nem tudtak magukkal vinni. A lángok láttára közös kiáltás tört elő: rohamot akart az egész sereg; de késő volt, az angolok a köztársasági ágyúk tüze alatt hajóra kezdtek szállni, és otthagyták azokat, akik elárulták értük Franciaországot, és akiket ők is elárultak. Eközben éjszaka lett. A több helyen felcsapó lángok nagy zsivajban elaludtak: a rabok törték szét bilincseiket és oltották el a tüzet, melyet az angolok gyújtottak.

Másnap, tizenkilencedikén, a köztársasági hadsereg bevonult a városba, és este, mint ahogy megjósolta Napóleon, a fővezér Toulonban aludt.

Dugommier nem feledte el a fiatal bataillonparancsnok szolgálatait, és Napóleon a város elfoglalása után tizenkét napra brigádgenerális rangot kapott.

Ettől fogva a történelemé, és a történelem többé el sem hagyja.

Most röviden átkísérjük Napóleont karrierjén, melyet befutott mint hadvezér, konzul, császár és száműzött, aztán ha megnéztük, amint visszatért, mint valami fényes üstökös, és tündöklött egy ideig a trónon, elkísérjük arra a szigetre, ahol meghalt, mint ahogy vele voltunk azon a szigeten, ahol született.

II.

BONAPARTE TÁBORNOK

Bonapartét, amint mondottuk, a köztársaságnak Toulonnál tett szolgálatai megjutalmazásául a nizzai sereghez tüzérségi tábornokká nevezték ki: itt barátkozott össze a fiatal Robespierre-rel, ki a seregnél a nép képviselője volt. Kevéssel thermidor kilencedike előtt Párizsba hívatván, a fiatal Robespierre mindent elkövetett, hogy az ifjú tábornokot rábírja, menjen vele; egyenesen bátyja támogatását ígérte. De Napóleon visszautasította: nem jött még el az ideje, hogy neki állást kelljen foglalnia.

Talán más ok is visszatartotta; és ez alkalommal még a véletlen védelmezte-e a zsenit? Ha így volt, ezúttal láthatóvá vált a véletlen, és a nép egy fiatal és bájos képviselőjének alakját vette magára, aki a nizzai seregnél osztozott férje hivatásában. Bonaparte komoly érzelmekkel viseltetett iránta, melynek igazi katonás gálánssággal több jelét adta. Egyszer, amint együtt sétáltak a tende-i szoros környékén, a fiatal generálisnak az az ötlete támadt, hogy egy kis háborút rendez szép barátnője mulattatására, és előőrsi rohamot parancsolt: egy tucat ember lett a csata áldozata. És Napóleon nemegyszer vallotta be Szent Ilona szigetén, hogy azért a tizenkét emberért, akiket igazi ok nélkül és mulatságból ölt meg, nagyobb lelkiismeret-furdalást érzett, mint azért a hatszázezer katonáért, akik Oroszország hómezőin hullottak el.

Eközben történt, hogy az olasz hadsereghez beosztott népképviselők a következő rendeletet adták ki:

„Bonaparte tábornok Genovába megy, hogy a francia köztársaság ügyvivőjével együttesen tárgyaljon a genovai kormánnyal a reábízott ügyekre vonatkozólag.

A genovai köztársaságnál lévő ügyvivőnk fogadja és fogadtatni fogja a genovai kormány által.

Loano, messidor 25, a köztársaság második évében.”

E küldetés valódi célja az volt, hogy a fiatal tábornok saját szemével nézze meg a savonai és genovai erődítményeket, hogy alkalma legyen a tüzérség és más katonai ügyek felől a lehető felvilágosításokat megszerezni, és összegyűjtsön minden adatot arra vonatkozólag, hogy milyen szándékokkal viseltetik a genovai kormány a koalícióval szemben.

Mialatt Bonaparte ezt a megbízatást végezte, Robespierre a vérpadra került, és a terror képviselőinek helyét Albitte és Salicetti foglalták el. Barcelonnette-be való érkezésüket a következő rendelet jelezte (ez volt a jutalom, mely visszatérése után Napóleonra várt):

„Az alpesi és az olasz sereg mellé rendelt képviselők, úgy vélvén, hogy Bonaparte tábornok, az olasz sereg tüzérségi parancsnoka teljesen elvesztette bizalmukat igen gyanús viselkedésével, főleg azzal az utazásával, melyet legutóbb Getába tett, a következőket rendelik:

Bonaparte brigádgenerális, az olasz sereg tüzérségi parancsnoka, ideiglenes állásából felfüggesztetik; a fent nevezett sereg parancsnokának gondja és felelőssége mellett letartóztatásba helyeztetik, és jó, biztos őrizet alatt a párizsi közjóléti bizottság elé állíttatik; minden irata és holmija lepecsételendő, róluk leltárt vesznek fel a Salicetti és Albitte

népképviselők által a helyszínre rendelt megbízottak, és a fent nevezett összes iratok, melyek gyanúsaknak találtatnak, elküldetnek a közjóléti bizottmánynak.

Kelt Barcelonette-ben, az egységes, oszthatatlan és demokratikus francia köztársaság második évében, thermidor 19-én.

Aláírva: *Albitte, Salicetti, Laporte.*

A másolat hiteléül aláírva: *Dumerbion*, az olasz sereg hadvezére.”

A rendeletnek érvényt szereztek: Bonapartét a nizzai börtönbe vitték; ott maradt tizennégy napig, azután ugyanezen férfiak által aláírt rendelet folytán ideiglenesen szabadlábra helyezték.

Napóleon azonban csak azért menekült meg a veszélyből, hogy kellemetlenségbe jusson. A thermidor eseményei változást idéztek elő a konvent bizottságaiban: egy Aubry nevű volt százados került a hadügyi bizottság élére, és új beosztást csinált a hadseregben: ő maga tüzérségi tábornok lett. Ami Napóleont illeti, neki elvett rangjáért cserébe a vendée-i gyalogsági tábornoki rangot adták. Napóleon igen szűknek találván a maga számára azt a teret, melyet részére a polgárháború Franciaország egyik sarkában nyújthatott, nem foglalta el állását, mire a közjóléti bizottmány rendeletére kitöröltetett a szolgálatban levő főtisztek sorából.

Napóleon már tartotta magát annyira szükségesnek Franciaország számára, hogy ilyen igazságtalanság nem érintette mélyen. Azonban még nem érkezett el életének oly magaslatára, honnan teljesen lehet látni a megfutandó horizontot; voltak már reményei, de nem voltak bizonyosságai. Reményei szétfoszlottak; azt hitte, hogy jövendője és zsenije teljességében hosszú, hacsak

nem örök tétlenségre van kárhoztatva, és éppen abban a korban, amikor mindenki futva beérkezett. Ideiglenesen szobát bérelt egy szállodában a Rue du Mailen, eladta hatezer frankért lovait és kocsiját, összegyűjtötte azt a kis pénzt, amivel rendelkezett, és elhatározta, hogy visszavonul vidékre. A túlzó fantáziák mindig szélsőségről szélsőségre szökellnek: a harcmezőről száműzve Napóleon csak a falusi életet látta: nem lehetvén Caesar, Cincinnatus akart lenni.

Visszaemlékezett Valence-ra, hol három évet töltött ismeretlenségben és oly boldogan. József testvére társaságában, aki visszatért Marseille-be, arrafelé nézett szét. Montélimart-ban megállott a két utas: Napóleon kedvére valónak találta a vidéket és a várost, és kérdezősködött, hogy nincsen-e a környéken valami nem nagyon drága birtok eladó. Grasson hivatalos megbízotthoz utasították, akinek másnapra találkozót adott: arról volt szó, hogy megnéznek egy Beauserret nevű kicsiny földbirtokot, melynek már a neve is – Széplak – elárulta, hogy kedves fekvésű. Napóleon és testvére megnézték a birtokot. Mindenben megnyerte tetszésüket; csak attól féltek, nagyságát és jó karban voltát látva, hogy ára nagyon drága lesz. Megkockáztatták a kérdést: harmincezer frankot kértek érte, majdnem semmit.

Napóleon és testvére töprengve tértek vissza Montélimart-ba. Megkockáztathatták, hogy összegyűjtött kis vagyonukat jövendő birtokuk megvásárlására fordítják, és másnapra találkozót adtak. A birtokon akarták megkötni a vásárt, annyira megtetszett nekik Beauserret. Grasson újból kikísérte őket. Még részletesebben megszemlélték a birtokot, mint először; végre Napóleon csodálkozva, hogy oly olcsón adják, megkérdezte, hogy nincs-e valami titkos oka annak, hogy ily alacsonyra szabták az árát.

– Van – felelte Grasson –, de annak önökre nézve nincs jelentősége.

– Nem tesz semmit – felelte Napóleon –, szeretném tudni.

– Gyilkosságot követtek el rajta.

– És kicsoda?

– Egy fiú gyilkolta meg az apját.

– Apagyilkosság! – kiáltotta Napóleon, és még sápadtabb lett, mint rendesen. – Gyerünk, József!

És ezzel megragadta testvére karját, kirohant a lakásból, kocsira ült; Montélimart-ba érve postalovakat rendelt és azonnal visszautazott Párizsba; József testvére pedig folytatta útját Marseille felé.

Azért ment, hogy feleségül vegye egy Clary nevű gazdag kereskedő leányát. Ez a kereskedő aztán később Bernadotte-nak is apósa lett.

Bonapartét a végzet ismét visszahajtotta Párizsba, a nagy események e nagy központjába. Folytatta azt a visszavonult és magányos életet, mely oly nyomasztólag hatott reá: és ekkor történt, hogy nem tudván többé elviselni tétlenségét, előterjesztést tett a kormánynak, melyben kifejtette, hogy abban a pillanatban, amikor az orosz cárnő megújította Ausztriával való szövetségét, Franciaországnak érdekében áll, hogy minden tőle telhetőt megtegyen Törökország katonai erejének növelésére; következésképpen felajánlotta a kormánynak, hogy Konstantinápolyba megy hat vagy hét különböző fegyvernembeli tiszttel, akik a szultánnak nagyszámú és bátor, de kevéssé begyakorlott seregét bevezetik a haditudományokba.

A kormány még válaszolni sem kegyeskedett erre az előterjesztésre, és Bonaparte Párizsban maradt. Mi lett volna a

világgal, ha egy miniszteri hivatalnok ráírja a kérvény sarkára, hogy „jóváhagyatott”? Csak az Isten tudja.

Ezalatt 1795. augusztus 22-én elfogadták a köztársaság harmadik évének alkotmányát. A törvényhozók, akik kidolgozták, megszabták, hogy a nemzeti konventet képező tagok kétharmada tagja lesz az új törvényhozó testületnek is, ami az ellenzék reményeinek bukását jelentette, mivel az ellenzék azt remélte, hogy a teljes választások alkalmával elvei képviselésére új többséget hoz be. Az ellenzéket főleg a párizsi szekciók támogatták, melyek kijelentették, hogy csak akkor fogadják el az alkotmányt, ha a konvent kétharmadának újraválasztását megsemmisítik. A konvent teljes egészében fenntartotta határozatát. A szekciók mozgolódni kezdtek. Szeptember 25-én előfutárként néhány zavargás tört ki, végre október 4-én (vendémiaire 12) oly fenyegető lett a veszély, hogy a konvent azt gondolta, itt az ideje komoly intézkedéseket tenni; következésképpen Alexandre Dumas[9] tábornokhoz, az alpesi sereg főparancsnokához, aki éppen szabadságon volt, a következő levelet intézte, melynek rövidsége maga mutatja a sürgősségét:

„Alexandre Dumas tábornok azonnal Párizsba jön, hogy átvegye a fegyveres erő fölött a parancsnokságot.”

A konvent rendeletét a Mirabeau hotelba vitték, hanem Dumas tábornok három nappal előbb elutazott Villers-Cotterets-be, hol tizenharmadikán reggel kapta meg a levelet.

Ezalatt óráról órára nőtt a veszély; lehetetlen volt annak megérkezésére várni, akit kértek, így tehát az éjszaka folyamán Barras népképviselőt nevezték ki a belső hadsereg főparancsnokává; neki társ kellett, így vetett szemet Napóleonra.

---

[9] Az író atyja.

A sors, mint látjuk, kitisztította útját: jövendőjének órája, melynek egyszer minden ember életében el kell jönni, ütött: vendémiaire 13-án megszólalt az ágyú a fővárosban.

A szekciók, melyeket megsemmisített, „*Kartács*”-nak keresztelték el; a konvent pedig, melyet megmentett, az olasz sereg fővezérévé tette.

De ez a nagy nap nemcsak Napóleon politikai életére volt hatással: magánélete is ettől függött és innen alakult ki.

A szekciók lefegyverzését olyan szigorúan végezték, amint megkívánták a körülmények, mikor egy napon egy tíz-tizenkét éves gyerek jelentkezett a vezérkarnál, és könyörgött Bonaparte tábornoknak, hogy adja vissza kardját atyjának, aki tábornoka volt a köztársaságnak. Napóleont meghatotta a kérés és az a fiatalos báj, mellyel a gyermek elmondotta, megkerestette a kardot, és megtalálván, visszaadta. A gyerek az elveszettnek hitt szent fegyver láttára sírva csókolgatta a kard markolatát, melyet oly gyakran érintett az atyai kéz: a tábornokot meghatotta ez a fiúi szeretet, és annyi jóakaratot tanúsított a gyermek iránt, hogy anyja kötelességének tartotta, hogy másnap meglátogassa és megköszönje.

A gyermek: Eugéne volt, anyja pedig: Josephine.

1796. március 21-én Napóleon útra kelt az olasz sereghez. Kocsijában kétezer aranyat vitt magával: ez volt minden, amit összegyűjthetett, hozzátévén saját vagyonához és barátaiéhoz a Direktórium adományát. Ezzel az összeggel indult el, hogy meghódítsa Olaszországot: hétszerte kevesebb volt ez, mint amennyit Nagy Sándor vitt magával India meghódítására.

Megérkezve Nizzába, itt fegyelmezetlen, felszerelés és ruha nélküli sereget kapott. Amint megérkezett a főhadiszállásra, minden generálisnak szétosztatott négy-négy aranyat, hogy a

háborúra felszerelhessék magukat; a katonákhoz pedig, Olaszország felé mutatva, így szólott:

– Bajtársak! E sziklák között mindenetek hiányzik: pillantsatok azokra a gazdag síkságokra, melyek lábaitoknál terülnek el: a mieink azok, foglaljuk el őket!

Csaknem ugyanezt a beszédet tartotta katonáihoz Hannibál, ezerkilencszáz esztendővel azelőtt. És ezerkilencszáz év óta csak egy olyan férfi volt mellettük, akit hozzája lehetett hasonlítani: Caesar.

Azok a katonák, akikhez Napóleon ezt a beszédet intézte, a roncsai voltak annak a seregnek, mely a genovai partok terméketlen sziklái között nyomorúságosan tartotta magát két év óta védekezve, és amellyel a császárság és Piemont legjobb csapataiból kétszázezer ember állott szemben. Bonaparte alig harmincezer emberrel támadta meg ezt a tömeget, és tizenegy nap alatt ötször verte meg: Montenotténál, Millesimónál, Degónál, Vicónál és Mondovinál; aztán a városok kapuit nyitván meg egyik karjával, míg a másikkal csatákat nyer, elfoglalja a coni, tortonei, alexandriai és cevai erődöket; tizenegy nap alatt az osztrákokat elszakította a piemontiaktól, bevette Proverát, és a szárd király saját fővárosában volt kénytelen aláírni a meghódolását. Bonaparte Olaszország belsejébe nyomul előre; aztán az elmúlt sikerekből a jövendő sikerekre számítva, ezt írja a Direktóriumnak:

„Holnap Beaulieu ellen vonulok, és kényszerítem, hogy átlépje a Pót; közvetlenül utána nyomulok, elfoglalom egész Lombardiát, és azt remélem, hogy egy hónapon belül a tiroli hegyeken leszek, itt találom a rajnai sereget, és vele együtt megkezdem a háborút Bajorország ellen.”

Beaulieu-t tényleg üldözőbe vette, hiába fordult vissza, nehogy a Pón át kelljen kelnie – áthaladt a folyón. Lodi falai mögött keresett menedéket, de Napóleon háromórai küzdelem után kiveri onnan; az Adda bal partján áll fel harcra, egész tüzérségével a hídon való átkelést akarja megakadályozni, mert nem volt ideje már elvágni – de a francia sereg zárt oszlopokat formál, megrohanja a hidat, elseper minden akadályt, szétszórja az osztrák sereget és üldözőbe veszi, mindenütt a nyomában. Pavia megadja magát, Pizzighettone és Cremona elesik, a milánói vár megnyitja kapuit, a szárd király aláírja a békét, a pármai és modenai hercegek követik példáját, Beaulieu-nek pedig csak annyi ideje van, hogy beveheti magát Mantuába.

Önzetlenségéről a modenai herceggel kötött szerződése alkalmával tett először tanúságot Napóleon. Visszautasította azt a négymilliót aranyban, melyet testvére nevében az estei kormányzó ajánlott fel neki, és melynek elfogadására rá akarta venni Salicetti, a kormánynak a sereg melletti megbízottja.

E hadjáratban kapta azt a népszerű nevet, mely 1815-ben újra megnyitotta neki Franciaország kapuit. Íme, mily alkalomból. Mikor átvette a sereg vezérletét, fiatalsága csodálatot keltett az öreg katonákban, úgyhogy azok elhatározták: maguk ruházzák fel azokkal az alsó rangfokozatokkal, melyek alól, úgy látszott, a kormány felmentette; tehát minden ütközet után összegyűltek, hogy egy-egy új rangot adjanak neki, és mikor visszatért a csatamezőre, a legöregebb katonák fogadták, és új rangja szerint üdvözölték. Lodinál így kapta a káplár nevet. A *kis káplár*[10] elnevezés ettől fogva Napóleonon maradt.

Bonaparte ezalatt csak egy szemvillantásnyira állott meg, s ez a pillanat elég volt arra, hogy irigységet támasszon. A

---

[10] Petit caporal.

Direktórium, amely katonai szereplésében meglátta az államférfi megnyilatkozását, attól félt, hogy a győztes Napóleon Olaszország korlátlan ura lesz, és arra készült, hogy kirendeli Kellermannhoz. Bonaparte megtudta ezt, és a következőket írta: „Kellermannt és engem egyesíteni: mindennek a vesztét okozná. Nem szolgálhatok örömest egy emberrel, aki Európa legjobb taktikusának véli magát; különben azt hiszem, hogy egy rossz tábornok többet ér két jó tábornoknál. A háború, mint a kormányzás: a taktika kérdése."

Aztán ünnepélyesen bevonult Milánóba, ahol – mialatt a Direktórium Párizsban aláírja a békeszerződést, melyet Salicetti közvetített a torinói udvarnak, mialatt a Pármával megkezdett tárgyalások befejeződnek és a Nápollyal és a Rómával valók megnyílnak – Felső-Olaszország meghódítására készülődik.

Németország kulcsa Mantova volt: tehát Mantovát kellett elfoglalni. Százötven, a milánói vár mellett zsákmányolt ágyút indít a város ellen; Serrurier megszállja a külső sáncokat; az ostrom megkezdődik.

A bécsi kormány megérezte a helyzet nehézségét: huszonötezer embert küld Beaulieu segítségére Quosdanovics és harmincötezret Wurmser parancsnoksága alatt. Egy olasz kémre bízták a táviratokat, melyek a segítőcsapatok jöttét jelentették, és ez arra vállalkozik, hogy behatol a városba.

A kémet elfogja egy éjjeli őrjárat, melyet Dermoncourt hadsegéd vezetett, és Dumas tábornok elé viszik. Hiába motozzák meg, nem találnak nála semmit. Már szabadon akarják bocsátani, mikor egyszerre a sors véletlenségéből Dumas tábornok kitalálja, hogy lenyelte a táviratot.

A kém tagad. Dumas tábornok elrendeli, hogy lőjék agyon; a kém vallomást tesz; Dermoncourt hadsegéd őrizetére bízzák,

akinek – miután a törzsorvos a kémnek hánytatót rendelt – egy kavicsnagyságú viaszgalacsin kerül a kezébe: Wurmser levelét tartalmazza, melyet sietve írt egy hollótollal. Ez a levél a legnagyobb részletességgel elmondja az ellenséges sereg hadműveleteit. A levelet elküldik Bonaparténak. Quosdanovics és Wurmser kétfelé oszlottak: az egyik Brescia, a másik Mantova felé halad. Ugyanezért a hibáért vesztették már el Proverát és Argentaut. Bonaparte tízezer embert hagy a város előtt; huszonötezerrel Quosdanovics elé vonul, akit miután Salónál és a Lonatónál megver, a tiroli szorosba szorít; aztán visszafordul Wurmser ellen, aki társa vereségét abból tudja meg, hogy előtte áll az a sereg, mely legyőzte. Napóleon franciás hevességgel támad, és Castiglionénál megveri. Öt nap alatt huszonötezer embert és ötven ágyút veszítettek az osztrákok. E győzelem alatt Quosdanovicsnak ideje maradt, hogy összeszedje magát. Bonaparte visszafordul, és megveri San Marconál, Seravallónál és Rovoredónál; aztán a bassanói, rimolanói és cavalói ütközet után másodszor is ostrom alá veszi Mantovát, hová Wurmser serege romjaival bevonult.

Mialatt ezek a hadműveletek folytak, államok keletkeznek körülötte és erősödnek meg a szavára. Megalapítja a cispadiai és transpadiai köztársaságokat, Korzikából kiűzi az angolokat, és egyszerűen Genovára, Velencére és a Szentszékre nehezedik, amelyeknek felkelését megakadályozza. Eme nagy államférfiúi tervezgetései közben tudja meg, hogy új császári sereg közeledik, melyet Alvinczy vezet; de mindezeket az embereket a végzet üldözte. Az elődei által elkövetett hibát Alvinczy is elköveti. Két hadtestté osztja seregét: az egyiknek, mely harmincezer emberből áll, az ő vezérlete alatt át kell haladnia Veronán és Mantovába kell jutnia; a másiknak, mely tizenötezer főnyi, az a feladata,

hogy Davidovics parancsnoksága alatt az Ets felé nyomuljon. Bonaparte Alvinczy ellen indul és Arcolénál utoléri. Három napig harcol vele szemtől szemben, és a harcot csak akkor hagyja félbe, amikor alig ötszáz osztrák maradt a csatatéren, nyolcezer foglyot ejtett és harminc ágyút zsákmányolt. Aztán Arcoléból elsietve a Tirolból jövő Davidovics és a Mantovából kivonuló Wurmser közé ékeli magát. Az egyiket visszaszorítja a hegyek közé, a másikat a városba. A harctéren megtudja, hogy Alvinczy és Provera egyesülni akarnak. Erre Alvinczyt Rivolinál megfutamítja, Proverát pedig a sangiorgiói és a la favoritai ütközetek után arra kényszeríti, hogy tegye le a fegyvert; végre megszabadulva minden ellenfelétől, visszatér Mantovába, körülveszi, szorongatja, elzárja és kényszeríti, hogy megadja magát, amikor a rajnai tartalékcsapatokból egy ötödik sereg közeledik egy főherceg[11] vezérlete alatt.

Ausztria semmilyen meggyalázást nem kerülhet el: a tábornokok veresége egész a trónig hatol. 1797. március 10-én Károly főherceget megverték a tagliamentói átkelésnél: ez az ütközet megnyitotta a franciáknak Velencét és a tiroli szorosokat. A franciák rohamlépésben sietnek előre a megnyitott úton, győznek Lavisnál, Trasmisnál és Clausennél, bevonulnak Triesztbe, elfoglalják Tarvist, Gradiscát és Villachot, a főherceg után vetik magukat, akit csak azért hagynak el, hogy elfoglalják az Ausztria fővárosába vezető utakat, és végre harmincmérföldnyire vannak Bécstől.

Itt megpihent Bonaparte, hogy a békeközvetítőket megvárja. Egy éve, hogy elhagyta Nizzát, és egy év alatt szétvert hat hadsereget, elfoglalta Alexandriát, Torinót, Milánót, Mantovát, és a francia trikolórt kitűzte a piemonti, az olasz és a tiroli

---

[11] Károly főherceg.

Alpokra. Körülötte Masséna, Augereau, Joubert, Marmont, Berthier neve kezdett tündökölni. Kialakul a plejád, a bolygók forognak a csillagjuk körül, a császárság egét beragyogják.

Bonaparte nem csalatkozott: megérkeztek a békeközvetítők. Léobent jelölték ki a tárgyalások színhelyéül. Bonapartének többé nincs szüksége a Direktórium teljhatalmára. Ő csinálta a háborút, ő csinálja a békét.

„A helyzetet látván – írja – a tárgyalások, még a császárnak is, katonai műveletekké váltak."

Ez a művelet mégis elhúzódik; ránehezedik a diplomácia minden fortélya, és késlelteti. De végre eljön a napja, amikor hálóba akarják keríteni az oroszlánt. A vitatkozás közepette felemelkedik, felvesz egy nagyszerű porcelántálcát, darabokra töri és lábaival tiporja. Aztán visszafordul az álmélkodó teljhatalmú megbízottak felé:

– Így morzsolom össze önöket – mondja nekik –, ha akarják. A diplomaták békülékenyebbekké válnak; felolvassák a szerződést. Az első pontban a császár kijelenti, hogy elismeri a francia köztársaságot.

– Töröljék e paragrafust! – kiáltja Napóleon. – A francia köztársaság olyan, mint a nap a láthatáron: vakok azok, akiket ragyogása meg nem kapott.[12]

Huszonhét esztendős korában így tartotta Napóleon egyik kezével kardját, mellyel országokat bontott szét, a másikkal pedig a mérleget, melyen királyokat mért. A Direktórium hiába jelöli ki az útját, a saját feje után halad: ha még nem is parancsol, de már nem engedelmeskedik. A Direktórium hiába figyelmezteti, hogy Wurmser emigráns; Wurmser Napóleon kezei közé kerül, és Napóleon tekintettel lesz balsorsára és öreg korára; a

[12] Ez nem történeti valóság; regényes Napóleon-legenda.

Direktórium sértő formákat alkalmaz a pápával szemben: Bonaparte mindig tiszteletteljesen ír neki és Szentatyának nevezi; a Direktórium számkivetésbe küldi a papokat és proskribálja őket: Napóleon megparancsolja, hogy seregében úgy tekintsék őket, mint testvéreket, és úgy tiszteljék, mint az Isten szolgáit; a Direktórium megpróbálja, hogy az arisztokráciának kiirtsa még a nyomát is; Napóleon levelet írt a genovai demokratáknak, hogy megfeddje őket a nemesekkel szemben véghezvitt túlzásaikért és hogy tudtukra adja: ha meg akarják őrizni becsülését, tisztelniük kell Dória szabályait.

A köztársaság hatodik évének vendémaire 15-én aláírták a campo-formiói szerződést, és Ausztria, amelynek meghagyták Velencét, lemondott Belgiumhoz való jogairól és Olaszországra irányuló törekvéseiről. Bonaparte elhagyja Olaszországot, hogy visszatérjen Franciaországba; és ugyanezen év frimaire 15-én (1797. december 5-én) megérkezik Párizsba.

Két évig volt távol Napóleon, és ez alatt a két esztendő alatt százötvenezer foglyot ejtett, százhetven zászlót, ötszázötven ágyút, hatszáz tábori tarackot, öt hidász ekvipázst, kilenc hatvannégy ágyús hajót, egy tucat harminckét ágyús fregattot, tizenkét korvettet és tizennyolc gályát zsákmányolt; és mi több – láttuk, hogy kétezer aranyat hozott el Franciaországból –, több ízben küldött haza körülbelül ötvenmilliót: minden régi és modern hagyomány ellenére a hadsereg táplálta a hazát.

A békével Bonaparte katonai karrierjének végét látta. Nem tudván nyugalomban maradni, a távozó két direktor egyikének helyére vágyott. Szerencsétlenségére csak huszonnyolc esztendős volt: kinevezése oly nagy és világos megsértése lett volna a köztársaság harmadik évében hozott alkotmánynak, hogy még a javaslatot sem merték előterjeszteni. Chantereine utcai kicsiny

házába vonult tehát vissza, előre küzdve jövőbe látó zsenijével a feledés ellen, mely rettenetesebb ellenség mindazoknál, amelyeket legyőzött.

– Párizsban semminek sem őrzik meg az emlékét – mondotta. – Elvesztem, ha sokáig csöndben maradok. E nagy Babilonban a megszerzett hírnevet felváltja egy másik; ha már háromszor nem látnak a színen, nem figyelnek reám többé.

Ezért történt, hogy jobb híján, a várakozási idő alatt, kineveztette magát az akadémia tagjává.

Végre 1789. január 29-én így szólt a titkárához:

– Bourrienne, én nem maradok itt, nincs semmi keresnivalóm; ezek semmiről nem akarnak hallani. Látom, hogy hamarosan végem van, ha itt maradok. Minden megkopik itt: már nincs meg többé a dicsőségem. Nem nyújt eleget ez a vakondtúrásnyi kis Európa: csak Keleten lehettek nagy birodalmak és nagy forradalmak, hol hatszázmillió ember él. Keletre kell menni, minden nagy hírnév onnan jön.

Így tehát minden nagy hírességet túl akart szárnyalni. Már többet tett, mint Hannibál, többet fog tenni, mint Nagy Sándor és Caesar; és neve még hiányzott a piramisokról, ahová fel van írva ez a két név.

1798. április 12-én Bonapartét kinevezték a keleti sereg főhadvezérévé.

Mint látjuk, már csak kérnie kellett, hogy kaphasson; Toulonba érkezve arról tett tanúságot, csak parancsolnia kell, hogy engedelmeskedjenek neki.

Megérkezése előtt egy nappal, a városban főbe lőttek egy nyolcvanesztendős aggastyánt. 1798. május 16-án, a fructidor 19-i törvényre hivatkozva, a következő levelet írta a kilencedik hadosztály katonai bizottságának:

„Bonaparte, a nemzeti akadémia tagja.

A legnagyobb fájdalommal értesültem róla, polgártársak, hogy hetven-nyolcvan éves aggastyánokat, áldott állapotban lévő vagy kicsiny gyermekes nyomorúságos asszonyokat lövettetek agyon, amiért emigrálással vádoltatnak.

A szabadság katonái hóhérokká lettek tehát?

A szánalom, melyet a csata tüzében is megőriztek, meghalt volna szíveikben?

A fructidor 19-i törvény közjóléti rendszabály volt. Célja, hogy az összeesküvőket sújtsa, nem pedig a nyomorult asszonyokat és nem a roskatag aggastyánokat.

Figyelmeztetlek tehát, polgártársak, hogy ahányszor hatvanesztendősnél vénebbeket vagy asszonyokat állít a törvény ítélőszéketek elé, jelentsétek ki, hogy ti a csatákban tiszteltétek az öregeket és ellenségeitek asszonyait.

Gyáva az a katona, aki fegyverképtelen személy ellen ír alá ítéletet.

Bonaparte."

E levél mentette meg életét nem egy igen szerencsétlen vádlottnak. Bonaparte három nap múlva hajóra ült, Franciaországnak mondott utolsó búcsúja így egy királyi jog, a kegyelem gyakorlása volt.

Máltát már előbb megvásárolták: Bonaparte sebtében átvette, és 1798. július elsején partra szállt Egyiptomban, a marabui erősség közelében, nem messze Alexandriától.

Amint Murád bej megtudta, hogy mint az oroszlánt, a barlangjában keresték fel, összehívta mamelukjait, a Níluson hadifelszereléssel djermekből, kanzsokból és saluppokból

flottillát bocsátott le, és hajóit a folyó partjain egy tizenkét-tizenötezer lovasból álló sereg követte, mellyel Desaix, a francia sereg előőrsének parancsnoka, tizennegyedikén Minich-Salam falunál találkozott. A keresztes háborúk óta először történt, hogy Kelet és Nyugat egymással szemtől szemben állott.

Rettentő volt az összecsapás. Ez az arannyal takart, szélgyorsaságú, lángként lobogó katonaság hadoszlopainkra vetette magát, és damaszkuszi acél kardjaival a franciák puskacsöveit csapkodta; amikor aztán előtört a tűz a hadoszlopokból, mint egy vulkán: szétrepült, mint valami arany és selyemfelhő, galoppban száguldott el a vassarkok előtt, melyek mind szembetüzelték, és amikor semerre sem látott rést, menekült hosszú sorban, mint egy megriadt madárcsapat, és a francia bataillonok előtt megcsonkított emberekből és lovakból egy még mozgó gyűrűt hagyott. És távolabb újra összeverődött, hogy visszajöjjön, és megpróbáljon egy újabb, hiábavaló, éppolyan gyilkos rohamot, mint a másik volt.

Dél felé utoljára gyülekeztek. De ahelyett, hogy visszafordultak volna a franciákra, a sivatag felé vették útjukat, és egy porfelhőben eltűntek a láthatáron.

Murád Gízában hallotta meg a sebrahiti vereséget.[13] Még aznap hírnökök mentek szét Saidba, Fayumba és a sivatagba. Bejek, sejkek, mamelukok – mindenki a közös ellenség ellen indult; jött mindegyik a lovával és fegyvereivel; Murád körül három nap alatt hatezer lovas volt.

Az egész sereg vezére harci lármájára futván össze, rendetlenül a Nílus partján, Kairóval és a piramisokkal szemben, Embabeh falu – merre jobb szárnya nyomult – és Djizeh, Murád

[13] Július 13-án csak könnyű összetűzése volt a két seregnek. Murád seregei vereség nélkül visszahúzódtak. Napóleon és Murád között július 21-én történt a komoly ütközet a piramisoknál.

kedvenc tartózkodási helye között táborozott, mely felé bal szárnya törekedett. Murád sátort egy óriási szederfa alatt ütött, melynek ötven lovast takart be árnyéka. Miután egy kis rendet tett felkelő seregében, ily helyzetben várta a francia sereget, mely a Nílus mentén haladt előre.

Huszonharmadikán[14] napkeltekor Desaix, aki folyton az előőrsökkel haladt, ötszáz felderítő szolgálatra küldött mameluknak látta meg egy részét, akik éppen visszatérőben voltak, de nem tűntek el szem elől. Reggel négy órakor Murád nagy ujjongást hallott: az egész francia sereg üdvözölte a piramisokat.

Hat órakor szemtől szemben állottak a franciák és a mamelukok.

Képzeljék el a harcteret: ugyanaz volt, melyet Cambyses választott ki, aki szintén a világ másik végéről jött hódító volt, hogy leverje az egyiptomiakat. Kétezer-négyszáz év telt el: a Nílus és a piramisok még mindig ott voltak, de a gránitszfinxnek, melynek arcát a perzsák megcsonkították, csak óriás feje volt kint a homokból; azt a kolosszust, melyről Hérodotosz beszél, eltakarta a homok, Memphis eltűnt, Kairó keletkezett. Mind egy-egy emlék, mely világosan és élénken ott volt a francia vezérek lelkében, ott röpködött határozatlanul a katonák feje fölött, mint azok az ismeretlen madarak, amelyek a csatamezők felett röpködtek egykor és a győzelmet hirdették.

A színtér széles homoksivatag volt, mint amilyen a lovasság mozdulataihoz szükséges; középen egy Behir nevű falu emelkedett; valamivel Gíza előtt egy kicsiny patak vágta keresztül. Murád és egész lovassága háttal fordultak a Nílusnak, Kairó volt mögöttük.

---

[14] A történelem megállapítása szerint július huszonnegyedikén.

Bonaparte észrevette, hogy a terep és ellenségei ilyen elhelyeződése folytán nemcsak legyőzheti a mamelukokat, hanem teljesen megsemmisítheti őket. Félkörben fejlesztette ki seregét, minden hadosztály egy-egy óriási négyszöget képezett, melynek közepén a tüzérséget helyezték el. Desaix – aki ahhoz volt szokva, hogy elöl haladjon – vezette az első négyszöget, mely Embabeh és Gíza között feküdt; aztán jött Régnier, aztán Kléber hadosztálya, amelyet nem vezére vezetett – mert megsebesült Alexandriában –, hanem Dugua; aztán jött Menou hadosztálya Vial vezérlete alatt; végre a jobb szélen a Nílushoz támaszkodva, Embabehhez legközelebb Bon tábornok divíziója.

Minden négyszögnek egyszerre kellett mozgásba jönni, haladni Embabeh felé, és a falut, lovakat, mamelukokat, védelmi állásokat mind beszorítani a Nílusba.

Hanem Murád sem valamely homokdomb mögül várta az ellenséget. Alig foglalták el állásaikat a négyszögek, a mamelukok azonnal elhagyták védelmi állásaikat, és túlnyomó többségben, válogatás, habozás nélkül rohanták meg a négyszögeket, ahol legközelebb érték: Desaix és Régnier hadosztályai voltak ezek.

Mikor puskalövésnyire voltak, két oszloppá bomlottak a támadók: az egyik vágtatva Régnier divíziója bal sarkának rohant, a másik Desaix divíziója jobb sarkának. Tízlépésnyire engedték közeledni őket: akkor tüzeltek; a lovakat és lovasokat lángfal állította meg; a mamelukok két első sora úgy elhullott, mintha a föld nyelte volna el; az oszlop többi része a roham hevében – megállította e vas- és tűzsánc – se nem tudván, se nem akarván visszafordulni, Régnier négyszögével szemközt rohant el hosszában – nem tudván, hogy az ott van és ennek tüzelése visszaverte őket Desaix hadosztályához. Ez pedig e két rázúduló ember- és lóforgatag között találván magát, az első

sorok szuronyerdejével fogadta őket; a másik két sor tüzelt, a sarkok pedig megnyíltak, és golyót szórtak az ágyúk, melyek türelmetlenkedtek, amiért nem avatkozhattak e véres ünnepségbe.

Egy pillanatig mind a két hadosztály teljesen körül volt véve, és minden eszközt felhasználtak, hogy megnyissák e mozdulatlan és halált szóró négyszögeket. A mamelukok tízlépésnyiről támadtak; puska, és ágyútűz fogadta őket; ekkor visszafordították lovaikat, melyek megrettentek a szuronyok láttára, és háttal kényszerítették őket előremenni; a lovak ágaskodtak, és lovasaikkal együtt zuhantak le; ezalatt a földre zuhant lovasok térden csúsztak előre, kúsztak, mint a kígyók, és katonáink inát akarták elvágni. Háromnegyed óra hosszáig folyt ez a rettenetes kavarodás. A harcmodorból katonáink nem ismerték fel az embert; mintha szellemekkel, kísértetekkel, ördögökkel lett volna dolguk. Végre: elkeseredett mamelukok, emberkiáltás, lóhorkanás, láng és füst, minden eltűnt, mintha örvény nyelte volna el: a két hadosztály között csak egy véres, fegyverektől és zászlóktól kavargó, halottakkal fedett csatatér maradt, hol jajgattak a haldoklók, és felfelemelkedtek, mint egy még le nem csillapodott hullám.

E pillanatban minden négyszög, rendes lépésben, mintha díszszemlére mentek volna, előrenyomult és vasgyűrűjébe zárta Embabeht. A bej felőli oldal hirtelen fellángolt: harminchét darab ágyú okádta végig a síkon bronzgolyóit. A flottillát úgy megrázta a bombázás, hogy ugrált a Níluson, Murád pedig háromezer lovasa élén elindult, hogy lássa: vajon nem marcangolhatja-e szét e pokoli négyszögeket; az elébb visszavonult oszlop, melynek ideje volt, hogy összeszedje magát, rátalált, és visszafordult első és halálos ellenségei felé.

A sasnak, mely a csatatér felett keringett, csodálatos lehetett látni, amint a világnak ez a hatezer első lovasa, olyan lovakon, melyeknek lába nem hagy nyomot a homokban, forgott, mint egy kopófalka a mozdulatlan és tüzelő négyszögek előtt, körülgyűrűzte és ellepte őket, meg akarta fullasztani, mikor nem tudta megnyitni őket, szétszóródott, egyesült, hogy újra szétszóródjék, folyton változott, mint a partot verdeső hullámok; aztán egy sorba tért vissza, és olyan volt, mint egy óriáskígyó, és feje, a fáradhatatlan Murád vezérlete alatt, néha egész a négyszögek fölé ágaskodott. Egyszerre a védelmi állás ütegei tüzérekét változtattak, saját ágyúikat hallották megszólalni a mamelukok, és saját golyóik seperték őket el, flottillájuk tüzet fogott, a levegőbe repült. Mialatt Murád karmait és fogait akarta négyszögeinkbe vágni, a három támadó oszlop elfoglalta a védősáncokat, és Marmont, aki a síkság ura lett, az embabehi magaslatról ágyúzni kezdte az ellenünk acsarkodó mamelukokat.

Ekkor Bonaparte egy új mozdulatot parancsolt, és ezzel mindennek vége lett: a négyszögek megnyíltak, kifejlődtek, egyesültek és összeszorultak, mint a láncszemek; Murád és mamelukjai a francia harcvonal és saját védősáncaik között találták magukat. Murád látta, hogy a csata elveszett; összegyűjtötte megmaradt embereit, és e kettős tűz között szélvészgyorsan átvágtatott azon a nyíláson, melyet Desaix hadosztálya hagyott közte és a Nílus között, mint az örvény rohant el katonáink utolsó golyói alatt, eltűnt Gízában, és egy pillanat múlva megjelent túl a falun, amint visszahúzódott két-háromszáz lovasával, hatalma maradványaival, Felső-Egyiptom felé.

Háromezer embert, negyven ágyút, negyven megrakott tevét, sátrait, lovait, rabszolgáit hagyta a csatatéren. Az arannyal,

kasmírral, selyemmel teli csatateret a győztes katonáknak engedték át, akik rettentő zsákmányt szereztek; mert minden mameluk legszebb fegyverét vette magához, és magukon hordták, ami ékszerük, aranyuk, ezüstjük volt.

Bonaparte még aznap este Gízában aludt, és másnap diadalkapun vonult be Kairóba.

Alig volt Kairóban, nemcsak a meghódított ország gyarmatosításáról álmodozott, hanem Indiának az Eufráteszen át való meghódításáról. Jegyzéket készít a Direktóriumnak, melyben segédcsapatokat, fegyvert, hadifelszerelést, orvosokat, gyógyszerészeket, sebészeket, öntőket, szeszfőzőket, színészeket, kertészeket és babaárusokat kér a nép számára, és vagy ötven francia nőt. Typpo-Saebhez[15] pedig futárt küld, hogy az angolok elleni szövetségnek megnyerje. Aztán e kettős reménységben ringatózva Ibrahim üldözésére veti magát, aki Murád után a legbefolyásosabb bej volt. Saheley'hnél szétveri; és mialatt e győzelméért üdvözlik, egy hírnök egész flottája pusztulását jelenti. Nelson megsemmisítette Brueyst: a flotta úgy eltűnt, mintha vihar nyelte volna el. Nincs többé összeköttetése Franciaországgal, nincs többé reménysége India meghódítására. Egyiptomban kell maradnia, vagy úgy távoznia onnan, mint a régi hősöknek.

Bonaparte visszajön Kairóba, megüli Mohamed születésének és a köztársaság alapításának évfordulóját. Ez ünnepségek alatt Kairó fellázad, és mialatt Napóleon a mokattami magaslatról ágyúzza, segítségére jön az Isten, és vihart hoz. Négy nap alatt minden lecsendesedik. Bonaparte Szuezba indul. A Vörös-tengert akarja látni, és Ázsiába akarja tenni lábát, mikor még olyan fiatal,

[15] Indiai fejedelem.

mint Nagy Sándor volt. Csaknem úgy vész el, mint egy fáraó: egy vezető menti meg.

Most Szíria felé fordul figyelme. Az Egyiptomban való partraszállás idejét az ellenség elmulasztotta, és arra csak a jövő július havában kerülhet sor; hanem félni lehet egy Gházán és Arichon át jövő expedíciótól, mert Djezzar pasa – amint nevezték: a „mészáros” – elfoglalta az utóbbi várost. El kell tehát pusztítani az ottomán porta előőrsét, feldúlni a jaffai és acrei sáncokat, kifosztani az országot, elpusztítani minden segédcsapatot, hogy lehetetlenné tegyék egy hadsereg átkelését a sivatagon. Ez a nyílt terv; de vajon nem rejlik-e mögötte egyike ama óriási hadjáratoknak, melyeket Bonaparte mindig gondolatai mélyén őriz? Majd meglátjuk.

Tízezer ember élén indul el; négy hadtestre osztja a gyalogságot, melyet Bon, Kléber, Lannes és Régnier parancsnoksága alá rendel, a lovasságot Murat, a tüzérséget Dammartin, a műszaki csapatokat pedig Cafarelli-Dufalga alá rendeli. El-Arichet megtámadják és elfoglalják ventôse elsején;[16] hetedikén elfoglalják ellenállás nélkül Gházát; tizenhetedikén rohammal beveszik Jaffát, melynek őrségét, ötezer embert, kardélre hányják. Aztán folytatódik a diadalút. Elérik Saint-Jeanne-D’Acre-ot (Akka), és még e hónap harmincadikán szabad az út. Itt fordult meg a kocka.

Egy francia ember volt a parancsnok, Napóleon régi bajtársa; együtt vizsgáztak a katonai iskolában, és ugyanazon a napon küldték őket ki hadtestükhöz. Phelippeau a royalista párthoz tartozott és Sydney-Smitht megszöktette a tempele-i börtönéből, követte Angliába és Szíriában megelőzte. Inkább az ő zsenijébe, mint az acre-i erődítményekbe ütközik itt Napóleon. Első

---

[16] 1799. február 20-án.

szempillantásra látja, hogy a védelmet egy kiválóbb ember vezeti. Rendes ostrom lehetetlen; szét kell rombolni a várost. Három rohamot vezet egymás után eredmény nélkül. Egyik roham közben bomba esik Napóleon lábaihoz. Két gránátos Napóleonra veti magát, maguk közé veszik, feje fölé emelik karjukat és mindenfelől eltakarják: a bomba felrobban, és csodálatosképpen – szilánkjai tisztelték az önfeláldozást –, senki sem sebesült meg. Az egyik gránátost Daumesnilnek hívták. 1809-ben tábornok lett, 1812-ben Moszkvánál elvesztette egyik lábát, és 1814-ben Vincennes-nél ő parancsnokolt.

Ezalatt Djessarba mindenfelől jöttek a segédcsapatok. A szíriai pasák összegyűjtötték seregeiket és Acre felé vonultak. Sydney-Smith odasiet az angol flottával. Végre a pestis, ez a minden másnál rettentőbb segítség jött segélyére a szíriai hóhérnak. Először a damaszkuszi sereget kellett leráznia magáról. Bonaparte ahelyett, hogy megvárta volna, vagy visszahúzódott volna, közeledtére elébe megy, eléri, és szétszórja a Tábor-hegy melletti síkon, aztán megkísérel még öt rohamot, melyek éppoly hiábavalók, mint az előbbiek. Saint-Jeanne-D’Acre átkozott egy város; azt nem fogja bevenni.

Mindenki csodálkozik, hogy miért köti magát ehhez a viskóhoz, miért kockáztatja naponta életét, miért veszíti el legjobb tisztjeit és legbátrabb katonáit; mindenki elítéli ezért a cél nélkülinek látszó erőlködésért. De íme a célja; ő maga magyarázza meg az egyik eredménytelen roham után, melyben Duroc megsebesült. Mert kell, hogy olyan nagy szív, mint az övé, tudja, hogy nem űz esztelen játékot.

– Igen – mondotta –, látom, hogy ez a nyomorult viskó igen sok emberembe került és sok időmet elrabolta. Hanem a dolgok annyira előrehaladtak, hogy még egy új erőfeszítésre vagyok

képes. Ha sikerül a dolog, a városban találom a pasa kincseit és háromszázezer embernek való fegyvert; fellázítom és felfegyverzem Szíriát, mely annyit panaszkodott Djezzar kegyetlenkedései miatt, akinek bukását minden rohamnál Istentől kéri a nép. Bevonulok Damaszkuszba és Aleppóba; amint előrehaladok az országban, az összes elégedetlenkedőkből megnövelem a seregem; kijelentem a népnek a szolgaság és a pasák zsarnoki uralmának eltörlését. Felfegyverzett tömeggel érkezem Konstantinápolyba, felborítom a török birodalmat, és Keleten egy új nagy birodalmat alapítok, mely kijelöli helyemet az utókor számára, és Párizsba Adrianopolon és Bécsen át megyek vissza, miután az osztrák uralkodóházat megsemmisítettem.

Aztán egyet sóhajtva folytatta:

– Ha nem sikerül az utolsó roham, melyet meg akarok kísérelni, azonnal továbbmegyek. Kairóban nem leszek június első fele előtt; kedvező szelek lesznek, hogy Észak-Egyiptomba menjünk: Konstantinápoly csapatokat fog küldeni Alexandriába és Rosette-be; ott kell hogy legyek. Ami azt a sereget illeti, mely később jön a szárazföldön, attól nem félek ebben az esztendőben. Mindent el fogok pusztítani egész a sivatag kapujáig. Lehetetlenné teszem, hogy két éven belül sereg jöhessen erre: nem lehet élni romok között.

Az utóbbit kellett választania. A sereg visszahúzódik Jaffába. Bonaparte itt látogatja meg a kórházban a pestises betegeket. Ez Gros festő legszebb kompozíciója. Akit el lehetett vinni, azt mind átszállították a tengeren Damiette-be, szárazföldön Gázába és Jerikóba: valami hatvanan maradtak, akiknek csak egy napjuk volt hátra, de akik egy óra múlva a törökök kezére jutnak. Az a vasszívű szükségszerűség követeli ezt, mely a jaffai őrséget

felkoncoltatta. R… gyógyszerész, mondják, orvosságot osztatott szét a haldoklóknak: a kínzások helyett, melyeket a törökök tartogattak számukra, legalább édes haldoklásuk volt.

Végre prairial huszonhetedikén, hosszú és fárasztó menetelés után, a sereg bevonult Kairóba. Ideje volt. Murád bej kisiklott Desaix kezei közül, és Alsó-Egyiptomot fenyegette, másodszor találkozott a franciákkal a piramisok lábánál: Bonaparte mindent elrendelt a harcra; ez alkalommal ő foglalta el a mamelukok állásait, és háttal fordult a folyónak. De másnap reggelre Murád bej eltűnt. Bonaparte csodálkozott. De még aznap kiderült minden. A flotta, mint ahogy megjósolta, kikötött Abukirban, éppen abban az időben, amikorra gondolta. Murád rejtett utakon elvonult, hogy a török táborral egyesüljön.

Mikor megérkezett, a pasát gőgösen, reménykedve találta: amint megjelent, az ütközetre túl gyönge francia hadosztályok visszavonultak, hogy egyesüljenek.

– Lásd – mondotta Musztafa pasa a mamelukok bejének –, ezek a félelmetes franciák, akiknek nem tudtad eltűrni jelenlétét, amint megmutattam nekik magam, rögtön megszaladtak.

– Pasa – felelte Murád bej –, adj hálát a Prófétának, hogy a franciáknak úgy tetszett, hogy visszavonuljanak. Mert ha visszafordulnak, el fogsz tűnni előlük, mint a por a vihar elől.

A sivatag fia megjósolta a jövendőt: pár nap múlva Napóleon megérkezett; háromórai harc után a törökök hátráltak és megfutottak. Musztafa pasa vérző szívvel adta át kardját Muratnak. Kétszáz ember adta meg vele együtt magát, kétezer maradt a csatatéren, tízezer a vízbe fúlt; húsz ágyú, sátrak, felszerelések kerültek a kezünkre. Az abukiri erődöt visszafoglaltuk. A mamelukok visszahúzódtak a sivatagba, az angolok és törökök pedig hajóikon kerestek oltalmat.

Bonaparte békeközvetítőt küldött az admirális hajójára. A foglyok visszaadásában akart megállapodni, akiket lehetetlen volt őriznie, és hiábavaló lett volna lemészárolni, mint Jaffában; cserébe bort, gyümölcsöt és az 1799. június tizedike óta megjelent *Frankfurter Zeitung*okat kérte az admirálistól.

1798. június havától, azaz több mint egy éve Napóleon hír nélkül volt Franciaországról. Egy pillantást vet az újságra, gyorsan átfutja, és felállott:

– Előérzetem nem csalt! Utaznom kell! Olaszország elveszett!

A franciák végre elérkeztek oda, ahol ő óhajtotta őket látni – eléggé sajnálva ugyan, hogy megtörtént –, nem mint nagyravágyó, hanem mint megmentő.

Gantheaume, akit magához rendelt, azonnal megérkezik. Bonaparte parancsot ad, hogy készítsen elő két fregattot, a *Muiron*-t és a *Carrére*-t, és két kis hajót, a *Revanche*-ot és a *Fortune*-t, négy-ötszáz ember számára, két hónapra való eleséggel. Augusztus 22-én ezt írja a seregnek:

„Az Európából kapott hírekre elhatároztam, hogy visszatérek Franciaországba; a parancsnokságot Kléber generálisnak adom át: a hadsereg nemsokára hírt hall felőlem. Ennél többet nem mondhatok. Nehezemre esik elhagynom azokat a katonákat, akikkel leginkább összeforrtam; de ez csak ideiglenesen történik. Az a tábornok, akit itt hagyok, bírja a hadsereg s az én bizalmamat.”

Másnap felszállt a *Murion*-ra. Gantheaume a nyílt tengerre akart menni. Napóleon ellenezte:

– Azt akarom – mondotta –, hogy ameddig lehetséges, az afrikai partok mellett haladjunk. Egész Szardínia déli részéig követjük ezt az utat. Erős öklöm van; van egy kis tüzérségem; ha feltűnnek az angolok, a homokon partra szállok. Szárazföldön

elérem Oránt, Tuniszt vagy egy másik kikötőt, és ott módot találok rá, hogy újra hajóra szálljak.

Huszonegy napon keresztül a nyugati és az északnyugati szelek visszaűzték Bonapartét a kikötőbe, ahonnan kiindult. Végre első szellőit érezték a keleti szélnek, Gantheaume kibontja összes vitorláit: rövid idő alatt elhaladnak ott, hol egykor Karthágó állott, megkerülik Szardíniát, melynek nyugati partjainál hajóznak el. Október elsején beérkeznek az ajaccióí kikötőbe, hol tizenhétezer frankra beváltják a török sequineket – ez minden, amit Egyiptomból hozott Napóleon, végre ugyanezen hónap hetedikén elhagyják Korzikát, és Franciaország felé vitorláznak, melytől már nincsenek csak hetvenmérföldnyire. Ekkor nyolcadikán este egy tizennégy hajóból álló hajórajt jeleznek. Gantheaume azt indítványozza, hogy forduljanak meg, és térjenek vissza Korzikába.

– Nem! – kiáltotta Bonaparte parancsolóan – Haladjunk teljes erővel; mindenki a helyén marad. Észak-nyugatnak! Észak-nyugatnak! Előre!

Nyugtalanság között múlik el az egész éjszaka; Bonaparte nem hagyja el a parancsnoki hidat; egy nagy naszádot készíttet elő, tizenkét matrózt tesz bele, titkárával kiválogattatja legfontosabb okmányait, magához vesz húsz embert, hogy velük Korzika partjain kiszálljon. Reggelre minden elővigyázati intézkedés hiábavaló lett; elmúlt a rémület, a flotta északkeletre vitorlázott. Október nyolcadikán, hajnalhasadáskor, észreveszik Fréjus-t. Nyolc órakor a kikötőbe érnek. Azonnal híre terjed, hogy az egyik fregatt Napóleont hozza. Csónakkal lesz teli a tenger. A nép minden egészségügyi intézkedést elfeledett. Hiába figyelmeztetik a tömeget a fenyegető veszedelemre.

– Jobban szeretjük a pestist – kiáltják –, mint az osztrákokat!

Bonapartét kísérik, vállukra kapják, magukkal viszik, ünneplés ez, tüntetés, diadal. Végre lelkesedés, ujjongás, őrjöngés között e földre lép Caesar, hol nincs többé Brutus.

Hat hét múlva Franciaországnak nincsenek többé kormányzói; három konzulja van. És e három konzul közül az egyik[17] – mint Sieyés mondotta – mindent tud, mindent tesz és mindenre képes.

Elérkeztünk brumaire 18-ikához.[18]

---

[17] Napóleont tíz évre első konzullá nevezték ki. Mellette két általa kinevezett konzul állott.

[18] November 9.

III.

BONAPARTE, AZ ELSŐ KONZUL

Bonapartténak, legfőbb méltóságába jutván egy államnak, mely még a polgár- és külső háborúktól vérzik, és melyet kimerítettek saját győzelmei, első gondja volt, hogy megpróbálja szilárd alapokra fektetni a békét; következésképpen a köztársaság nyolcadik évének nivôse ötödikén félretéve minden diplomáciai formát, amelyek mögé az uralkodók gondolataikat rejtik, egyenesen, saját kezűleg levelet írt III. György királynak, hogy felajánlja neki Francia- és Angolország között a szövetséget. A király néma maradt. Pitt vállalta magára a feleletet: azaz a szövetséget visszautasították.

Bonaparte, miután III. György visszautasította, I. Pálhoz fordult. Ismervén e fejedelem lovagias jellemét, azt hitte, hogy vele szemben lovagiasan kell bánni; összegyűjtötte a Franciaországban, Hollandiában és Svájcban fogságba esett oroszokat; új ruhába öltöztette és visszaküldötte őket hazájukba anélkül, hogy váltságdíjat vagy viszontszolgálatot kért volna. Bonaparte nem csalódott, amikor arra számított, hogy ezzel az eljárásával lefegyverzi I. Pált. Ez meghallván az első konzul udvariasságát, visszavonta a még Németországban lévő csapatait, és kijelentette, hogy többé nem részese a koalíciónak.

Franciaország és Poroszország jó egyetértésben voltak, és Frigyes Vilmos király lelkiismeretesen betartotta az 1795. évi szerződés feltételeit. Bonaparte Durocot küldötte el hozzá hogy rábírja: csapatai zárvonalát terjessze ki egész az Alsó-Rajnáig,

hogy kevésbé terjedelmes vonalat kelljen védelmeznie. A porosz király beleegyezett, és megígérte, hogy közbe fog lépni Szászországnál, Dániánál és Svédországnál is, hogy azok is megtartsák a semlegességet.

Tehát Anglia, Ausztria és Bajorország maradt hátra. Hanem ez a három hatalom messze volt attól, hogy az ellenségeskedéseket újrakezdje. Bonapartének tehát ideje maradt – anélkül hogy őket szem elől tévesztette volna –, hogy az ország belügyeire fordítsa figyelmét.

Az új kormány a Tuileriákban székelt. Bonaparte a királyok palotájában lakott, és lassanként a régi udvari szokások visszatértek e helyiségekbe, honnan kiűzték a konventtagok; különben, meg kell adni, az első királyi kiváltság, melyet megkövetelt Napóleon, a kegyelmezési jog volt. Defeu, Tirolban elfogott francia emigránst Grenoble-ban halálra ítélték. Bonaparte megtudta a hírt, és titkárának egy szelet papírra ráíratta: „Az első konzul elrendeli, hogy Defeu-n az ítélet végrehajtását felfüggesszék.” Aláírta e rövid parancsot, kézbesítette Férino tábornoknak, és Defeu megmenekült.

Aztán jelentkezik nála az a nagy szenvedélye, mely a háború mellett az első helyet foglalja el: építkezési szenvedélye. Előbb megelégszik azzal, hogy elseperteti azokat a bódékat, melyek ellepik a Tuileriák udvarát. Nemsokára pedig, amint kinézett az egyik ablakon, bosszankodott, hogy a Szajna, amely minden télen kiöntött, a Quai d’Orsay-t a Faubourg Saint Germaintől elvágja, a közlekedést megakasztja, és ezeket írta: „Az École de Natationnál a Szajna-part a jövő évben készen legyen”. E néhány sort elküldte a belügyminiszternek, aki sietett engedelmeskedni. A Louvre és a Quatre Nations között naponta összetorlódtak az emberek, amint csónakon mentek át a Szajnán. Erre a helyre híd kellett. Az első

konzul hívatja Percier-t és Fontaine-t, és a Pont des Arts nemsokára átíveli a két partot, mint valami bűvös építmény. A Place Vendome XIV. Lajos szobrától meg volt fosztva: az osztrákoktól egy három hónapos hadjáratban elszedetett ágyúkból öntött oszlop kerül helyére. A leégett gabonacsarnokot vasból újjáépítik. A főváros egyik végétől a másikig mérföldekre nyúló partfalak tartják ágyában a Szajna vizét. A börze számára palotát épít. Az invalidusok templomát visszaadja eredeti rendeltetésének, ragyogóan, mint amikor először csillogott a napfényben XIV Lajos alatt; Párizs négy főpontjára négy temetőt állít, melyek a kairói nekropoliszra emlékeztetnek; végül, ha Isten időt ad neki és hatalmat, egy utcát vágat, mely Saint-Germain-l'Auxerrois-tól elér a trón korlátjáig; száz lépés széles lesz; fákkal lesz szegélyezve, mint a boulevard-ok, és árkádokkal lesz körülvéve, mint a Rue de Rivoli. Hanem erre az utcára még várni kell, mert ezt az utcát Rue Imperialnak fogják hívni.[19]

Ezalatt a XIX. század első esztendejében hadi csodák készülődtek. A hadkötelezettségi törvényt végrehajtották lelkesen, új katonaanyag szerveződött, a népfelkelés, amennyire lehetséges volt, végbement a genovai partoktól az Alsó-Rajnáig. A dijoni síkon tartaléksereg gyűlt egybe, és javarészt a holland seregből állott, mely meghódította a Vendée-t.

Az ellenség a maga részéről a készülődésekre hasonló fegyverkezésekkel válaszolt. Ausztria sürgette a felkelők szervezését, Anglia tizenhétezer bajort fogadott zsoldjába, és az egyik legügyesebb ügynöke Souabe-ban, Frankóniában és Odenvalban toborzott számára. Végre hatezer württembergi, a svájci ezredek és emigránsok nemes testülete Condé herceg parancsnoksága alatt I. Pál szolgálatából átment III. György

[19] Császár utca.

zsoldjába. Mindezek a csapatok arra voltak szánva, hogy a Rajnán működjenek: Ausztria Olaszországba küldötte legjobb katonáit, mert a szövetségesek itt akarták megkezdeni a hadjáratot.

1800. március 17-én, miközben a Talleyrand által alapított diplomáciai iskolák szervezésén dolgoztak, Bonaparte hirtelen visszafordult titkárához, és látható jókedvvel kérdezte:

– Mit gondol, hol fogom megverni Mélast?

– Nem sejtem – válaszolta csodálkozva a titkára.

– Menjen és göngyölje ki dolgozószobámban Olaszország nagy térképét, és megmutatom.

A titkár sietve engedelmeskedett: Bonaparte ellátta magát vörös és fekete viaszfejű gombostűkkel, ráfeküdt a nagy térképre, felszurkálta haditervét; minden pontra, hol az ellenséget várta, a fekete fejű gombostűket szúrta; oda pedig, ahová csapatait remélte elhelyezni, vörös fejűeket szúrt; aztán visszafordult titkárához, aki csöndben figyelte.

– Nos? – kérdezte.

– Nos, most sem tudok többet – felelte a titkára.

– Ostoba! Figyeljen egy kicsit. Mélas Alexandriában van, ott a főhadiszállása; ott marad addig, míg meg nem adja magát Genova. Alexandriában vannak raktárai, kórházai, tüzérsége, tartaléka. – A Szent Bernátra mutatott. – Itt megyek át az Alpokon, hátvédjére csapok, mielőtt sejtené, hogy Olaszországban vagyok, elvágom Ausztriától, utolérem a Scriria melletti síkon, és – itt egy vörös fejű gombostűt szúrt San-Giulianóra – itt megverem.

Az első konzul a marengói csatateret vázolta. Négy hónap múlva minden pontjában véghezvitte; áthágott az Alpokon, San-Giuliano lett a főhadiszállás, Mélast elvágta Ausztriától, nem

maradt más hátra, mint megverekedni. Bonaparte Hannibál és Nagy Károly mellé írta fel a nevét.

Az első konzul igazat mondott. Úgy jött lefelé az Alpokon, mint a förgeteg: június másodikán Milánó előtt volt, hová ellenállás nélkül hatolt be, és erősségét azonnal megszállotta. Murat-t még aznap elküldötte Plaisance-ba, Lannes-t Montebellóba: az egyik egy királyságért, a másik egy hercegségért harcolt, anélkül hogy tudta volna.

A Bonaparténak Milánóba való bevonulását követő napon egy kém jelentkezett, aki az első olasz hadjáratok idejében szolgált. A tábornok első szempillantásra felismerte: az osztrákok szolgálatában állott, és Mélas küldötte, hogy kémlelje ki a francia sereget. De ez szakítani akart veszélyes mesterségével, és ezer aranyat kért, hogy elárulja Mélast; azonkívül még valami pontos értesülést is kell vinni tábornokának.

– Ez nem fontos – mondotta Napóleon. – Nem számít, ha ismerik erőmet és állásomat, ha én is ismerem az ellenség erejét és állását. Mondj valamit, ami megéri a fáradságot, és tied az ezer arany.

A kém erre felsorolta a hadtesteket, a haderőt, elhelyezkedését, a tábornokok nevét, értékét és jellemző tulajdonságait, míg Napóleon a térképen követte szavait, és gombostűket tűzögetett. Megtudta, hogy Alexandria nincs ellátva élelemmel, Mélas távolról sem sejti az ostromot, sok betege van és kevés az orvossága. Viszonzásul Berthier átadott a kémnek a francia sereg állásáról egy csaknem pontos jegyzéket. Az első konzul tisztán látta Mélas helyzetét, mintha csak a háború szelleme a scririai sík felé emelte volna magával.

Június nyolcadikán éjjel futár érkezett Plaisance-ból. Murat küldte. Egy elfogott levelet hozott. Mélas jelentése volt, a bécsi

udvari tanácsnak szólott. Genova meghódolását jelentette, mely június negyedikén történt: miután a lószerszámokig mindent megevett, Masséna kénytelen volt megadni magát.

Bonapartét éjszaka idején felkeltették – parancsa szerint: „Hagyjatok aludni, ha jó újságok jönnek, keltsetek fel a rosszakra.”

– Ej! Nem tud németül – mondotta a titkárának.

Aztán mikor kénytelen volt elismerni, hogy titkára igazat mondott, felkelt, az éjszaka hátralévő részén parancsokat adott, futárokat küldött szét, és reggel nyolc órára minden kész volt, hogy e váratlan esemény valószínű következményeit elhárítsa.

Ugyanaznap a főhadiszállást átvitték Stradellába, ahol egész tizenkettedikéig maradt, és ahol tizenegyedikén csatlakozott hozzá Desaix. Tizenharmadikán Scririának nyomulva az első konzul áthalad a montebellói csatamezőn, és még halottakkal és sebesültekkel teli találja a templomokat.

– Az ördögbe – mondotta Napóleon Lannes-nak, aki vezette –, úgy látszik, kemény volt a küzdelem.

– Elhiszem – válaszolt Lannes –, az én divíziómban úgy ropogtak a csontok, mint mikor a jég veri az ablakot.

Végre tizenharmadikán este Torte-di-Golifolóba érkezett az első konzul. Bár késő volt, és össze volt törve a fáradtságtól, nem akart addig lefeküdni, míg meg nem győződött róla, hogy az osztrákoknak van-e hídjuk a Bormidán. Hajnali egy órakor visszajött az a tiszt, akit ezzel a feladattal megbíztak, és jelentette, hogy nincsen híd. Erre a hírre megnyugodott Napóleon; még egy jelentést tétetett magának a csapatok állásáról, majd lefeküdt, nem gondolván, hogy másnap csata lesz.

A mi csapataink a következő állást foglalták el:

Gardanne és Chamberliac divíziója Victor tábornok hadtestét képezte és a pedrabuonai tanyánál táborozott, Marengo előtt, a várostól és a folyótól egyenlő távolságra.

Lannes tábornok hadteste San-Giuliano falu előtt állott, jobbra a tortonei országúitól, alig hatszáz ölnyire Marengótól.

A konzulgárda Lannes tábornok csapatai mögött állott tartaléknak, körülbelül ötszáz ölnyi távolságra.

A lovasbrigád Kellermann tábornok parancsnoksága alatt, aztán néhány huszár- és vadászsvadron képezte a balszárnyat, és az első harcvonalban kitöltötte Gardanne és Chamberliac divízóinak közeit.

Egy másik lovasbrigád, Champeaux tábornok vezérlete alatt képezte a jobbszárnyat, és a második harcvonalban betöltötte Lannes tábornok gyalogsága közeit.

Végre a 12-es huszárezred és a 21-es vadászezred, Murat-tól elválasztva, Rivaud tábornok vezérlete alatt a salei szorost foglalta el (Sale falu a főhadállás szélső jobbján feküdt).

Mindezek a hadtestek, egymással összefüggve, ferdén, balszárnyukkal előre, valójában tizennyolc-tizenkilencezer főből álló gyalogságból, hétezer-ötszáz lovasból állottak, melyhez hozzá kellett még számítani másnap Mounier és Bondet divízióját, amelyek Desaix tábornok parancsára hátrább, alig tízmérföldnyire Marengótól Acqui és Castel-Nuovo falvakat szállották meg.

Tizenharmadikán Mélas tábornok is összegyűjtötte Haddik, Kaim és Ott tábornokok csapatait. Még aznap átkelt a Tanaron, és Alexandria előtt ütött tábort harminchatezer főnyi gyalogsággal, hétezernyi lovassággal és tekintélyes, jól betanult és jó lovakkal ellátott tüzérséggel.

Öt órakor ágyúdörgésre ébredt fel Napóleon.

E pillanatban, amint öltözködését befejezte, érkezett vágtatva Lannes tábornok hadsegéde, és jelentette, hogy az ellenség átkelt a Bormidán, feltűnt a síkon, és a csata megkezdődött.

A vezérkari tiszt nem ment eléggé messze: híd volt a folyón.

Bonaparte azonnal felkészült, és ott termett gyorsan, hol a harc megkezdődött.

Látta, hogy az ellenség három oszlopot formált: az egyik, a bal oldali, a lovasságból és könnyűgyalogságból állott, és Castel-Ceriolo felé igyekezett a salei úton, míg a középső és a jobb oldali oszlop egymást támogatva, Haddik, Kaim és O'Reilly tábornok gyaloghadtesteivel és Ott tábornok parancsnoksága alatt álló gránátostartalékkal a tortonei és a fragardói úton a Bormidán át nyomult előre.

Ez a két oszlop az első lépésre beleütközött Gardanne tábornok csapataiba, amelyek, mint mondottuk, a pedrabuonai tanyánál, a hegyszorosnál állottak. Az előttük haladó nagyszámú tüzérség zaja – hátuk mögött fejlődtek ki az ellenségnél számra nézve háromszorta nagyobb bataillonok – ébresztette fel Napóleont, ez csalta az oroszlánt a harctérre.

Abban a pillanatban érkezett, mikor Gardanne divíziója letörve kezdett visszavonulni, és Victor tábornok segítségére küldte Chamberliac divízióját. Ezzel a hadmozdulattal megvédelmezve, Gardanne csapatai szép rendben végezték a visszavonulást, és bevonultak Marengóba.

Erre az osztrák csapatok felhagytak az oszlopban való előnyomulással, és felhasználva a terepet, mely kiszélesedett előttük, párhuzamos sorokba bomlottak szét; számban sokkal hatalmasabbak voltak Gardanne és Chamberliac csapatainál. Az első sort Haddik tábornok vezényelte, a másodikat Mélas

személyesen, míg a gránátosok hadteste Ott tábornok alatt kissé hátrább Castel-Ceriolótól jobbra formálódott.

Marengo körül félkörben, mintha sánc volna, van egy hegytorkolat. Victor tábornok itt rendbe szedi Gardanne és Chamberliac divízióját, melyeket másodszor is megtámadnak. Alig állottak hadirendbe, Bonaparte parancsot adott, hogy Marengót védelmezzék, amíg csak lehet; a fővezér megértette, hogy a csatát erről a faluról fogják elnevezni.

Egy pillanat múlva újra megkezdődik a támadás az arcvonal ellen; a csatárok a hegyszoros mindkét oldaláról tüzelnek, bömböl az ágyú, és pisztolylövésnyiről szórja a kartácsot. E rettentő tüzérség védelme alatt a számban nagyobb ellenségnek csak ki kell fejlődni, hogy túlszárnyaljon minket. Rivaud tábornok, aki Gardanne brigádjának jobb szélét vezényli, előrenyomul, a falun kívül, az ellenség leghevesebb tüzében a sík mezőn állít fel egy bataillont, és azt a parancsot adja, hogy inkább haljanak meg, de egy lépést se hátráljanak: ez lesz a céltáblája az osztrák tüzérségnek, melynek minden lövése talál. Ezalatt Rivaud tábornok oszlopokba állítja lovasságát, megkerüli a védelmül szolgáló bataillont, rácsap háromezer osztrákra, akik szuronyrohamban közelednek, azokat visszaveri, és bár őt magát is lövés érte, összezavarván soraikat, kényszeríti őket, hogy a harcvonal mögött szedjék rendbe magukat. Aztán harcba áll a bataillon jobbszárnyán, mely szilárd maradt, mint a fal.

E pillanatban Gardanne tábornok divízióját, melyre reggel óta ontotta a tüzet az ellenség, visszaszorították Marengóba, hová az osztrákok első rajvonala is követte, míg a második vonal Chamberliac divízióját és Rivaud brigádját akadályozta meg abban, hogy segítségül siessen; különben őket magukat is visszaszorították, és nemsokára kénytelenek voltak a falu minden

sarkából harcolva visszavonulni. A falu mögött egyesültek. Victor tábornok rendbe szedi őket, és figyelmezteti katonáit arra, hogy az első konzul mily jelentőséget tulajdonít Marengónak, majd élükre áll, behatol az utcákba, melyeket az osztrákok még nem értek rá eltorlaszolni, visszafoglalja a falut, elveszíti és még egyszer visszafoglalja; aztán végül leveri a túlnyomó erő, és utoljára is kénytelen elhagyni. Lannes két divíziójára támaszkodva, amely segítségére siet, harcvonalát az ellenséggel párhuzamosan átalakítja, kitör Marengóból, és rettentő nagy harcvonalba kifejlődik. Lannes látván, hogy Victor tábornok két divíziója egyesült, és kész újból felvenni a harcot, jobbra húzódik, abban a pillanatban, amikor az osztrákok éppen felül akartak kerekedni. Ezzel a hadmozdulattal szembekerül Kaim tábornok csapataival, melyek bevették Marengót; a két sereg – az egyik kezdődő győzelmi mámorában, a másik frissen, pihenten – dühösen rohan egymásra, és a harc, melyet egy pillanatra megszakított a két hadsereg kettős mozdulata, újrakezdődik minden vonalon, elkeseredettebben, mint valaha.

Egyórai küzdelem után, melyben ember ember ellen, szurony szurony ellen harcolt, Kaim tábornok hadteste hátrál és visszahúzódik; Champeaux tábornok az 1. és a 8-ik dragonyosezred élén megtámadja és növeli a zavart; Wartin tábornok a 6. könnyű, a 22. és 40. nehéz lovasezreddel üldözésükre indul, és visszaszorítja őket a Barbotta folyón túl ezerölnyire. Hanem ez a hadmozdulat elvágta saját hadtestétől, győzelme folytán Victor tábornok divíziói veszélybe kerültek, és kénytelen volt visszajönni, hogy elfoglalja azt az állást, melyet egy pillanatra nyitva hagyott.

E pillanatban Kellermann azt csinálta a balszárnyon, amit Wartin megcsinált a jobbon; két lovasrohamja áttört az ellenség

vonalán, hanem az első hadvonal után ott találta a másodikat, és nem mervén harcba bocsátkozni az ellenség túlnyomó száma miatt, elvesztette e pillanatnyi győzelem gyümölcsét.

Délben ez a harcvonal, mely úgy hullámzott egymérföld-nyi hosszban, mint valami lángkígyó, visszahúzódott centruma felé, miután elkövetett mindent, amit emberileg meg lehet tenni; visszavonult; nem volt legyőzve, de összetörte a tüzérség ágyútüze és nyomta a tömeg. Amint kezdett visszavonulni a hadtest, szabadon hagyta szárnyait: szárnyainak is követni kellett a centrum visszavonuló mozdulatát, és egyik oldalt Wartin tábornok, a másikon Kellermann tábornok parancsot adtak divízióiknak a visszavonulásra.

A visszavonulás azonnal megkezdődött – rendben, mint a sakktáblán –, az osztrák bataillonok előtt haladó nyolcvan ágyú tüze alatt. Kétmérföldnyit húzódott így vissza a hadsereg – ágyúgolyók barázdákat vágtak benne, kartácsok megtizedelték, gránátok szétszedték – anélkül, hogy egyetlenegy ember is elhagyta volna helyét azért, hogy megfusson; végezte az első konzul által parancsolt mozdulatokat szabályosan, hidegvérrel, mint egy díszszemlén. E pillanatban megjelent az első osztrák hadoszlop, mely, mint mondottuk, Castel-Ceriolo felé indult, és még nem vett részt a harcban, és visszaszorította jobbszárnyunkat. Ez nagy támadás volt, és Bonaparte elhatározta, hogy felhasználja a konzuli gárdát, amelyet két gránátosezreddel tartalékban tartott. Előnyomultatta őket a szélső jobbtól háromszáz ölnyire, parancsot adott, hogy négyszöget alkossanak, és Elsnitzet és hadoszlopát tartóztassák fel, mint egy gránitsánc.

Elsnitz tábornok elkövette azt a hibát, melybe remélte Bonaparte, hogy beleesik. Ahelyett, hogy figyelembe se vette

volna ezt a kilencszáz embert, akiktől egy győztes hadsereg hátvédjén nem lehetett félni, és elhaladt volna mellettük, hogy Mélas és Kaim tábornok segítségére siessen, e néhány bátor katonára vetette magát, akik összes töltéseiket csaknem egész közelről használták fel anélkül, hogy megsebesültek volna, és amikor nem volt több golyójuk, szuronnyal fogadták az ellenséget.

Azonban ez a maroknyi ember nem sokáig tarthatta így, és Bonaparte ki akarta nekik adni a parancsot, hogy kövessék a hadsereg többi részének visszavonulási mozdulatait, amikor Desaix egyik hadosztálya, a Mounier tábornoké, megjelent a francia hadsor háta mögött. Bonaparte megremegett az örömtől; félennyit várt. Azonnal pár szót vált Dupont tábornokkal, a vezérkar főnökével; Dupont tábornok előrevágtat, hogy átvegye a vezérletet, egy pillanatra Elsnitz tábornok lovassága közé kerül, áthalad soraikon, rettentő támadást intéz Kaim divíziója ellen, aki kezdte szorongatni Lannes tábornokot, az ellenséget visszaszorítja Castel-Ceriolóig, ide állítja egyik brigádját Carra Saint-Cyr tábornoksága alatt – aki a váratlan támadástól meglepett tiroli vadászokat és farkasvadászokat szétszórja és az első konzul nevében megparancsolja neki, hogy inkább haljon meg minden emberével, mintsem hogy meghátráljon. Aztán szabaddá téve a visszavonulásra az utat, a konzuli gárda bataillonjával és a két gránátosezreddel – amelyek az egész sereg színe előtt oly szép védekezést tanúsítottak – csatlakozik a visszavonuló sereg hadmozdulatához, mely ugyanolyan rendben és ugyanolyan pontossággal folyik.

Délután három óra volt. A tizenkilencezer emberből, akik reggel öt órakor kezdték a csatát, alig maradt két mérföldön belül nyolcezernyi gyalogság, ezer lovas és hat tüzelésre képes ágyú; a

sereg negyedrésze harcképtelen lett, több mint negyedrésze pedig kocsik híján azzal volt elfoglalva, hogy elszállítsa a sebesülteket, akiket Bonaparte parancsára nem volt szabad elhagyniok. Carra Saint-Cyr tábornok kivételével – aki Castel-Ceriolónál elszigetelve már több mint egymérföldnyire volt a seregtől – mindenki visszavonult; mindenki előtt világos volt, hogy még egy félóra, és a visszavonulás vereséggé változik. Ekkor Desaix divíziójának, amelyen ez órában nemcsak a nap becsülete, hanem Franciaország sorsa nyugodott, megérkezett vágtatva egy előreküldött hadsegéde azzal a jelentéssel, hogy Desaix hadoszlopai feltűntek a san-giulianói magaslaton. Bonaparte visszafordul, észreveszi a porfelhőt, mely Desaix jöttét jelenti, egy utolsó szempillantást vet a seregre, és azt kiáltja:

– Állj!

Villamos áramként futott végig e szó a harctéren: megállott minden.

E pillanatban megérkezett Desaix, aki megelőzte egy negyedórával divízióját; Bonaparte megmutatja neki a halottakkal fedett csatateret, és megkérdezi, hogy mi a véleménye a csatáról.

– Azt hiszem – mondotta Desaix –, hogy elveszett.

Aztán elővette óráját.

– De még csak három óra – folytatta –, s van időnk, hogy megnyerjünk egy másikat.

– Ez az én véleményem is – felelte röviden Napóleon –, azért rendeztem a visszavonulást.

Valójában most kezdődött a nap második felvonása, vagy inkább a második marengói csata, amint Desaix nevezte.

Bonaparte a harcél elé lovagol, mely hátrafordult, és amely most San-Giulianótól Castel-Ceriolóig nyúlik.

– Bajtársak! – kiáltotta a golyózápor között, mely lova lába alatt verte fel a földet. – Igen sokat jöttünk hátra. Itt a pillanat, hogy előremenjünk. Ne feledjétek, hogy én a csatamezőn szoktam aludni!

– Éljen Bonaparte! Éljen Napóleon! – kiáltások hangzottak mindenfelől, és elvesztek a rohamot verő dobok zajában.

A különböző hadtestek a következő sorrendben jöttek egymás után:

Carra Saint-Cyr tábornok, bár az ellenség minden erejét megfeszítette, hogy visszafoglalja, még mindig Castel-Ceriolót, a sereg tengelyét tartotta megszállva.

Utána jött Mouiner divíziójának második brigádja, a gránátosok, a konzuli gárda, amelyek két órán át egyedül állottak ellen Elsnitz tábornok egész seregének.

Aztán Lannes két divíziója.

Aztán Boudet divíziója, amely még a harcban nem vett részt, és amelynek feje Desaix tábornok volt, aki nevetve mondotta, hogy szerencsétlenség esett vele: két év múltán, mióta Egyiptomban volt, nem ismerik többé az osztrák golyók.

Végre Gardanne és Chamberliac két divíziója, amelyek legrosszabbul jártak egész nap, és alig maradt ezerötszáz ember belőlük.

Mindezek a divíziók diagonálisan állottak egymás mögött.

A lovasság a második harcvonalban állott, arra készen, hogy a hadtestek között nyíló hézagokon előretörjön; Chamneaux tábornok brigádja a tortonnei útra támaszkodott, Kellermann tábornoké a középen volt, Lannes hadteste és Boudet divíziója között.

Az osztrákok, akik nem látták, hogy mi milyen segítséget kaptunk, és akik azt hitték, hogy a mai nap az övék, folytatták

szép rendben az előnyomulást. Zach tábornok vezénylete alatt ötezer gránátosból álló hadoszlop tűnt fel az országúton, és rohamléptekben Boudet divíziója felé haladt, amely San-Giulianót védi. Bonaparte a most érkezett ágyúk közül, melyeket Boudet divíziója eltakart, felállíttat tizenöt ágyúból egy üteget; aztán egy egész mérföldön át visszhangzó kiáltással parancsot ad az egész seregnek:

– Előre!

Ez az általános parancs; íme a különlegesek:

Carra Saint-Cyr elhagyja Castel-Ceriolót, áttör azon, aki ellen akar állani neki, és elfoglalja a Bormidán a hidakat, hogy az osztrákok visszavonulását elvágja. Marmont tábornok felfedi a tüzérséget, mikor csak pisztolylövésnyire lesznek az ellenségtől. Kellermann nehézlovasságával a szemben álló hadsorokon üt nyílást, amint azt oly jól tudja csinálni; Desaia friss csapataival megsemmisíti Zach tábornok gránátosainak hadoszlopát. Végre Champeaux könnyűlovasságával azonnal támadni fog, amint hátrálni kezd a magát győztesnek hitt sereg.

Az adott parancsokat azonnal végrehajtják: csapataink egyetlen mozdulattal újra támadásba mennek át. Puskák tüzelnek, ágyúk dörögnek; felhangzik az a rettentő roham, melyhez a taktust a Marseillaise adja; amint egy-egy vezér megérkezik a szoros torkához, kész, hogy a síkra nyomuljon. A Marmont által felfedett tüzérség okádja a tüzet; Kellermann előrohan vérteseivel, és áttör két hadsoron; Desaix átugrik a sáncokon, áttör a sövényeken, egy kis magaslatra érkezik, és éppen abban a pillanatban esik el, amikor hátranéz, hogy vajon követi-e divíziója. Halála ahelyett, hogy csökkentette volna a katonák harci kedvét, még megkettőzi. Boudet tábornok veszi át helyét, a gránátosok hadoszlopára rohan, mely szuronyokkal

fogadja. E pillanatban Kellermann, aki mint mondottuk, már áttört két harcvonalon, visszafordul, és látja, hogy Boudet divíziója összecsapott azzal a megmozdíthatatlan tömeggel, melyet nem tud visszaszorítani; oldalba támadja, közéje hatol, felszakítja, szétdarabolja, összetöri; egy félórába sem telt, az ötezer gránátost leverte, szétszórta, elseperte; eltűntek, mint a füst, összetörve, megsemmisítve. Zach tábornok és vezérkara foglyul esett: ennyi maradt belőlük.

Erre az ellenség is előnyomult túlerőben lévő lovasságával, de a muskétások folytonos tüze, a pusztító kartácsok, a rettenetes bajonett gyorsan megállították. Murat két könnyű ágyúval és egy haubiccal oldalt támad, és ezek már futva küldik őket a halálba. E pillanatban felrobban az osztrákok soraiban egy lőszerszekér és növeli a zavart; erre várt Champeaux tábornok a lovasságával; előrevágtat, ügyes mozdulattal elfedi csapata kicsiny voltát, és az ellenség mélyére hatol. Gardanne és Chamberliac divíziói, melyeknek a visszavonulás egész nap nyomta a szívét, a bosszúvágytól égve csapnak rájuk. Lannes élére áll két hadtestének, és viszi őket előre:

– Montebello! Montebello! – kiáltja.

Bonaparte mindenütt ott van.

Aztán az egész sereg megtörik, az egész felbomlik, visszahúzódik: az osztrák tábornokok hiába akarják szabályosan végezni a visszavonulást, a visszavonulás futássá válik, a francia hadoszlopok egy fél óra alatt áttörnek azon a síkon, melyet ember ember ellen négy órán át védelmeztek. Az ellenség csak Marengóban áll meg, hol a csatárok tüzelése alatt, akiket Carra Saint-Cyr tábornok Castel-Ceriolótól a Barbotta-patakig szórt szét, rendbe szedik magukat. Hanem Boudet divíziója, Gardanne és Chamberliac hadosztályai utcáról utcára, térről térre, házról

házra üldözik őket: Marengót elfoglalják. Az osztrákok pedrabuonai állásukba vonulnak vissza, hol egyik oldalról az ellenük elkeseredett három hadosztály, másik felől Carra Saint-Cyr fél brigádja támadja meg őket. Este kilenc órakor Pedrabuonát elfoglalták: Gardanne és Chamberliac divíziói visszaszerezték reggeli állásukat. Az ellenség a hidak felé törekszik, hogy átkeljen a Bormidán; itt találja Carra Saint-Cyrt, aki megelőzte. Erre gázlókat keresnek, és seregünk golyózápora között haladnak át a patakon. A tüzelés csak este tíz órakor szűnik meg. Az osztrák sereg romjai elérik alexandriatáborukat. A francia sereg pedig a hídfőnél lévő sáncoknál táboroz.

Az osztrákoknak négyezer-ötszáz halottba, nyolcezer sebesültbe, hatezer fogolyba, tizenkét zászlóba és harminc ágyúba került ez a nap.

A szerencse talán sohasem mutatott egy nap alatt ennyire különböző két arcot: délután két órakor vereségre állott, és rettenetesek lehettek volna következményei; öt órára megjött az arcole-i és lodi zászlóhoz hű győzelem. Tíz órára egy csapásra vissza volt hódítva Olaszország, és Napóleon előtt a francia trón tűnt fel a messziségben.

Másnap reggel Liechtenstein herceg megjelent az előőrsöknél: Mélas tábornok feltételeit hozta az első konzulnak. Bonaparténak nem tetszettek; diktálta az övéit, melyeket a herceg cserébe visszavitt. Mélas tábornok hadserege szabadon, hadi tisztességgel távozik Alexandriából, de olyan feltételek mellett, melyeket mindenki ismer, és amelyek Olaszországot teljesen visszaadják a francia uralom alá.

Liechtenstein herceg estére visszajött; a feltételeket szigorúaknak találta Mélas, aki három órakor már győzelmesnek gondolva a napot, további megveretésünket tábornokaira bízta,

és visszatért pihenni Alexandriába. Hanem Bonaparte első megjegyzéseire félbeszakította a herceget.

– Uram – mondotta –, megmondtam önnek utolsó kívánságomat. Vigye el tábornokának, mert azok visszavonhatatlanok. Gondolják meg, éppen oly jól ismerem a helyzetüket, mint saját maguk. Tegnap óta nem harcoltam. Önök be vannak zárva Alexandriába, sok a betegük és sebesültjük, nincs élelmiszerük és orvosságuk, összes hátvédjeiket elfoglaltam, seregük java része megsebesült vagy elesett. Többet is követelhetnék, felhatalmaz rá a helyzetem. De mérséklem kívánalmaimat tábornokának a fehér hajára való tekintettel.

– Szigorúak, uram, e feltételek – felelte a herceg. – Különösen az hogy átadjuk Genovát is, amely alig tizenöt napja, hogy oly hosszú ostrom után megadta magát.

– Ez ne nyugtalanítsa önöket – folytatta Napóleon, megmutatván a hercegnek az elfogott levelet – császárjuk nem tud Genova bevételéről, és nincs más hátra: nem kell neki megmondani.

Az első konzul által kínált feltételeket még aznap este elfogadták, és Bonaparte ezt írta konzultársainak:

„Konzul polgártársak, a marengói csata után következő napon, Mélas tábornok azt kérte előőrseinktől, hogy elküldhesse hozzánk Skal tábornokot: aznap megállapíttatott az az egyezség, melyet mellékelve itt találtok. Éjszaka folyamán írták alá Berthier és Mélas tábornokok. Azt hiszem, hogy a francia nép meg lesz elégedve hadseregével.

Bonaparte.”

Így teljesedett be az a jövendölés, melyet az első konzul négy hónap előtt a Tuilleriákban tett titkárának.

Bonaparte visszajött Milánóba, hol kivilágított város és a legnagyobb lelkesedés fogadta. Itt várta Masséna, aki nem látta az egyiptomi hadjárat óta; Genua szép védelméért jutalmul az olaszországi sereg vezérletét kapta.

Az első konzul a nép éljenzése között tért vissza Párizsba. A fővárosba való bevonulása este történt, de másnap, amikor a párizsiak megtudták, hogy megérkezett, tömegben vonultak a Tuilleriákhoz, olyan zajjal és olyan lelkesedéssel, hogy az ifjú marengói győztesnek meg kellett magát mutatnia az ablakban.

Néhány nap múlva rettentő hír verte le az általános lelkesedést. Kléber elesett Kairóban Soliman-el-Alebi tőrétől, épp azon a napon, amikor Desaix elesett a marengói síkon az osztrák golyók alatt.

Az a szerződés, melyet a csatát követő éjszakán Berthier és Mélas tábornokok aláírtak, július 5-ig bezárólag fegyverszünetet hozott, melyet szeptember 5-én megszakítottak és megújítottak a hohenlindeni győzelem után.

Ezalatt folytak a összeesküvések. Ceracchit, Arénát, Topino-Lebrunt és Demerville-t letartóztatták az Operában, ahol az első konzul közelébe férkőztek, hogy meggyilkolják. A Saint-Nicaise utcában pokolgép robbant föl, huszonöt lépésre a kocsija mögött, és XVIII. Lajos levelet levél után írt Bonaparténak, hogy adja vissza trónját.[20]

---

[20] Az első levél, mely 1800. február 20-áról van keltezve, így szól: „Az olyan férfiak, uram, mint ön, bármilyen is legyen látszólagos viselkedésük, sohasem keltenek bizalmatlanságot. Ön elfogadott egy kiváló állást, köszönettel tartozom érte. Ön mindenkinél jobban tudja, hogy erő és hatalom kell ahhoz, hogy boldoggá tegyünk egy nagy nemzetet. Mentse meg Franciaországot saját dühétől, és szívem szerint cselekedett; adja vissza királyát és a jövő nemzedék áldani fogja emlékét. Önre mindig nagyobb szüksége lesz az államnak, mintsem hogy én jelentős állásokkal ki tudnám fejezni ősöm háláját és saját magamét. Lajos."

Ez a levél válasz nélkül maradt, mire ez a másik követte:

Végre 1801. február 9-én aláírták a lunevillei szerződést; ez megerősítette a campo-formiói béke feltételeit, újból Franciaországnak engedte a Rajna bal partján fekvő összes államokat, Adigeot jelölte meg az osztrák birtokok határául, kényszerítette az osztrák császárt, hogy ismerje el a cisalpinai, a

---

Folytatás az előző oldalról:

„Régóta tudnia kell, tábornok, hogy megszerezte becsülésemet. Ha kételkedném abban, hogy hálás tudok lenni, szabja meg állását és jelölje meg barátaiét. Ami elveimet illeti: francia vagyok. Szelíd vagyok jellemem szerint és szelíd leszek okosságból. Nem, a lodi, a castiglione-i, az arcole-i győző, Olaszország és Egyiptom meghódítója, nem helyezheti előbbre a dicsőségnél az üres hírességet. Ezalatt veszti a drága időt. Mi biztosítani tudjuk Franciaország dicsőségét. Azt mondom – mi, mert erre nézve nekem szükségem van Bonapartéra, ő pedig nem teheti meg nélkülem. Tábornok, Európa önre figyel, a dicsőség önt várja, és én türelmetlen vagyok, hogy visszaadhassam népemnek a békét. Lajos.”

Bonaparte szeptember 24-én a következőket válaszolta: „Megkaptam, uram, a levelét. Köszönettel vagyok mindazon figyelmességért, amit benne mond. Önnek nem kell Franciaországba való visszatérését óhajtania: százezer holttesten kellene átgázolnia. Áldozza fel érdekeit Franciaország nyugalmáért és boldogságáért. A történelem számon fogja tartani. Nem vagyok érzéketlen családja szerencsétlensége iránt, és örömmel hallanám, hogy körül van véve mindazzal, amire visszavonultsága csöndjében szüksége van. Bonaparte!”

Hogy e tárgyalások történetét kiegészítsük, emlékezhetünk arra a híres levélre, melyben három évvel később, XVIII. Lajos fenntartotta követeléseit a francia trónra.

„Bonaparte urat nem tévesztem össze elődjeivel, becsülöm értékét, katonai tehetségét; hálás vagyok neki több adminisztrácionális intézkedésért, mert mindig drága lesz nekem, ami jót tesz a népemmel. De csalódik, ha azt hiszi, hogy engem rávehet a jogaimról való lemondásra; ellenkezőleg, ő fogja az én jogaimat, ha ugyan azok vitathatók volnának, megerősíteni azzal az eljárásával, ahogy most viselkedik. Nem tudom, mily céljai vannak velem és nemzetségemmel Istennek, de ismerem azokat a kötelességeket, melyeket reám rótt azzal a ranggal, melyben úgy tetszett, hogy szülessem. Mint keresztény, be fogom tölteni e kötelességeimet utolsó leheletemig. Mint Szent Lajos fia, példámmal tiszteletet keltek bilincsek között is. Mint I. Ferencz örököse, legalábbis azt akarom, hogy elmondhassam vele: Mindent elvesztettünk – a becsületen kívül.”

batáviai és helvét köztársaságot, és végül Toscanát átengedte Franciaországnak.

A köztársaság az egész világgal békében volt, kivéve régi és örök ellenségét, Angolországot. Bonaparte elhatározta, hogy egy nagy tüntetéssel megfélemlíti. Kétszázezer embert gyűjtött össze Boulogne-ban és a hadsereg álszállítására Franciaország összes északi kikötőiben rettentő sok tengeri járművet. Angolország megrémült, és 1802. március 25-én aláírták az amiens-i békét. Ezalatt az első konzul haladt láthatatlanul a trón felé; Bonapartéból apránként Napóleon lett. 1801. július 15-én konkordátumot kötött a pápával; 1802. január 21-én el-fogadta a cisalpinai köztársaság elnöki címét; augusztus 2-án örökös konzullá nevezték ki; 1804. március 21-én a vincennes-i sáncokban agyonlövette az enghieni herceget.

Ez után a forradalomnak adott utolsó áldozat után az a nagy kérdés vettetett fel Franciaországban:

A franciák császára legyen-e Bonaparte Napóleon?

Ötmillió polgár beleegyezőleg válaszolt, és Napóleon XVI. Lajos trónjára lépett.

Csak három ember tiltakozott az irodalom, eme örök köztár-saság nevében, mely nem ismeri el a Caesarokat és Napóleonokat. Ez a három ember *Lemercier, Ducis és Chateaubriand* volt.

IV.

NAPÓLEON CSÁSZÁR

Napóleon a konzulság utolsó pillanatait arra használta fel, hogy büntetésekkel vagy kegyekkel kitisztítsa a trónhoz vezető utat. Amint a császári trónra lépett, a birodalom újjászervezéséhez látott.

A feudális nemesség eltűnt: Napóleon teremtett egy népies nemességet. A különféle lovagrendek elvesztették jelentőségüket; Napóleon megalapította a Légion d'honneur-t. Tizenkét év óta a legmagasabb katonai méltóság a generálisság volt; Napóleon tizenkét marsallságot szervezett.

A tizenkét marsall fáradalmainak osztályosa volt: a kegynek és születésnek nem sok szerepe volt kinevezésükben. Apja mindnyájuknak a bátorság, anyja pedig a győzelem volt. A tizenkét kiválasztott: Berthier, Murat, Moncey, Jourdan, Masséna, Augereau, Bernadotte, Soult, Brune, Lannes, Mortier, Ney, Davoust, Bessiéres, Kellermann, Lefévre, Pérignon és Serrurier voltak.[21]

Harminckilenc év múltán még hárman élnek közülük, akik látták felkelni a köztársaság napját és lehanyatlani a császárság csillagát. Az egyik, mikor e sorokat írjuk, az invalidusok

[21] Dumas a tizenkét marsall helyett tizennyolcat sorol fel. Először tizennégy marsaik neveztek ki; két marsallságot kiváló szolgálatok megjutalmazására adtak. Az utolsóknak felsorolt négy öreg tábornok a tiszteletbeli marsallságot kapta.

kormányzója,[22] a másik miniszterelnök[23] és a harmadik[24] Svédország királya: mint a császári plejád első és utolsó romjai, az első kettő megmaradt méltóságának magaslatán, a harmadik még megnőtt.

1804. december 2-án a Notre-Dame templomban történt a megszentelés. VII. Pius pápa egyenesen azért jött Rómából, hogy az új császár fejére tegye a koronát. Testőrségétől kísérve, nyolc lóval vont kocsin, oldalán Josephine-nel vonul a templomba Napóleon. A pápa, a bíbornokok, az érsekek, püspökök és az összes nagy állami testületek a templomban várták, melynek küszöbén megállott egy pillanatra, meghallgatott egy üdvözlőbeszédet és válaszolt reá. Aztán belépett a templomba, és koronával fején, kezében a jogar, felment a számára emelt trónra.

A szertartás szerint előírt pillanatban egy bíbornok, a grand aumonier és egy érsek érte jött és az oltár elé vezették; erre közelébe jött a pápa, és miközben fejére és két kezére a hármas kenetet feladta, fennhangon a következő szavakat mondotta:

– Mindenható Isten, aki teremtetted Hazaelt, hogy Szíriát kormányozza, aki Jehut Izrael királyává tevéd, Éliás próféta szájával adván néktek tudtul akaratodat, te, aki a királyok szent kenetét öntötted Saul és Dávid fejére Sámuel próféta kezei által, kegyeid és áldásod kincseit áraszd az én kezem által a te szolgádra, Napóleonra, akit személyes méltatlanságunk dacára, ma a te nevedben királylyá szentelünk.

A pápa aztán lassan és méltóságteljesen felment trónjára. Az új császár elé vitték a szent evangéliumot, kezét ráfektette, és letette az új alkotmány által előírt esküt. Amint az eskünek vége volt, az első fegyveres herold erős hangon kikiáltotta:

---

[22] Moncey.
[23] Soult.
[24] Bernadotte.

– A franciák igen dicsőséges és igen magasztos császára megkoronáztatott és trónra ült. Éljen a császár!

A templomban a kiáltás azonnal visszhangzott, az ágyúk torka felelt rá, és a pápa belekezdett a *Te Deum*ba.

E perctől kezdve vége volt a köztársaságnak: *a forradalom megteremtette a maga emberét.*

De ez nem elégedett meg egy koronával: azt hihették, hogy az óriásnak, akinek száz karja volt, mint Géryonnak, három feje is volt. 1805. március 17-én Melzi úr, a cisalpinai köztársaság államtanácsának alelnöke azt ajánlotta, hogy az olasz királyságot a francia császársággal egyesítsék. És május 26-án Milánóban, abban a dómban, melynek Galeas Visconti tette le alapkövét, és akinek saját magának kellett faragnia az utolsó levéldíszeket, elfogadta a régi lombard királyok vaskoronáját, melyet Nagy Károly hordott, és fejére tette a következőket mondva:

– Isten adta nekem, jaj annak, aki hozzányúl!

Milánóból, ahol Jenőt hagyta alkirálynak, Genovába megy Napóleon, mely kétségbe vonja szuverenitását és melynek a birodalommal egyesített területe a genovai, montenottei és apennini département-t alkotta. A lukkai köztársaságból, mely e részbe beékelődött, a piombói hercegség lett. Napóleon alkirályt csinál mostohafiából, húgából hercegnőt, és arra készül, hogy királyokká teszi testvéreit.

E rombolások rendbeszedése közben tudja meg Napóleon, hogy Angolország meg akarván akadályozni azt a betörést, mely fenyegette, Ausztriát újból rávette, hogy háborút indítson Franciaország ellen.

De ez még nem minden. Első Pált, lovagias szövetségesünket meggyilkolták. Sándor örökölte a kettős, főpapi és császári koronát. Egyik első uralkodói cselekedete az volt, hogy 1805.

április 11-én szövetséget kötött a brit kormánnyal. E szerződés miatt kél fel Európa egy harmadik koalícióra, melyhez Ausztria augusztus 9-én hozzájárult.

Ez alkalommal is a szövetséges uralkodók kényszerítik a császárt, hogy letegye a jogart és mint tábornok felvegye a kardot. Napóleon szeptember 23-án megjelenik a szenátusban, nyolcvanezer embert kap, másnap elindul, október 1-jén átkel a Rajnán, 6-án bevonul Bajorországba, 12-én felszabadítja Münchent, 20-án beveszi Ulmot, 29-én csatlakozik az olasz sereghez, és december 2-án, koronázása évfordulóján az austerlitzi síkon szemben áll az oroszokkal és az osztrákokkal.

Napóleon már előző este észrevette, hogy milyen hibát követett el az ellenség azzal, hogy minden erejét Austerlitz falura összpontosította, hogy megkerülje a franciák balszárnyát. Dél felé Soult, Bernadotte és Bessiéres tábornokokkal lóra ült, és átfutván a gyalogság és a lovasgárda sorait, amelyek a schlapanitzi síkon állottak fegyverben, egész Murat lovasságának csatárvonaláig haladt előre, amely néhány karabélygolyót váltott az ellenséggel. Itt a golyózáporban figyelte meg a különböző hadoszlopok mozdulatait; és egy olyan hirtelen jött ötlettel, mely zsenijének egyik tulajdonsága volt, kitalálta Kutuzov egész haditervét. E pillanatban Kutuzovot már megverte gondolatban, és amint visszatért sátorába, melyet testőrsége között a csatateret uraló fennsíkon vertek, visszafordulva és egy utolsó pillantást vetve az ellenségre, így szólott:

– Holnap estig ez az egész sereg az enyém lesz.

Délután öt órakor a következő napiparancsot adták ki a seregnek:

„Katonák,

az orosz sereg van előttetek, hogy bosszút álljon az ulmi osztrák seregért: a bataillonok ugyanazok, amelyeket megvertetek Hollabrünnél és amelyeket azóta egész idáig követtetek. Hadállásuk rettentő nagy; és mialatt jobbszárnyamat akarják megkerülni, szabadon hagyják oldalaikat.

Katonák, én magam fogom vezetni a bataillonokat. Távol maradok a tűztől, ha szokott bátorságotokkal megzavarjátok és megfélemlítitek az ellenség sorait. De ha egy pillanatra is kétes lenne a győzelem, császárotokat ott fogjátok látni az első sorokban. Mert a győzelem nem lehet kétes éppen a mai napon, amikor a francia gyalogság becsületéről van szó, ami az egész nemzet becsülete.

Az alatt az ürügy alatt, hogy a sebesülteket viszik el, senki se hagyja el sorait, és legyen mindenki áthatva attól a gondolattól, hogy le kell győzni Angliának ezeket a zsoldosait, akik annyira hevülnek a franciák elleni gyűlölettől.

Ezzel a győzelemmel vége lesz a háborúnak, és visszatérhetünk téli szállásainkra, hol csatlakozni fognak hozzánk a Franciaországban alakuló többi seregek, és a béke, melyet kötök, méltó lesz népemhez, hozzátok és énhozzám.”

Adjuk most át a szót Napóleonnak: hallgassuk, hogy beszél Cézár Pharsalusról.

„Harmincadikán az ellenség Hogiedvitznél táborozott. E napot azzal töltöttem, hogy lovon bejártam a környéket. Észrevettem, hogy csak tőlem függ, hogy jól megerősítsem a jobbszárnyamat és kijátsszam tervüket: elfoglaljam Santontól Kresnowitzig a pratzeni magaslatot és feltartóztassam frontjukat. De ennek csak az lett volna eredménye, hogy egyenlő erővel csapunk össze, én pedig ennél jobbat akartam. A szövetséges seregek szándéka, hogy megtámadják jobbszárnyamat,

nyilvánvaló volt. Úgy gondoltam, akkor támadhatom meg őket sikerrel, ha engedem, hogy szabadon mozogva fejlesszék ki balszárnyukat, és ha a pratzeni magaslatra csak egy lovas-detachement-t helyezek.

December elsején az ellenség feltűnt Austerlitznél, és tényleg velünk szemben helyezkedett el a pratzeni hadállásban, balszárnyával Anjest felé nyúlva. Bernadotte, aki Csehországból jött meg, a harcvonalban állott, Davoust egyik divíziójával elérte a raigerni apátságot, Gudin pedig Nikolsburgban táborozott.

Azok a jelentések, melyeket az ellenséges hadoszlopok mozdulatairól mindenfelől kaptam, megerősítettek feltevéseimben. Este kilenc órakor végigjártam sorainkat, részint, hogy az ellenség tüzeinek irányáról meggyőződjem, részint hogy lelkesítsem csapatainkat. Felolvastattam egy napiparancsot: nemcsak a győzelmet ígértem, hanem még a mozdulatokat is megmagyaráztam, amelyeket tennünk kellett. Kétségtelenül először történt, hogy egy tábornok egész hadseregére bízta haditervét, mellyel a győzelmet remélte: nem féltem, hogy tudomására jut az ellenségnek: nem hitt volna benne. Ez a szemle életem egyik legmeghatóbb jelenete volt. Amint a sereg éle előtt megjelentem, villamos áram futott végig a katonákon és villámgyorsan ért el az utolsó sorokig. Egyszerre az összes gyalogsági divíziók égő szalmacsomókat emeltek hosszú villákon a levegőbe, és olyan tűzijátékot rendeztek nekem, hogy e különös és felemelő látványban volt valami fenséges: koronázásom első évfordulója volt.

E tűzre eszembe jutottak azok a venyigenyalábok, amelyekkel Hannibál szedte rá a rómaiakat, és a liegnitzi tábori tüzek, melyek félrevezetvén Daubot és Laudont, megmentették Nagy Frigyes seregét. Amint az egyes ezredek előtt elhaladtam,

felhangzott a kiáltás: »Éljen a császár!« melyet, amint közeledtem, már messziről ismételt minden hadtest, úgyhogy bizonyítékául szolgálhattak az ellenség táborában annak a lelkesedésnek, mely katonáimat áthatotta. Hadi jelenetben nem volt még ennyi ünnepélyes pompa, és minden katona osztozott abban a bizalomban, melyet e ragaszkodásnak kellett kelteni bennem.

A harcvonal, melyet éjfélig jártam, Koblitztól Santonig terjedt: Soult hadteste képezte a jobbszárnyat; Sokolnitz és Puntowitz között lévén elhelyezve, éppen szembekerült az ellenség centrumával; Bernadotte Girskowitz mögött táborozott, Murat e falutól balra, Lannes pedig a brünni út két oldalán; tartalékom Soult és Bernadotte mögött állott.

Azáltal, hogy jobbszárnyamat Soult vezénylete alatt az ellenség centrumával szemben helyeztem el, világos volt, hogy a csata legnagyobb súllyal reá nehezedik. De hogy mozdulata az általam remélt sikert elérje, meg kellett kezdeni a Blasowitz felé és az austerlitzi úton felbukkant ellenséges csapatok eltávolítását; valószínű volt, hogy ott van a főhadiszállás és ott vannak a császárok, és itt kellett mindenekelőtt támadni, hogy aztán egy frontváltoztatással balszárnyuk ellen fordulhassunk. Ez volt különben a módja annak, hogy e balszárnyat elvágjuk az olmützi úttól.

Elhatároztam tehát, hogy gárdistáimmal és a gránátosok tartalékával előbb Bernadotte hadtestét segítem Blasowitz felé való mozdulatában, hogy visszaszorítsam az ellenség jobbját, aztán a balszárny ellen fordulok, amely annál inkább veszedelemben lesz, mennél jobban előrenyomult Telnitz felé.

Tervemet már előző este megállapítottam, hiszen tudtára adtam katonáimnak: a fő dolog az volt, hogy megragadjuk a

kedvező pillanatot. Az éjszakát a táborban töltöttem; a marsallok körém gyűltek, hogy átvegyék utolsó parancsaimat.

Reggel négy órakor lóra ültem: a hold lement, hideg és elég homályos volt az éjszaka, bár derültnek látszott az idő. Fontos volt, hogy tudjam: vajon az ellenség nem tett-e éjszaka valami olyan mozdulatot, mely megzavarná terveimet. Az őrök jelentése megerősítette, hogy az ellenség jobbszárnyáról jön a zaj; úgy látszott, a tüzek továbbvonultak Anjest felé. Napfeljöttekor könnyű köd borította kissé a láthatárt, különösen lent, alacsonyan. A köd hirtelen eltűnik, a nap sugarai kezdik bearanyozni a hegycsúcsokat, míg a völgyeket párás levegő takarja. Egész tisztán látjuk a pratzeni magaslatokat; nemrég még csapatok fedték, most elhagyta az ellenség balszárnya. Világos, hogy folytatta tervét, és továbbfejlődött Telnitz felé. Ezalatt ugyancsak könnyen észreveszek egy másik mozdulatot is, mely a centrumból halad a jobbszárny felé Holibitz irányába. Most már bizonyos volt, hogy az ellenség saját maga ajánlja fel védtelenül hagyott centrumát azokra a támadásokra, melyeket kedvem volt ellene intézni. Reggel nyolc óra. Soult csapatai két bataillonsorba állanak fel támadó oszlopokban Puntowitz mélyén. Megkérdem a marsalltól, hogy mennyi idő alatt éri el a pratzeni magaslatokat; azt ígéri, hogy legkevesebb húsz perc alatt.

– Várjunk még! – felelem. – Ha rossz mozdulatot tesz az ellenség, tartózkodjunk attól, hogy félbeszakítsuk.

A tüzelés nemsokára élénkebbé válik Sokelnitz és Telnitz felől. Egy hadsegéd azt jelenti, hogy fenyegető erővel bukkant fel az ellenség. Erre vártam. Megadom a jelet: Murat, Lannes, Bernadotte, Soult azonnal elvágtatnak. Én is lóra ülök, hogy a

sereg zöméhez menjek. A csapatok előtt elvonulva, újra lelkesítem őket.

– Az ellenség – mondottam –, ügyetlenül kiszolgáltatta magát támadásainknak. Úgy végződjék a csata, mint egy mennydörgés!

Az »Éljen a császár!« kiáltások azt bizonyították, hogy megértettek, és valóságos csatakiáltássá váltak. Mielőtt továbbmennénk, nézzük, mi történt a szövetségesek seregében.

Ha lehet hinni a Weyrother által kidolgozott tervnek, az volt a szándékuk, hogy azt a csatatervet, amely szerint előbb stratégiai mozdulatokat végeztek, taktikailag is keresztülvigyék, azaz megerősített balszárnyukkal megtámadják jobbszárnyamat, elvágjanak a bécsi úttól, megverjenek, és Brünn felé visszaszorítsanak. Bár sorsom nem fűződött ehhez az úthoz – mivel, mint mondottam, elibe helyeztem a csehországi utat –, bizonyos, hogy e tervből mégis előnyök származhattak volna a szövetségesekre; de hogy ez sikerüljön, nem lett volna szabad magára hagyni a támadó balszárnyat; ellenkezőleg, fontos volt, hogy egymás után kövesse a sereg zöme és jobbszárnya, melyeknek ugyanazon irányban kellett volna húzódniok. Weyrother tehát úgy, mint Rivolinál, a két szárnnyal végzett mozdulatokat; vagy legalábbis, ha nem ez volt a célja, úgy tett, hogy ezt kellett hinni.

A balszárny, Buxhöwden alatt, Kienmayer elNew őrsége, Doctoroff, Langeron és Pribicsevszky három orosz divíziója, harmincezer emberből állott. A pratzeni magaslatoknál három oszlopban Anjesten át Telnitz és Sokelnitz felé kellett előnyomulnia, át kellett kelnie a patakon, amely baloldalt két tavat képez, és Turasnak támadnia.

A negyedik oszlop, Kolowrath vezénylete alatt, mellyel a főhadiszállás haladt, képezte a sereg zömét. Ennek Pratzenen át Kobelnitz felé kellett előnyomulni, valamivel a harmadik oszlop mögött. Tizenkét orosz bataillonból állott Miloradovics vezénylete alatt és tizenöt osztrák bataillonból, mely az új népfölkelőkből alakult.

Az ötödiknek, mely Liechtenstein János herceg vezénylete alatt nyolcvan svadronból állott, el kellett hagyni a centrumot, mely mögött az éjszakát töltötte, és segítenie kellett a brünni út felé haladó jobbszárnyat.

A hatodik, a szélső jobbon, Bagration előőrsége, tizenkét bataillonból, negyven svadronból állott, és az volt rendeltetése, hogy a brünni országúton a santoni és bosenitzi magaslatokat támadja meg.

A hetedik, mely Konstantin nagyherceg alatt a gárdistákból állott, a jobbszárny tartalékát képezte a brünni úton.

Látnivaló, hogy az ellenség jobbszárnyamon akart áttörni, melyről azt hitte, hogy Melnitzig húzódik, jóllehet az én seregem Schlapanitz és a brünni út között tömörült, minden eshetőségre készen.

Ilyen körülmények között Buxhöwden, aki már előbbre jött, mint a hadsereg többi része, megindította még a többi oszlopokat is; ezeken kívül Liechtenstein lovassága is visszaindult a centrumtól a jobbszárny felé, olyformán, hogy a pratzeni magaslatok, az egész hadtest kulcsa, védelem nélkül maradt.

Abban a pillanatban, amint jelt adtam, összes hadoszlopaim megmozdultak. Bernadotte áthatolt a girskowitzi szoroson, és a balszárnyon Murat által támogatva Blasowitz felé nyomult előre. Lannes ugyanebben a vonalban a brünni út két oldalán haladt; az én gárdám és tartalékom bizonyos távolságban követték

Bernadotte hadtestét, készen arra, hogy a centrum ellen nyomuljanak, ha az ellenség azt újra meg akarná erősíteni.

Soult, mint a villám, úgy megy át Levasseur brigádjától támogatva a Saint-Hilaire és Vandamme divíziója élén a kobelnitzi és puntowitzi szoroson. Legrand divíziójának két brigádja csatárláncban maradt vissza, hogy a telnitzi és sokelnitzi szorost elrejtse és megvédje Buxhöwdentől. Minthogy világos volt, hogy ezeket megtámadja, Davoust marsall azonnal parancsot kapott, hogy Friant divíziójával és Bourcier tábornok dragonyosaival induljon el Raigernből, hogy az orosz hadoszlopok elejét kösse le addig, míg mi nem látjuk alkalmasnak, hogy komolyabban megtámadjuk.

Alig ért Soult a pratzeni magaslatra, váratlanul megtámadja Kolowrath oszlopát (a negyedik oszlop), mely a harmadik mögött haladt középen, és azt hívén, hogy védve van az előbbi által, menetelő szakaszokban haladt. Sándor cár, Kutuzov és a vezérkar velük voltak. Bármi történjék váratlanul a főhadiszálláson, meglepő és zavaró. Miloradovicsnak, aki az élén haladt, alig volt annyi ideje, hogy hadsorokba állítva harcba vezényelje a bataillonokat; visszaszorították, és hasonló sors érte az őt követő osztrákokat is. Sándor cár megőrizte hidegvérét, és veszélynek is kitette magát, hogy összegyűjtse a csapatokat; hanem hála Weyrorther nevetséges rendelkezéseinek, nem volt a keze alatt egyetlenegy tartalékul használható divízió sem: a szövetséges csapatokat visszaszorítottuk Hostiradekig. Kaminszky brigádjának, mely a harmadik oszlophoz tartozott s amelyet így jobb oldalán megtámadtak, sikerült erejét a Kutuzovéval egyesíteni, és egy pillanatra helyrehozta a dolgot: hanem ez a segédcsapat nem képes Saint-Hilaire, Vandamme és Levasseur kombinált csapatainak ellenállni. Kolowrath hadsora, melyet az a

veszély fenyegetett, hogy beszorítják a birnbaumi mocsaras völgybe, előírás szerint visszahúzódik Waschau felé: az oszlop egész tüzérsége beleragadt a félig fagyott agyagba és a miénk lett; az ágyúktól és lovasságtól megfosztott gyalogság semmire sem mehetett a győzelmes Soulttal szemben.

E pillanatban, amint a döntő támadás megtörtént Buxhöwden jobbszárnyának oszlopai keresztezték egymást, és körülfogták őket Sokelnitznél, ahonnan Legrand divíziója erőfeszítései dacára is kitörtek. Maga Buxhöwden szintén kiszabadult Telnitz-ből: négy bataillon egymagában nem tudta feltartóztatni.

Ekkor érkezett meg Davoust Raigernből, és Friant divíziója visszaszorította Telnitzbe az ellenség előőrseit. Az ütközet komolyabb fordulatot vesz Sokelnitz felé, Davoust csak Bourcier dragonyosait hagyja Telnitzben, és Friant divíziójával újra átmegy a patakon Sokelnitzig. E ponton fejlődik ki a legforróbb küzdelem. Sokelnitz, melyet elfoglalnak és visszafoglalnak, egy pillanatra az oroszoké marad. Langeron és Pribicsevszky éppen a marxdorfi magaslatoknál bukkannak ki. Félhold alakúan elhelyezett csapataink többször sikeresen oldalba támadják őket. Ez az elég véres küzdelem különben jelentéktelen: elég volt visszatartani az ellenséget, anélkül hogy visszaszorították volna; az is megtörténhetett volna, hogy kissé jobban lekötik.

Mialatt jobbszárnyunkon igen kedvező fordulatot vettek a dolgok, nem kevesebb sikert értünk el a centrumnál és a balszárnyon: itt az orosz testőrségnél a nagyherceggel történt az, ami a negyedik hadoszlopnál a vezérkarral: tartaléknak kellett volna lenniük, és őket támadták meg először.

Bagration Dwarosena felé fejlődött ki jobbszárnyával, hogy körülvegye és megtámadja Santon állását. Liechtenstein

lovassága, melyet visszahívtak segítségül a centrumba, az úton keresztezte a többi hadoszlopokat úgy, hogy a nagyherceg és testőrsége előtte értek Krugba, és az arcélben állottak ama pillanatban, amikor Bernadotte a brünni út két oldalán Blasowitz és Lannes felé nyomult. Azonnal heves csata kezdődött.

Liechtenstein herceg, aki végre hosszú séta után a nagyherceg jobbszárnyára ért, éppen kezdett felvonulni, amikor az orosz ulánus testőrség, amelyet sokszor csalt elő a harcikedv, hogy elérje Kellermann könnyűlovasságát, mely visszahúzódott előttük, Bernadotte és Lannes divíziói közé került.

Áldozatul estek e hevességüknek: Murat tartalékja megtámadta, visszaverte, és gyalogságunk félig földön fekvő két harcvonalának tüzébe kergette őket.

Eközben a Pratzen felől elért sikereink arra kényszerítették Kutuzovot, hogy Liechtensteint visszahívja a centrum védelmére. A herceg, akit jobbról-balról fenyegettek, nem tudta, hogy kire hallgasson, és merre segítsen: négy ezredet küldött sietve, amelyek arra érkeztek, hogy tanúi lehessenek Kolowrath vereségének.

Uvarov tábornok harminc svadronnal Bagration és a nagyherceg között állott fel; a lovasság többi része a balszárnyon helyezkedett el.

A nagyherceg, látván, hogy a francia gyalogság hadoszlopai behatolnak Blasowitzba és onnan előbukkannak, elhatározta, hogy letér a magaslatról, hogy nekik a fele utat megkímélje. Saját biztonságára éppen oly szükségesnek látta ezt a mozdulatot, mint azért, hogy kiszabadítsa a centrumot, mely miatt nyugtalankodni kezdtek.

Mialatt heves gyalogsági harc keletkezett az orosz testőrség és Erlon divíziója között, a nagyherceg azt a parancsot adta a lovas

testőrségnek, hogy támadják oldalt Erlon jobbját, a negyedik ezredet, melyet Vandamme divíziójából a támadó hiányok pótlására vontak el. Az orosz vértesek rávetik magukat erre az ezredre, szétvernek egy bataillont, de legbátrabbjaik életével fizetik meg azt a dicsőséget, hogy elragadták e bataillon zászlaját. Nem volt veszedelmes ez a csetepaté, mégis, nem tudván, hogy az ellenség folytatja-e, szükségesnek láttam, hogy Bessiéres marsallal ide irányítsam gárdám lovasságát. Végezni kellett, parancsot adtam a támadásra. Az orosz harcvonal, a legbecsületesebb védelem után, kénytelen volt engedni Bernadotte és Bessiéres egyesült erejének. A gyalogos testőrség, nem tudván tovább ellenállni, visszavonul Krzenowitz felé. A lovas testőrség, mely e pillanatban érkezik meg Austerlitzből, hiába iparkodik helyrehozni a dolgot. Ez az elsőrangú ezred nem volt már képes semmire. Lovas gránátosaim, akiket Rapp vezénylete alatt odaröpítek, szétverik, és az egész centrum Austerlitz felé veszi útját.

Eközben Murat és Lannes sikerrel támadták meg Bagration hadtestét és Uvarov segítségül siető lovasságát. Vérteseink áttörték a szárny bal oldalát, melyet Suchet és Caffarelli divíziója szorongatott: mindenfelé győzelem koronázta számításaimat.

Bizonyos lévén afelől, hogy Bernadotte, Lannes és Murat bőven elég lesz, hogy ezen az oldalon végezzen az ellenséggel, jobbra fordultam testőreimmel és Oudinot tartalékával, hogy Soultnak segítsek megsemmisíteni a balszárnyat, mely visszafordult és a tavak között veszedelmes helyzetbe jutott. Két óra volt, amikor Soult közeledtünktől nekitüzesedve összevonja Saint-Hilaire és Legrand két divízióját, hogy Sokolnitzet hátulról támadja meg, és míg Davoust csapatai a frontnak fordulnak,

Vandamme Aujestre csap. Testőrségem és gránátosaim követik, hogy segítségére legyenek támadásaiban.

Pribicsevszkynek Sokolnitzban körülvett divíziója leteszi a fegyvert. Csak néhány menekülő visz hírt erről a vereségről. Langeron sem szerencsésebb, őt szintén szorongatják, és csak csapata felével sikerült elérni Buxhöwdent. Ez a Ternitz felé való csetepatéban Doctorov hadoszlopával öt-hat órát vesztett, és ahelyett, hogy tíz óra után Sokolnitz felé fordulna, végre azt hiszi, itt az ideje, hogy magára is gondoljon: két vagy három óra felé visszaindul Aujest felé, és ki akar szabadulni abból a csapdából, melybe amint lent a tavak és a hegyek között előrenyomult, beleesett. Amint hadoszlopa kibukkan a faluból, Vandamme hevesen oldalt támadja, behatol Aujestbe és kettévágja hadoszlopát. Buxhöwden képtelen lévén követni, két első bataillonjával folytatja útját, hogy Kutuzovhoz csatlakozzék, hanem Doctorov és Langeron a megmaradt huszonnyolc bataillonnal beszorul a hegyszorosba a tavak és a Saint-Hilaire, Vandamme és az én tartalékom által meghódított magaslat közé. Az Aujest felőli oszlop eleje, mely a tüzérséget kísérte, a tó lecsapolásával hátramaradt csatornákon át akar menekülni, de a híd leszakad az ágyúk súlya alatt. A derék katonák erre a befagyott tó szélén akarnak átkelni, hogy megmentsék ágyúikat. De a tó, melyet ágyúgolyóink összehasogattak, beszakad e tömeg lábai alatt, és elnyeli az embereket és az ágyúkat: több mint kétezer ember vízbe fúlt. Doctorovnak nem maradt más választása, mint hogy golyózápor között haladjon végig a tóparton Telnitzig és így érjen el a gátig, mely a melnitzi tavat Melnitztől elválasztja. Rettenetes veszteség árán sikerült neki eljutni Satschannig; Kienmayer lovassága födözte, mely dicséretre méltó erőfeszítést végzett. Együtt vágtak neki a

hegyeken át a ceitschi útnak; a mieink hevesen üldözőbe vették őket. Azt a kevés tüzérséget, melyet az ellenség a centrumban és a balszárnyon megmentett, elvesztették a visszavonulásban, melyet rettenetes utakon végeztek, melyeket az előző napi eső és az olvadás járhatatlanokká tettek.

Az ellenség helyzete kétségbeejtő volt: állását elfoglaltam a wichaui úton, amerre úgysem mehetett volna, mivel már teljesen szétvertük, és balszárnyának romjai nem voltak többé olyan állapotban, hogy követhették volna: tehát kénytelen volt Magyarország felé visszavonulni. Hanem Davoust, akinek egy divíziója Nikolsburgba érkezett, egy oldalmenetelésssel megelőzte Gadingban, mi pedig hátulról szorongattuk erősen. A szövetséges sereg, melyből huszonötezer ember elesett, megsebesült vagy foglyul esett, mely nyolcvan darab ágyút, azonkívül egy sereg széthúzódó menekültet vesztett, a legnagyobb rendetlenségben volt.”

Ez magának Napóleonnak elbeszélése: világos, egyszerű és komoly, amint ilyen dologhoz illik. Feltevéseiben egy pillanatra sem csalatkozott: a csata úgy folyt le, mint egy sakkjátszma, és amint mondotta, villámcsapásként seperte el a harmadik koalíciót.

Harmadnap az osztrák császár személyesen jött, hogy kérje a békét, melyet ő szegett meg. A két császár találkozása egy malom közelében történt, az országút mellett, a szabadban.

– Síre – mondotta Napóleon, I. Ferenc elé menve –, e palotában fogadom, hol két hónap óta lakom.

– Oly haszna van e lakásból – válaszolta a császár –, hogy e lakás bizonyára tetszik önnek.

E találkozón fegyverszünetben egyeztek meg, és megállapították a béke fő feltételeit. Az oroszok, akik az utolsó

emberig meghaltak volna, Ferenc császár kérésére és Sándor cár egy szavára, hogy kiüríti Németországot, osztrák és porosz Lengyelországot, csatlakoztak a fegyverszünethez. A megegyezés létrejött, és pár napi pihenés után a cár visszavonult.

Az austerlitzi diadal az lett a császárságra nézve, ami a marengói győzelem a konzulságnak volt: a múlt szentesítése és hatalom a jövendőre. Ferdinánd nápolyi királyt, mivel az utolsó háborúban megszegte a Franciaországgal kötött békét, a két Szicília felett való jogától megfosztották és József kapta helyét. A királysággá emelt batáviai köztársaságot Napóleon Lajosnak adta; Murat kapta a bergi nagyhercegséget; Berthier marsall neuchateli herceg lett, Talleyrand pedig beneventi herceg, Dalmácia, Isztria, Frioul, Cadore, Conegliano, Belluno, Treviso, Feltre, Bassano, Vicenza, Padova és Rovigno hercegségek lettek. És a nagy birodalom, függő királyságaival, hűbéreseivel, a rajnai szövetséggel[25] és a svájci mediációval, két éven belül elérte Nagy Károly birodalma nagyságát.

Napóleon többé nem királyi pálcát, hanem földgömböt tartott a kezében.

A pozsonyi béke körülbelül egy évig tartott. Ez alatt az év alatt Napóleon megalapította a császári egyetemet és kihirdette a Code civil-t Adminisztratív munkásságában Poroszország ellenséges viselkedése folytán, melynek az utóbbi háborúk alatt tanúsított semlegessége érintetlenül hagyta erőit, megzavartatván, nemsokára egy negyedik koalícióval volt kénytelen szembeszállni. Lujza királynő eszébe juttatta Sándor cárnak, hogy Nagy Frigyes sírján Franciaország ellen szétbonthatatlan szövetséget esküdtek, Sándor cár elfelejtette második esküjét, hogy hű maradjon az elsőhöz. És Napóleonnak

[25] A rajnai szövetséget Napóleon alatt, 1806-ban kötötték.

háború terhe alatt megparancsolják, hogy vonja vissza a Rajnán katonáit.

Napóleon hívatta Berthier-t és megmutatta neki Poroszország ultimátumát.

– Lovagias találkozót adtak nekünk – mondotta. – Egy francia ezt el nem mulasztja. És miután egy szép királynő akar a csata szemtanúja lenni, legyünk udvariasak, ne várakoztassuk meg, és menjünk megállás nélkül Szászországig.

És ez alkalommal udvariasságból megismétli és túlhaladja az austerlitzi háború gyorsaságát. 1806. október 7-ikén kezdték Murat, Bernadotte és Davoust hadtestei, a következő napokon folytatódott az austaedi, schelitzi és saalfeldi ütközettel, és befejeződött tizennegyedikén a jénai csatával. Tizenhatodikán tizennégyezer porosz teszi le Erfurtnál a fegyvert, huszonötödikén a francia sereg bevonul Berlinbe. Hét nap alatt Nagy Frigyes monarchiája e nagy, trónokat emelő és trónokat döntő császár kezére jutott, aki királyt adott Bajorországnak, Württembergnek és Hollandiának, aki elkergette Nápolyból a Bourbonokat, Olaszországból és Németországból pedig a Lotharingiai uralkodóházat.

Huszonhetedikén a potsdami főhadiszálláson Napóleon a katonákhoz a következő napiparancsot intézte, mely az egész hadjárat történetét egybefoglalja:

„Katonák,

beigazoltátok várakozásomat és méltóan megfeleltetek a francia nép bizalmára. Éppen oly bátorsággal viseltétek el a nélkülözéseket és fáradalmakat, mint amilyen rettenthetetlenséget és hidegvért tanúsítottatok a csatákban. Méltó védelmezői vagytok koronám becsületének és a nagy nemzet dicsőségének: amíg ez a lelkesedés hajt, semmi sem

állhat nektek ellen. A lovasság vetélkedett a gyalogsággal és a tüzérséggel: igazán nem tudom, melyik fegyvernemnek adjam az elsőséget: mindnyájan jó katonák vagytok. Íme munkánk eredménye: Európa egyik első hatalmassága, mely egykor szégyenteljes meghódolást ajánlott nekünk, megsemmisült. Frankónia, a Saale, az Elba erdőin és szorosain, melyeken atyáink hét év alatt nem tudtak áthatolni, áttörtünk hét nap alatt és közben vívtunk négy csatát és egy nagy ütközetet. Potsdamban és Berlinben betetőztük győzelmeinket. Hatvanezer foglyot ejtettünk, elvettünk hatvanöt zászlót, közöttük a porosz király testőrségéét is, hatszáz ágyút, bevettünk három erődöt és elfogtunk több mint húsz tábornokot. És több mint fele részetek sajnálja, hogy még a puskáját sem lőtte ki. A porosz monarchia tartományai egész az Oderáig hatalmunkban vannak. Katonák, az oroszok azzal dicsekednek, hogy mielénk jöttek; eléjük megyünk, hogy megtakarítsák a fele utat. Austerlitzet Poroszország közepén is megtalálják. Az a nemzet, mely azonnal elfeledte azt a nemeslelkűséget, mellyel vele szemben viselkedtünk azon ütközet után, ahol cárja, udvara, serege romjai csak annak a meghódolásnak köszönhetik megmenekülésüket, melyet tőlük elfogadtunk, az a nemzet nem küzdhet sikerrel ellenünk. Mialatt az oroszok elé sietünk, a birodalom bensejében alakuló új seregek veszik át helyünket, hogy megőrizzék hódításainkat. Arra a szégyenteljes ajánlatra, melyet őrültségükben a porosz miniszterek terjesztettek elénk, egész népem felkelt. Útjaink és határszéli városaink tele vannak újoncokkal, akik égnek a vágytól, hogy utánatok indulhassanak. Nem leszünk többé egy áruló béke játékszerei, és addig nem tesszük le a fegyvert, míg nem köteleztük az angolokat, nemzetünk örök ellenségeit, arra, hogy mondjanak le arról a tervről, hogy megzavarják a

kontinenst és bitorolják a tengerek királyságát. Katonák, nem tudom előttetek jobban kifejezni érzéseimet, mintha azt mondom, hogy szívembe zártam azt a szeretetet, melyet irányomban naponként tanúsíttok.”

Mialatt a november 16-án aláírt fegyverszünet értelmében a porosz király kiszolgáltatta minden megmaradt hadállását a franciáknak, Napóleon megáll, és Angolország ellen fordul, melyet más fegyver híján dekrétummal sújt. Nagy-Britanniát vesztegzár alatt lévőnek nyilvánította. A Britt-szigetekkel minden kereskedelmet és minden levelezést megtiltott. Semmilyen angol nyelvű levelet nem továbbított a posta. Franciaországban, vagy csapataink vagy szövetségeseink csapatai által megszállott országokban György király minden alattvalója, állására és körülményeire tekintet nélkül, fogoly. Az angolok üzlete, vagyona, áruja zsákmánynak nyilváníttatott. Angolország kereskedelmi áruit, és azokat, amelyek gyáraiból vagy gyarmataiból valók voltak, kitiltotta. Végül semmiféle Angolországból vagy angol gyarmatokról jövő hajót nem fogadtak be semmilyen kikötőbe. Mikor aztán így, mint valami politikai pápa tilalommal sújtott egy egész királyságot, Hullin tábornokot kinevezi Berlin kormányzójává, Hatzfeld hercegnek meghagyja a polgári kormányzóságot, és az oroszok elé indul, akik, mint Austerlitznél, szövetségeseik segítségére sietnek, és akik, mint Austerlitznél, akkor érkeznek, amikor őket már megsemmisítették.[26] Napóleon csak annyi időt szakít, hogy elküldje Párizsba – hol a Hotel des Invalides-ben helyezik el – Nagy Frigyes kardját, Fekete Sasrend-szalagját, tábornoki övét és azokat a zászlókat, melyek alatt gárdája a híres hétéves háború

[26] Austerlitznél az egyesült osztrák és orosz hadsereget verték meg.

alatt harcolt. És november 25-én elhagyván Berlint, az ellenség elé indul.

Murat, Davoust és Lannes Varsó előtt találkoznak az oroszokkal. Bennigsen könnyű ütközet után kiüríti Lengyelország fővárosát és a franciák bevonulnak. A lengyel nép felkel a franciák mellett, vagyonát, vérét, életét ajánlja fel, és cserébe csak függetlenségét akarja. Napóleon Posenben tudja meg ezt az első sikert, hol azért állott meg, hogy királlyá tegyen valakit: az öreg szász választófejedelmet, akinek megerősítette királyságát.[27]

Az 1806. esztendő a pulstuski és golymini csatával végződött, az 1807-i pedig az eylaui ütközettel kezdődött meg. Különös és eredménytelen harc volt ez, melyben nyolcezer embert veszítettek el az oroszok, a Lanciák pedig tízezret, mind a két fél magának tulajdonította a győzelmet, és a cár a *Te Deum*-ot énekeltette el, amiért tizenötezer foglyot, negyven darab ágyút és hét zászlót hagyott a kezeink között. Hanem először történt, hogy igazi küzdelem volt közte és Napóleon között. A cár ellenállott, azt hitte hát, hogy ő a győztes.

Kevés ideig tartott ez a gőg. Május 26-án bevették Gdansk-ot; néhány nap múlva Spadennél, Domittennél, Altkirchennél, Wolfesdorffnál, Gutstadtnál és Heilsbergnél verték meg az oroszokat. Végül június 13-án este Friedland előtt bocsátkozott ütközetbe a két sereg. Másnap reggel megszólalnak az ágyúk, és Napóleon ezzel a kiáltással támadja meg az ellenséget:

– Ma szerencsés napunk van: Marengo évfordulója!

Az ütközet, mint Marengónál, igazán végzetes volt és döntő. Az oroszokat szétverték: Sándor cár hatvanezer embert hagyott a csatatéren, az Albe-ba fúlva és fogolyképpen. Százhúsz darab ágyú és huszonöt zászló lett a győzelem tropheuma; és a legyőzött

---

[27] Az 56 éves Frigyes Ágost.

sereg romja, nem remélvén, hogy Napóleonnak ellenállhat, megfutott, átkelt a Pregelen, szétrombolta a hidakat, hogy biztonságba helyezze magát.

A franciák tizenhatodikán ez óvatosság dacára is átkeltek a folyón, és azonnal felfelé vonultak a Nyeman partján. Ez volt az utolsó akadály, melyet még át kellett törni Napóleonnak, hogy a háborút az orosz cár saját birodalmába tegye át. A cár megrémült, a brit csábítások varázsa elszállt. Éppen olyan helyzetben volt, mint Austerlitz után, nem volt reménye, hogy segítséget kapjon. Elhatározta, hogy másodszor is megalázkodik. Azt a békét, melyet oly konokul visszautasított, s amelynek ő diktálhatta volna pontjait, most ő maga kérte és ő fogadta el a győztes feltételeit. Június 21-én aláírták a fegyverszünetet, és 22-én a következő napiparancsot kapta a sereg:

„Katonák,

június 5-én kvártélyainkon támadott meg az orosz sereg: az ellenség tévedésben volt tétlenségünk okai felől; túl későre vette észre, hogy nyugalmunk az oroszlán nyugalma; már megbánta, hogy elfeledte.

A gutstadti, a heilsbergi napokban, az örökké emlékezetes friedlandi ütközetben, aztán a tíznapos hadjárat alatt, százhúsz ágyút, hetven zászlót vettünk el, levágtunk, megsebesítettünk vagy foglyul ejtettünk hatvanezer oroszt, az ellenségnek elfoglaltuk összes raktárait, kórházait, betegápolóit, a königsbergi erősségét, a kikötőben lévő összes hajóit, melyeken mindenféle hadifelszerelés és százhatvanezer puska volt, amit Anglia küldött ellenségeink felfegyverezésére.

A Visztula partjáról a Nyemanére értünk sassebességgel. Austerlitznél koronázásom évfordulóját ünnepeltétek meg. Ez évben méltóan megültétek Marengo évfordulóját, amikor a

második koalíciós háborúnak vetettünk véget. Franciák, méltók vagytok hozzám és magatokhoz. Babérkoszorúzottan tértek vissza Franciaországba, miután oly békét értünk el, mely magában hordja a tartósság biztosítékát: itt az ideje, hogy hazánk Angolország gonosz befolyásától megvédve békében éljen. Jótéteményeim bizonyítják előttetek hálámat és irántatok érzett teljes szeretetemet.”

Június 24-én La Riboissiére tüzértábornok kompot veretett a Nyemanre, és a kompon sátort állítottak fel a két császár találkozására: ide kellett jönni mindegyiknek a maga partjáról, amelyet elfoglalva tartott.

Huszonötödikén déli egy órakor hagyta el Napóleon Berthier és Bessiéres marsallal, Duroc tábornokkal és Caulincourt főlovászmesterrel a folyó bal partját, hogy az előkészített sátorba menjen. Sándor cár Konstantin nagyherceg, Bennigsen fővezér, Labanov herceg, Uvarov tábornok és gróf Liéven főhadsegéd kíséretében ugyanekkor hagyta el a jobb partot.

Egyszerre érkezett meg a két hajó. Amint a kompra lépett, megölelte egymást a két császár.

Ez az összeölelkezés előjele volt a tilsitti békének, melyet 1807. július 9-én írtak alá.

Poroszország fizette a háború költségeit: a szász és a wesztfáliai királyságot rendelték ki, mint két erősséget, hogy ellenőrizze. Sándor cár és Frigyes Vilmos ünnepélyesen megkoronázott testvéreiknek ismerték el Józsefet, Lajost és Jeromost. Bonaparte, az első konzul, köztársaságokat teremtett, Napóleon, a császár, hűbéres országokká változtatta őket. Mint annak a három dinasztiának örököse, amely Franciaországon uralkodott, még növelni akarta Nagy Károly örökét. És Európa kénytelen volt tűrni, hogy cselekedjék.

Ugyanezen év július 27-én, miután egy kegyelmi vonással befejezte e tüneményes hadjáratot, Napóleon visszatért Párizsba. Nem maradt több ellensége, csak Anglia, mely ugyan vérzett szövetségesei veszteségeitől és meg volt sebezve, de még mindig talpon volt a kontinens két szélén, Svédországban és Portugáliában.

A kontinentális vesztegzárt kimondó berlini dekrétum Angliát Európában megfosztotta jogaitól. Az Északi-tengeren Oroszország és Dánia, az óceánon és a Földközi-tengeren Franciaország, Hollandia és Spanyolország bezárták előtte kikötőiket, és ünnepélyesen kötelezték magukat, hogy semmiféle kereskedést nem folytatnak vele. Tehát, amint mondottuk, csak Svédország és Portugália maradtak. Napóleon Portugáliát vállalta magára, Sándor cár pedig Svédországot. Napóleon 1807. október 21-én kelt rendeletével kimondotta, hogy a Braganzai-ház nem uralkodik többé, és 1808. szeptember 27-én Sándor cár kötelezte magát, hogy IV Gusztáv ellen indul.

Egy hónap múlva a franciák Lisszabonban voltak.

Portugália megszállása csak út volt Spanyolország meghódítására, hol két ellentétes hatalom, a kegyenc Godoy és Ferdinánd asztúriai herceg kereszttüzében, IV Károly uralkodott. Bosszankodva Godoynak a porosz háború pillanatában végzett ügyetlen fegyverkezése miatt, Napóleon csak egy pillantást vetett Spanyolországra, egy rövid és észre sem vehető pillantást, és ez elég volt, hogy meglássa: újra elvehet egy trónt. És alig foglalta el Portugáliát, csapatai már behatoltak a félszigetre; tengeri háború és vesztegzár ürügye alatt előbb a partokat foglalták el, aztán a főbb erősségeket, végre gyűrűt formáltak Madrid körül, melyet csak össze kellett szorítniok, hogy három nap alatt urai legyenek a fővárosnak. Eközben lázadás tört ki a minisztérium ellen, az

asztúriai herceget atyja helyére királlyá proklamálták VII. Ferdinánd néven: csak ezt várta Napóleon.

A franciák azonnal bevonultak Madridba. A császár Bayonne-ban termett, magához hívatta a spanyol hercegeket. VII. Ferdinándot kényszeríti, hogy adja át atyjának a koronát, és fogolyként Valençayba küldi. Az öreg IV. Károly nemsokára lemond Napóleon javára és visszavonul Compiégne-be. V. Károly koronáját a castille-i tanács és Madrid városa Józsefnek[28] ajánlja fel. A nápolyi trón e csere folytán megüresedik. Napóleon Murat-t[29] teszi ide. Öt korona van a családjában, az övét nem is számítva.

Hanem hatalmát kiterjesztvén, küzdelme terét is kibővítette Napóleon. Hollandia érdekeit veszélyeztette a vesztegzár. Ausztriát megalázta a bajor és a württembergi királyság felállítása. Róma csalódott reményében, hogy a szentszék vissza fogja kapni azokat a tartományokat, melyeket a Direktórium a cisalpinai köztársasághoz csatolt. Végül Spanyolországot és Portugáliát nemzeti érzésükben bántották meg. Ezekről a helyekről mind visszhang jött Anglia folytonos háborús biztatgatásaira. Nagy reakció szerveződött már ekkor mindenfelé, bár különböző időben tört ki.

Róma adott példát. Április 3-án a pápai követ elhagyta Rómát. Miollis tábornok azonnal parancsot kapott, hogy katonailag szállja meg Rómát. A pápa kiközösítéssel fenyegette csapatainkat, és csapataink azzal feleltek, hogy elfoglalták Anconát, Urbint, Maceratát és Camerinót.

Aztán jött Spanyolország: Sevilla egy tartományi juntában VII. Ferdinándot elismerte királyul, és fegyverbe szólította az

[28] Napóleon legidősebb testvére.
[29] Napóleon sógora.

összes el nem foglalt provinciákat. A provinciák felkeltek, Dupont tábornok letette a fegyvert, és József kénytelen volt elhagyni Madridot.

Aztán jött Portugália: június 16-án a portugálok fellázadtak Oportóban. Junot-nak nem lévén elég serege arra, hogy megtartsa hódításait, a cintrai egyezmény értelmében kénytelen volt az országot kiüríteni. Utána Wellington foglalta el huszonötezer emberrel.

Napóleon elég komolynak tartotta a dolgot arra, hogy szükség legyen jelenlétére. Tudta jól, hogy Ausztria titokban fegyverkezik, de nem lehet kész egy év előtt. Tudta jól, hogy Hollandia fájlalja kereskedelme romlását, hanem elhatározta, hogy ameddig csak panaszkodik, addig nem törődik vele. Tehát több ideje maradt, mint amennyire szüksége volt, hogy visszaszerezze Portugáliát és Spanyolországot.

Napóleon a navarrai és biscayai határon jelent meg nyolcvanezer Németországból megjött katonával. Burgos bevétele jelezte érkezését. Ezt követte a tudelai győzelem; aztán a somma-sierrai hadállásokat foglalta el szuronyrohammal. És december negyedikén Napóleon ünnepélyes bevonulását tartotta Madridba hol a következő proklamáció előzte meg:

„Spanyolok,

nem úgy jelenek meg előttetek, mint hódító, hanem mint szabadító. Eltöröltem az inkvizíciós törvényszéket, amit századunk és Európa követelt: legyenek a papok a lelkiismeret vezetői, de a polgárok felett ne gyakoroljanak semmiféle külső és testi igazságszolgáltatást. Eltöröltem a feudális törvényeket, és mindenki nyithat korcsmát, pékműhelyt, malmot, tonhalfogót, űzhet halászatot és szabadon űzhet ipart: egy kicsiny csoport ember önzése, gazdagsága és jóléte nem fogja többé tönkretenni

gazdagságotokat, mint a kánikulai nap. Miként egy az Isten: egy államban csak egyféle igazság lehet. Minden különleges igazságot csak bitoroltak és ezzel ellenszegültek a nemzet jogainak: én leromboltam őket. A jelen nemzedék különbözőféleképpen gondolkozhatik – túl sok szenvedéllyel jött harcba –, de utódaitok úgy fognak tisztelni engem, mint a haza újjáteremtőjét; s emlékezetes napjaik sorába iktatják azt a napot, amikor köztetek megjelentem, és ettől fogják számítani Spanyolország virágzását.”

A meghódított Spanyolország néma maradt, de az inkvizíció a katekizmussal válaszolt:

„Gyermekem, mondd, ki vagy?

– Isten kegyelméből: spanyol.

– Mit akarsz ezzel mondani?

– Becsületes ember.

– Ki a mi boldogságunk ellensége?

– A francia császár.

– Hányféle természete van?

– Kétféle: emberi és ördögi természete.

– Hány császára van a franciáknak?

– Egy igazi, három megtévesztő személyben.

– Hogy hívják őket?

– Napóleon, Murat és Manuel Godoy.

– Melyik a leggonoszabbik?

– Mind a három egyforma.

– Miből származik Napóleon?

– A bűnből.

– Murat?

– Napóleontól.

– És Godoy?

– A kettő kereszteződéséből.
– Az elsőnek mi van a lelkében?
– Gőg és zsarnokság.
– A másodiknak?
– Rablás és kegyetlenkedés.
– A harmadiknak?
– Kapzsiság, árulás és tudatlanság.
– Mik a franciák?
– Eretnekekké lett régi keresztények.
– Bűn-e meggyilkolni egy franciát?
– Nem, atyám: aki egy ilyen eretnek kutyát megöl, mennyországba jut.
– Milyen büntetést érdemel az a spanyol, aki elmulasztja e kötelességeit?
– Az árulók halálát és gyalázatát.
– Ki fog megszabadítani ellenségeinktől?
– Az önmagunkban való bizodalom és a fegyverek.”

Ezalatt Spanyolország, bár láthatólag meghódolt, csaknem egészen új királyának engedelmeskedett: Napóleont Ausztria ellenséges készülődései Párizsba szólították. 1809. január 23-án visszaérkezett, és azonnal magyarázatot kért az osztrák nagykövettől, és pár nap múlva miután visszautasította azokat, mivel nem elégítették ki, megtudta, hogy Ferenc császár serege átlépte az Innt és elfoglalta Bajorországot. Ezúttal Ausztria előzött meg bennünket, és előbb felkészült, mint Franciaország. Napóleon a szenátushoz fordult.

Tizennegyedikén a szenátus egy törvénnyel válaszolt, melyben negyvenezer ember felkelését rendelte el, 17-én Napóleon Donauwörtben volt katonái között; 20-án megnyerte a

thanni ütközetet, 21-én az abensbergit, 22-én az eckmühlit, 23-án a regensburgit, és 24-én a következő hadiparancsot adta ki:

„Katonák,

igazoltátok várakozásomat. Szaporítottátok vitéz tetteiteket. Dicsőségesen megmutattátok, hogy milyen különbség van Caesar légiói és Xerxész felfegyverzett kohorsai között. Négy nap alatt a thanni, abensbergi, eckmühli ütközetben és a peyssingi, landshutti és regensburgi csatában győztünk. Száz ágyú, negyven zászló, ötvenezer fogoly: ez gyorsaságotok és bátorságotok eredménye. Az ellenség, melyet egy hitszegő kormány megrészegített, úgy látszott, hogy nem emlékszik reánk. Még rettentőbben jelentetek meg előtte, mint valaha. Előbb átjött az Innen, és elárasztotta szövetségeseink birtokát. Ma megverve, megfélemlítve rendetlenül fut; előőrseim már átlépték az Inn-t; egy hónapon belül Bécsben leszünk.”

Az osztrákok huszonhetedikén kiürítették Bajorországot és Pfalzot, május 3-án elveszítették az ebersbergi csatát; kilencedikén Napóleon Bécs falai alatt volt; tizenegyedikén a város megnyitotta kapuit; tizenharmadikán Napóleon ünnepélyesen bevonult.

A jövendölések ideje még tartott.

Károly herceg parancsnoksága alatt százezer ember visszahúzódott a Duna bal partján: Napóleon üldözőbe vette őket, és huszonegyedikén utolérte Esslingnél, hol Masséna hercegi címét fejedelmire változtatta. A csata alatt egy hirtelen jött áradás elvitte a Duna hídjait: tizenöt nap alatt Bertrand három új hidat veret. Az egyik hatvaníves és három szekér fér el rajta egymás mellett, a másik cölöpökön áll és nyolclábnyi széles, a harmadik pedig hajóhíd. És a július 3-áról Bécsből kelt

napiparancs azt jelenti, hogy a Duna nincs többé, mint ahogy XIV. Lajos jelentette, hogy nincsenek többé a Pireneusok.

Végre július 4-én áthaladtak a Dunán; ötödikén megnyerték az engersdorffi ütközetet; végül hetedikén az osztrákok négyezer halottat és kilencezer sebesültet hagytak a wagrami csatatéren és húszezer fogoly, tíz zászló, negyven ágyú került a győztesek kezére.

Tizenegyedikén Liechtenstein herceg megjelent az előőrsöknél, hogy fegyverszünetet kérjen. Régi ismerős volt: Marengo után már hasonló kérelemmel jelentkezett. Tizenkettedikén a fegyverszünetet megkötötték Znaimban. Azonnal megkezdődtek a tanácskozások: három hónapig tartottak, mialatt Napóleon Schönbrunnban lakott, hol csodálatosképpen menekült meg Staps tőrétől. Végre október 14-én aláírták a békét.

Ausztria Franciaországnak engedte át a Száva bal partján fekvő összes államokat, a görzi kerületet, Montefeltro, Trieszt, Krajna területét és a villachi kerületet; elismerte az illír tartományoknak a francia birodalommal való egyesülését, valamint mindazokat a bekebelezéseket, melyeket a hódítás vagy a diplomáciai számítások eredményezhetnek úgy Olaszországban, mint Portugáliában és Spanyolországban. Aztán visszavonhatatlanul lemondott az Angolországgal való szövetségről, és elfogadta a kontinentális zárat minden szigorúságával.

Ekkor már minden megmozdult Napóleon ellen, de még semmi sem tudott vele szemben megállani: Portugália az angolokkal tárgyalt, erre Napóleon megszállotta Portugáliát. Godoy ügyetlen, de talán ártalmatlan fegyverkezésével megmutatta ellenséges indulatát. Napóleon lemondásra

kényszerítette IV. Károlyt. A pápa Rómát Anglia ügynökeinek találkozóhelyévé tette, Napóleon úgy bánt el a pápával, mint egy időleges uralkodóval, és letette. A természet nem adott gyermeket Joséphine-nak, Napóleon elvette Mária Lujzát, és fia született. Hollandia ígéretei dacára az angol árucikkek raktárává vált, Napóleon megfosztotta Lajost királyságától, és Hollandiát Franciaországba kebelezte.

A birodalomnak százharminc tartománya volt. A breton óceántól a görög tengerig, a Tajótól az Elbáig terjedt, és százhúszmillió ember engedelmeskedett egy akaratnak, volt alávetve egyetlen hatalomnak, haladt ugyanazon az úton, és százhúszmillió ember nyolc különböző nyelven kiáltotta:

– Éljen Napóleon!

A katona: dicsősége tetőpontján volt, a császár: szerencséje teljében. Idáig, amint láttuk, folyton emelkedett. Sikerei csúcsán egy esztendeig megáll. Lélegzetet kell vennie, hogy aztán újra leszálljon.

1810. április 1-jén Napóleon feleségül vette Mária Lujza osztrák főhercegnőt: tizenegy hónap múlva százegy ágyúlövés jelentette a világnak a trónörökös születését.

Annak a szövetségnek, melyet Napóleon a Lotharingiai-házzal kötött, első következménye az volt, hogy elhidegülés állott be közte és az orosz cár között, aki, ha hinni lehet O'Méara doktornak, felajánlotta neki húgát, Anna nagyhercegnőt. 1810-től kezdve a cár, aki látta, hogy Napóleon birodalma úgy közeledik az övéhez, mint a dagályban lévő tenger, szaporította seregét és megújította Nagy-Britanniával való szövetségét. Egész 1811 hiábavaló tanácskozásokkal telt el, amelyek mennél kevesebb eredménnyel jártak, annyival inkább valószínűbbé tették a közeli háborút. A maga részéről mindegyik fél megkezdte előkészületeit,

mielőtt még a háborút proklamálták volna. Poroszország a február 24-én kötött szerződés szerint húszezer, Ausztria pedig a március 14-i szerződés szerint harmincezer embert szolgáltatott Napóleonnak. Olaszország és a rajnai konföderáció a maguk részéről az egyik huszonötezer, a másik nyolcvanezer harcossal járult hozzá e nagy vállalkozáshoz. Végre a senatus-consultus három osztályra osztotta benső szolgálatra a nemzetőrséget: ezek közül az első korosztálytól, mely az aktív szolgálatra volt rendelve, az óriási seregen kívül, mely a Nyeman felé vonult, száz, ezer-ezer emberből álló kohors állott a császár rendelkezésére.

Március 9-én Napóleon elindult Párizsból, és azt rendelte Bassano hercegnek, hogy Kurakin herceget, a cár követét a lehető legtovább várakoztassa meg útlevelével; e rendelkezésnek, mely első pillanatra békés színezetűnek látszott, valójában nem volt más célja, mint hogy Sándor cárt bizonytalanságban hagyja az ellenség valódi elhatározása felől, hogy meglepje és váratlanul csapjon rá seregére. Napóleonnak ez volt a szokott taktikája és mint mindig, ezúttal is sikerült. A Moniteur is megelégedett azzal a jelentéssel, hogy a császár elhagyta Párizst a Visztula mellett egyesült nagy hadsereg meglátogatása végett, és a császárné Drezdáig kísérte, hogy lássa kitűnő családját.

Itt maradt tizenöt napig, és Párizsban tett ígérete szerint Talmával és Mars kisasszonnyal királyokból álló nézőtér előtt rendezett előadást, aztán elhagyta Drezdát, és június 2-án Thornba érkezett. Huszonkettedikén a következő, wilkowszki főhadiszállásáról keltezett hadiparancsban jelentette be Lengyelországba való visszatérését:

„Katonák,

Oroszország örök szövetséget esküdött Franciaországnak és háborút Angliának. Ma megszegte esküjét. Nem akarja más magyarázatát adni különös viselkedésének, mint hogy a francia zászlókkal nem vonultunk vissza a Rajnán, hogy hagyják szövetségeseinket kényükre. Azt hiszi, hogy elgyengültünk? Nem leszünk többé az austerlitzi katonák? A megaláztatás és a háború között kell választanunk, és nem lehet kétes a választás. Menjünk előre, keljünk át a Nyemanen, tegyük át orosz területre a háború színhelyét: dicsőséges lesz ez a francia seregre. A béke, melyet kötni fogunk, véget fog vetni annak a gyászos befolyásnak, melyet Európa ügyeire a moszkvai kabinet ötven év óta gyakorol.”

Az a hadsereg, melyhez Napóleon e szavakat intézte, a legszebb, a legnagyobb és a leghatalmasabb volt, amely felett valaha parancsolt. Tizenöt hadtestre oszlott: mindegyiket egy-egy herceg, királyi herceg vagy király vezette; négyszázezer embernyi gyalogságból, hetvenezer főnyi lovasságból és ezer ágyúból állott.

Három nap kellett, hogy átkeljenek a Nyemanen. Június 23., 24. és 25-ét szánták erre a műveletre.

Napóleon egy pillanatra gondolkozva és mozdulatlanul állott meg a folyó bal partján, ahol három év előtt Sándor cár örök barátságot esküdött neki. Aztán áthaladt ő is a folyón.

– A végzet űzi az oroszokat – mondotta. – Teljesedjék be a végzet!

Első lépései, mint rendesen, olyanok voltak, mint egy óriásé: két napig tartó ügyes menetelés után, a rajtakapott orosz sereget megverte, és egy egész hadtestet vágott el tőle. Erre Sándor cár, aki gyors, rettenetes és elhatározó lépéseiről ráismert Napóleonra, megüzentette neki, hogy ha kiüríti a megszállott területeket és visszavonul a Niemenen, kész békét kötni.

Napóleon oly különösnek találta ezt az eljárást, hogy csak akkor válaszolt rá, mikor másnap bevonult Vilnába.

Húsz napig maradt ott, ideiglenes kormányt alakított, és diétát hívott egybe Varsóba, hogy Lengyelország helyreállításáról tárgyaljanak. Aztán újra hozzáfogott az orosz sereg üldözéséhez.

A menetelés második napján kezdett megrettenni a Sándor cár által követett védelmi rendszertől. A visszavonuló oroszok mindent elpusztítottak: vetéseket, kastélyokat, kunyhókat. Ötszázezer ember haladt előre a pusztaságon, mely egykor XII. Károlyt és húszezernyi svédjét sem tudta táplálni. A Nyeman- tól a Vilnáig felgyújtott városokon, holttesteken és romokon át haladtak. Július vége felé Vitepszkbe már úgy érkezett a sereg, hogy elámult ettől a háborútól, mely nem hasonlított egyetlen máshoz sem; amelyben nem találkoztak az ellenséggel és látszott, a pusztulás szellemével van.

Napóleon maga is megdöbbent e haditervre, melyre nem számíthatott készülődéseiben. Csak a végtelen pusztaságot látta maga előtt, melynek egy év alatt juthatna végére, és amelyben minden lépés, amit tesz, távolabb viszi Franciaországtól, szövetségeseitől és minden segítségtől. Amint Vitepszkbe ért, fáradtan dobta magát egy karosszékbe. Aztán gróf Darut hívatta.

– Itt maradok-mondotta. – Tájékozni akarom magamat, össze akarom szedni és pihentetni seregemet. Szervezem Lengyelországot. Az 1812-i hadjáratnak vége van. Hátravan az 1813-i. Gondoljon arra, uram, hogy élelemmel lásson el minket, nehogy megtörténjék velünk az az őrültség, ami XII. Károllyal.

– Tűzzük itt ki zászlóinkat. 1813-ban Moszkvában leszünk. 1814-ben Szentpéterváron: háromesztendős az orosz háború.

Igazában úgy látszott, hogy erre határozta el magát. Hanem Sándor cár, aki már irtózott ettől a tétlenségtől, megmutatta

végre neki az oroszokat, akik idáig úgy eltűntek előle, mint a szellemek. Mint a játékos az arany csengésére, úgy riadt fel Napóleon; nem tudta magát tartóztatni és üldözésükre sietett. Augusztus 14-én utoléri és megveri őket Krasznojnál, 18-án kiűzi őket Szmolenszkből, amelyet lángokban hagynak hátra, és 30-án elfoglalja Viazmát, hol elpusztítva talál minden boltot. Mióta orosz területre tette a lábát, a nagy nemzeti háborúnak minden jele megnyilvánult.

Napóleon végre itt megtudta, hogy az orosz sereg vezért változtatott, és kész ütközetbe ereszkedni egy gyorsan elsáncolt hadállásban. Sándor cár engedett a közhangulatnak, mely a háború pusztulásait rosszul megválasztott tábornokainak tulajdonította, és a fővezérletet átengedte Kutozov tábornoknak, a törökök legyőzőjének. Ha lehet hinni a mendemondának, a porosz Pfuhl volt oka a háború első szerencsétlenségeinek és az idegen Barclay de Tolly örökös visszavonulási rendszerével, amely gyanúsnak tetszett a valódi moszkvaiaknak, folytatta őket. Egy nemzeti háborúban orosznak kell megmenteni a hazát, és abban, a cártól kezdve az utolsó jobbágyig mindnyájan megegyeztek, hogy egyedül a rusztcsuki győző és a bukaresti diktátor képes megmenteni Oroszországot. Az új tábornok azt hitte, hogy ha megakarja őrizni a hadsereg és a nemzet előtt népszerűségét, ütközetbe kell bocsátkoznia velünk, mielőtt még engedné, hogy Moszkvába érjünk. És elhatározta, hogy abban az állásban, melyet Borogyino mellett elfoglalt és ahol szeptember 4-én tízezer főnyi alig szervezett moszkvai milícia csatlakozott hozzá, felveszi a harcot.

Murat még aznap eléri Gjatszk és Borogyino között Konovitzin tábornokot, akit azzal bízott meg Kutuzov, hogy egy szétterülő magaslatot foglaljon el, melyet egy hegyszoros védett.

Konovitzin szigorúan az adott parancshoz tartotta magát, egész odáig, míg az övénél kétszerte nagyobb tömeg vissza nem nyomja, vagy jobban mondva hátra nem sepri: a franciák az elsáncolt kolosztkói kolostorig követték véres nyomait. Konovitzin itt még megpróbálja egy pillanatig tartani magát. De elözönlötték mindenfelől, és kénytelen volt visszavonulásra szánni magát Golovinon át, amelyen csak keresztül kellett haladnia. Amint ebből a faluból előbukkannak előőrseink, csaknem összekeverednek az orosz hátvéddel. Egy pillanat múlva már Napóleon megjelent lóháton, és a magaslatról, hová érkezett, áttekintette az egész síkságot. Feldúlt községek, legázolt gabonák, a kozákokkal megrakott erdők jelentették, hogy Kutuzov az előtte elterülő síkságot választotta csatatérnek. Az első harcvonal mögött egymérföldnyire három falu van. Közöttük a hegyszorosok, vágások emberektől nyüzsögnek. Itt az egész sereg vár, aminek bizonyítéka, hogy Svardino falu mellett a balszárny előtt egy sáncot emelt.

Napóleonnak elég egy pillantás, hogy átlássa a helyzetet. Pár mérföldnyire követi Kaluga partjait. Tudja, hogy Borogyinónál balra kanyarodót csinál a folyó, és ha nem is láthatja a hegyeket, melyek miatt a folyónak ezt a fordulatot kell tennie, kitalálja és megérti, hogy ott van az orosz sereg főhadállása. De ha a folyó védi az ellenség szélső jobbszárnyát, szabadon hagyja centrumát és balszárnyát: tehát csakis itt sebezhető meg. Itt kell tehát megtámadni.

Hanem az a fontos, hogy előbb kipiszkálják a sáncok közül, melyek úgy védik balszárnyát, mint egy előretolt erősség. Onnan még jobban felismerhetni állását. Compans tábornok kap reá parancsot, hogy a sáncot elfoglalja. Háromszor beveszi,

háromszor visszaűzik. Végre negyedikszer bevonul és birtokába veszi.

Napóleon innen végre kétmérföldnyire beláthatja a csatateret, hol majd harcolnia kell.

Ötödike hátralévő részét arra használják fel, hogy kölcsönösen megfigyeléseket tegyenek: mind a két oldalról döntő ütközetre készülnek. Az oroszok egészen bemerülnek görög-keleti istentiszteleteikbe, és énekeikben a kegyes szent Nievszky mindenható segítségét kérik. A franciák, akik a *Te Deum*-hoz voltak szokva és nem könyörgésekhez, összevonják szétszórt embereiket, sorakoznak, fegyvereiket rendezik és terepeiket készítik elő. Az erők számra nézve a két részről kiegyenlítődnek: az oroszoknak százharmincezer emberük van, nekünk százhuszonötezer.

A császár az olaszországi sereg mögött, az országúttól balra táborozik. Régi testőrsége négyszöget formál sátra körül, a tüzek kigyúlnak: az oroszoknál széles, szabályos félkört alkotnak, a franciák tüze rendetlen, gyönge, egyenlőtlen. Még nincs kijelölve az egyes hadtestek helye és hiányzik a fa. Egész éjszaka finom, hideg eső esik: jelentkezik az ősz. Napóleon tizenegyszer keltette fel a neuchateli herceget, hogy parancsokat adjon neki, és minden alkalommal megkérdezte tőle, hogy az ellenség tartja-e még magát. Többször felugrott álmából, mert attól félt, hogy az oroszok elillannak: azt hitte, hogy az indulás zaját hallja. Csalódott: a napvilágon elhomályosodott az ellenség táborának fénye.

Napóleon hajnali három órakor lóra ült. Eltévedt a félhomályban, és gyönge kísérettel fél ágyúlövésnyire húzódott el az ellenség harcvonala előtt.

Az oroszok megszállták az összes csúcsokat. Ott vannak a Moszkva felé vezető út oldalán, és a gorbai szorosnál, melynek mélyén egy kis patak folyik, és a régi szmolenszki és moszkvai út közé zárkóznak. Barclay de Tolly három hadtest gyalogsággal és egy lovassággal, a nagy sánctól Moszkváig alkotja a jobbszárnyat. Bagration a hetedik és nyolcadik hadtesttel képezi a balszárnyat, az országúttól a Szemenofszko és Ustica között elterülő vágott erdőig.

Bármilyen erős is volt ez a hadállás, mégis veszedelmes lehetett. Bennigsen tábornokban volt a hiba, aki a hadsereg vezérkari főnökségét töltötte be, és minden figyelmét a jobbszárnyra fordította, mely természetszerűleg védve volt, és nem törődött a balszárnnyal, pedig ez volt a gyönge. Igaz, hogy három sánc védte, de ezek és a régi moszkvai út között ötszáz láncnyi köz volt, melyen csak néhány vadászt helyeztek el.

Íme, mit csinál Napóleon:

Szélső jobbjával, melyet Poniatovszky vezetett, elfoglalja a moszkvai utat, kettévágja a sereget, és mialatt Ney, Davoust és Jenő öccse a balszárnyat kötik le, ő az egész centrumot és jobbszárnyat visszaszorítja a Moszkva folyóba. Ugyanaz az állás, mint Friedlandnál. Csakhogy míg Friedlandnál a folyó az ellenség hátánál volt, és elvágta menekülésének minden útját, addig itt a Moszkva az ellenség jobbszárnyánál folyik el, és mögötte kedvező a terület, ha vissza akar vonulni.

Napközben változást szenvedett a haditerv: nem Bernadotte, hanem Jenő fogja megtámadni a centrumot. Poniatovszky egész lovasságával a vágás és az országút közé furakodik, és megtámadja a balszárny szélét ugyanakkor, amikor Davoust és Ney szembetámadják. Poniatovszky különben lovassága mellett még Davoust hadtestének két divízióját is kapta. Csapatai egy

részének ez az elvonása méregbe hozta a marsallt, aki olyan haditervet javasolt, melyet kétségbevonhatatlannak tartott s amelyet visszautasítottak. Ez a terv abban állott, hogy fordítsák meg a hadállást, mielőtt megtámadnák a sáncokat, és merőlegesen az ellenség szélső szárnyaira nyomuljanak. A mozdulat jó volt, de kockázatos, annyiban, hogy ha az oroszok azon a ponton érzik magukat, hogy őket kétfelé vágjuk és félnek a vereségtől, az éjszaka folyamán a mosaiszki úton át felszedhetik a tábort, és másnapra csak üres csatateret és üres sáncokat hagynak nekünk. Napóleon pedig ettől éppen úgy félt, mint a vereségtől.

Napóleon három órakor újra lóra ült, hogy meggyőződjék: semmi sem változott. Elér a borogyinói magaslatokra, és távcsővel a kezében újrakezdi megfigyeléseit. Bár kevesen kísérik, felismerik. Egy ágyúgolyó – egész nap ezt az egyetlent lőtték ki – indul az orosz sorokból, és a golyó a császártól pár lépésnyire pattan el.

Fél ötkor a császár visszajön táborába. Itt találja Beausset-t, aki Mária Lujza leveleit hozza és Gérard-nak a római királyról készített arcképét. A portrét kitették a sátor elé, és körülötte összegyűlt egy csomó marsall, tábornok és tiszt.

– Tegyék el az arcképet – mondotta Napóleon. – Még igen korán van, hogy csatateret mutassunk neki.

Visszatérve sátorába, a következő parancsot diktálta Napóleon:

„Az éjszaka folyamán két sáncot készítünk azokkal szemben, melyeket az ellenség emelt és amelyeket felderítettünk a nap folyamán.

A bal oldali sáncot negyvenkét, a jobb oldalit pedig hetvenkét ágyúval látjuk el.

Pitymallatkor a jobbszárnyon lévő sánc tüzelni kezd. Amint a jobb oldali lövéseket hallja, hozzákezd a bal oldali is.

Az alkirály nagyon sok csatárt küld a síkra, akik kiadós tüzelést kezdenek.

A harmadik és a nyolcadik hadtest is előreküld néhány csatárt Ney marsall vezénylete alatt.

Ekmühl herceg helyén marad.

Poniatovszky herceg az ötödik hadtesttel hajnal előtt útnak indul, hogy reggeli hat óra előtt megtámadja az ellenség balszárnyát.

Amint a harc megkezdődik, a császár parancsokat fog adni a helyzethez képest.”

Amint a haditervet megállapította, Napóleon olyképpen helyezi el csapatait, nehogy felkeltse az ellenség figyelmét. Mindegyik megkapja rendelkezéseit, sáncok emelődnek, a tüzérség elfoglalja helyét. Pitymallatkor százhúsz tüzes torok fogja a golyókat és kartácsokat okádni a sáncokra, melyeket a jobbszárnynak lesz kötelessége elfoglalni.

Napóleon alig aludhatott egy órát: minden pillanatban megkérdezte, hogy ott van-e az ellenség, mely olyan mozdulatokat tett, hogy kétszer vagy háromszor azt lehetett hinni, hogy visszavonul. Ebből nem lett semmi, csak azt a hibát igyekezett kijavítani, amelyre Napóleon egész haditervét építette, amennyiben balszárnyára vonta át Tuckov egész hadtestét, mely az összes gyönge állásokat védte.

Amikor négy órakor Rapp belépett a császár sátrába, Napóleont fejét két karjára támasztva találta. Feltekintett.

– Nos, Rapp? – kérdezte.

– Még mindig itt vannak, sire!

– Rettenetes ütközet lesz! Rapp, hisz-e a győzelemben?

– Hiszek, sire, de véres győzelem lesz.

– Tudom – felelte Napóleon. – Nyolcvanezer emberem van. El fogok veszíteni húszezret, de hatvanezerrel bevonulok Moszkvába.

Úgy látszik, harcosai közé sem testőrségét, sem lovasságát nem számítja be. Ettől kezdve az volt az elhatározása, hogy náluk nélkül nyeri meg a csatát. Ágyúharc lesz.

E pillanatban felharsant az éljenzés; az „Éljen a császár!” kiáltás futott végig a sorokon. Hajnalhasadáskor felolvasták a katonáknak a következő hadiparancsot, mely egyike a legszebbeknek, legőszintébbeknek és a legtömörebbeknek Napóleon parancsai közül.

„Katonák,

íme itt az az ütközet, amelyet annyira óhajtottatok. Ezúttal a győzelem csak tőletek függ. Szükségünk van rá! Meg fog szabadítani a szűkölködésektől, jó téli szálláshoz juttat, és biztosítja a hazánkba való visszatérést. Legyetek az austerlitzi, friedlandi, vitepszki és szmolenszki férfiak, a késői utókor úgy beszéljen rólatok: »Ott volt a Moszkva alatti nagy ütközetben.«”

Alig csillapodott le az éljenzés, Ney, aki mindig türelmetlen volt, engedelmet kért a támadás megkezdésére. Azonnal fegyvert fog mindenki: arra a nagy jelenetre készülődik, mely el fogja dönteni Európa sorsát. A hadsegédek nyílként repülnek szét minden irányban.

Compains, aki előző napon oly szépen mutatkozott be, a vágás mentén fog előrelopózni, azzal kezdi, hogy elfoglalja azt a sáncot, mely az oroszok szélső balját védi, és Davoust, aki szintén a vágásban rejtőzködik, segítségére lesz. Friant divíziója tartaléknak marad. Amint Davoust a sánc ura lesz, Ney harántvonalban fog előrenyomulni, hogy elfoglalja

Szemenovszkőt. Divíziói sokat szenvedtek Valutinában, alig van tizenötezer harcosa; tízezer vesztfáliaival kellett őket megerősíteni és velük megcsinálni a második harcvonalat. Az új és a régi gárda alkotja a harmadikat és a negyediket. Murat kettéosztja lovasságát. Neytől balra az ellenség zömével szemben Montbrun hadteste fog állani. Nansuti és Latour-Maubourg úgy helyezkednek el, hogy jobbszárnyunk mozdulatait kövessék. Végre Grouchy az alkirálynak fog segíteni, aki a Davousttól elvett Morand- és Gérard-divíziókkal megerősödve, Borogyinót kezdi majd támadni, ott hagyja Delzons divízióját, átkel a másik hárommal a Kalugán a reggel vert három hídon, megtámadja a jobb parton az ellenség centrumának nagy sáncát. Egy félóra elég volt, hogy szétvigyék ezeket a parancsokat. Reggel fél hat. A jobb oldali sánc tüzelni kezd, a bal oldali válaszol, minden megremeg, indul, halad előre.[30]

Az ütközetben különben az oroszok részéről 110 000, a franciák részéről pedig körülbelül 125 000 ember vett részt.

Davoust támad két divíziójával: Jenő balszárnyát, mely Plausonne brigádjából állott, s amelynek Borogyino elfoglalására szorítkozva várakozó állásban kellett volna maradnia, elragadja a

---

[30] Maga Napóleon kritizálta meg ezt a tervet a következőkben: „Ez az első intézkedés nagy hiba volt – mondotta –, és ez volt oka annak a kevéssé döntő fordulatnak, melyet az ütközet vett. Davoustot négy divíziójával a bal oldali sánc és az usticai erdő között kellett volna előreküldeni a cserjében. Utána kellett volna mennie a lovasságával Murat-nak, Neynek és a vesztfáliainak pedig Szemenovszkő felé tartva kellett volna támogatniok. Ez alatt az új testőrség rézsútosan a két roham közé indult volna, Poniatovszky pedig Davousttal egyesülve Tuckov jobbszárnyát támadta volna meg az usticai erdőben. Nekünk már kezdettől fogva ellenállhatatlan tömeggel kellett volna megfordítani és szorongatni az ellenség balszárnyát, frontváltoztatást csikarni ki a moszkvai és a moszkovai országúttal párhuzamosan, hogy ez az út legyen az ellenség háta mögött; csak négy gyönge vadászezred volt ebben a cserjésben, a vágásban elég távol, úgyhogy a siker nem lett volna kétséges.” (Jomini: „Napóleon politikai és katonai élete.”)

hév, és tábornoka kiáltásai dacára túlmegy a sáncon és a gorkyi magaslatoknak rohan, hol elsepri az oroszok szemből és oldalról jövő tüzelése. Erre maga a 92-es ezred siet a 106-os segítségére, összegyűjti maradványait és visszahozza őket, de már akkor fele részük elpusztult és elvesztették tábornokukat.

E pillanatban Napóleon azt gondolva, hogy Poniatovszkynak már ideje volt véghezvinni mozdulatát, Davousttal az első sáncokat támadtatja meg: Compains és Desaix divíziói követik őket és harminc ágyút tolnak maguk előtt; az egész ellenséges hadsor tüzet fog, mint egy lőporraktár.

A gyalogság tüzelés nélkül vonul előre, siet, hogy az ellenség tűzvonalába kerülhessen és elseperhesse: Compains megsebesül, Rapp odasiet, hogy helyettesítse; futólépésben jön szuronyszegezve. Abban a pillanatban, amint a sánchoz ér, golyó találja és elesik: ez a huszonkettedik sebesülése. Desaix helyettesíti; ő is megsebesül. Davoust lovát leveri egy ágyúgolyó. Ekmühl herceg a sárba kerül, azt hiszik, hogy megölték; felkel, újra lóra ül, összezúzza magát, de megmenekül.

Rapp megjelenik a császár előtt.

– Nos Rapp – kérdi Napóleon –, újra megsebesült?

– Mindig, sire, felséged tudja, hogy ez már szokásom.

– Mi történik odafenn?

– Csodák történnek, de a gárdára lenne szükségünk, hogy végezzünk.

– A gárdát magamnál fogom tartani – folytatta Napóleon, egy olyan mozdulattal, mintha megijedt volna. – Nem akarom elveszíteni őket. Nélkülök is megnyerem a csatát!

Ekkor Ney három divíziójával a síkságra nyomul, rézsútosan előrehalad, és Ledru divíziójának élén megtámadja azt a végzetes sáncot, amely Compains divízióját már három tábornokától

fosztotta meg. Bal oldalról támad, míg azok a bátor katonák, akik a rohamot kezdték, jobb oldalról kezdenek előrenyomulni.

Ney és Murat Razout divízióját a két másik sánc ellen indítják: már azon a ponton állanak, hogy elfoglalják, amikor megtámadják őket az orosz dragonyosok. Egypercnyi bizonytalanság támad, a gyalogság megáll, de nem hátrál meg. Bruyére lovassága jön segítségére; az orosz gyalogosokat visszaverik; Murat és Razout támadnak, és elfoglalják a sáncokat.

Két óra hosszáig tartott ez a támadás: Napóleon csodálkozott, hogy nem hallja Poniatovszky ágyúját és nem lát olyan mozdulatot, amely az ellenség zavarát jelentené. Ezalatt Kutuzov, aki könnyen észrevehette azokat a nagy tömegeket, melyek balszárnyára akartak támadni, kifejlesztette Bagavut hadtestét; egy divíziója Usticának indul, a másik az erdő vágásába veti magát. Poniatovszky, miután nem volt képes az erdőn átjárást találni, e pillanatban visszajön. Napóleon Davoust szélső jobbszárnyára küldi.

– Ezalatt az orosz sereg balszárnyát visszaverik és szabad lesz a síkság: a három sánc Neyé, Murat-é és Davousté. Hanem Bagration tovább is fenyegető állást foglal el és segítséget kap segítség után. Sietni kell, hogy a szemenovszkői szorosból kiszorítsák, különben újra támadóállásba képes visszamenni. Hogy a tüzérséget bevontassák a sáncokba, arra minden elő van készítve, és az ágyúk fogják támogatni mozdulataikat. Ney tizenöt-húszezer emberrel előrevonul.

Bagration, aki attól félt, hogy elsepri ez a roham, ahelyett hogy várt volna, serege élére áll, és szuronyszegezve az ellenségnek rohan. A két sereg találkozik, összevegyül, ember ember ellen támad: negyvenezer ember között folyik párbaj. Bagration súlyosan megsebesül, az orosz csapatok, amelyek egy

pillanatra vezetőjüket vesztették, megzavarodnak és csaknem futásnak erednek. Konovnitzin veszi át a vezényletet, és lassan visszahúzódik a szemenovszkői szoros mögé. Jól elhelyezett tüzérsége védi és megállítja hadoszlopainkat. Murat és Ney kimerültek, emberfeletti erőfeszítést végzett mind a kettő. Segítségért küldenek Napóleonhoz.

A császár fiatal gárdájának parancsot ad az indulásra, és a gárda megmozdul. De egyszerre, amint Borogyino felé néz, és látja, hogy Jenő seregének néhány ezredét visszaszorítja Uvaroff lovassága, azt hiszi, hogy az alkirály egész hadteste hátrálóban van, és a fiatal gárdának parancsot ad a megállásra. Ehelyett az egész tartalék tüzérséget küldi Ney és Murat segélyére: száz ágyú indul el galoppban, hogy elhelyezkedjék az elfoglalt magaslatokon.

Jenő alkirálynál íme ez történt:

Miután csaknem egy óra hosszán át feltartóztatta a Plausonne brigádjával való csetepaté, az alkirály átkel a Kalugán, négy kicsi hídon, amelyet a hidászok vertek. Alig ért a túlsó partra, sietve jobbra fordult, hogy elfoglalja a Borogyino és Szemenovszkő közötti nagy sáncot, mely az ellenség centrumát takarta. Morand divíziója bukkan ki elsőnek a magaslaton; a 30. ezreddel megtámadja a sáncokat, és hosszú oszlopokban előrenyomul, hogy neki segítsen. Ezek mind öreg katonák, hidegvérűek az ütközetben, mintha parádén lennének. Szuronyszegezve nyomulnak előre, és anélkül, hogy egy puskalövés esnék, Pasevics első hadsorának rettentő golyózápora alatt behatolnak a sáncok közé. De ez előre látta az eseményeket. Második hadsorával oldalról támadja meg a hadoszlopokat, Jermolov pedig egy testőrbrigáddal siet segítségére. Amint az érkező segítséget látja, az első hadsor gyors kanyarulatot tesz

jobbra. Morad divíziója három tűz közé kerül. Meghátrál, és a sáncok között hagyja Bonami tábornokot és a 30. ezredet. Bonami elesik, és a 30. ezred fele elhull körülötte. Ekkor látta Napóleon, hogy a Kalugán néhány ezred visszajön; azt hitte, hogy visszavonuló serege van veszedelemben, és a fiatal gárdával akarta a sereget visszatartani.

Ezalatt Kutuzov felhasználta azt a pillanatot, amíg Ney és Murat haboztak; és mialatt ők hadállásukat igyekeztek megtartani, az ellenség tábornoka segítségül hívta balszárnyáról az egész tartalékot, még az orosz gárdát is. Konovnitzin, aki a megsebesült Bagration helyére állott, e segélycsapatokkal rendbe szedi seregét. Jobbszárnya az országút felé nyomul, melyet Jenő alkirály támadott, balszárnya pedig az erdőkig ér. Ötvenezer ember van együtt egy tömegben, és megindul, hogy hátraszorítson bennünket. Agyúik megszólalnak, puskagolyóik sivítanak, golyózápor töri át sorainkat. Friant katonái, akik az első vonalban állottak, meginogtak és megbomlottak, amint rájuk csapott a kartácszápor. Egy ezredes megriad és visszavonulást parancsol, de Murat, aki mindenütt ott van, mögötte terem, megállítja, galléron ragadja, élesen szemébe néz, és rárivall:

– Mit csinál?

– Hiszen láthatja, hogy nem tarthatjuk magunkat – felelte az ezredes, és rámutatott az emberekkel borított földre.

– Az ördögbe, én itt maradok – felelte Murat.

– Helyes – válaszolta az ezredes. – Katonák, jobbra át, vágassuk le magunkat!

És ezredével elfoglalja helyét a kartácstűzben.

E pillanatban lángba borulnak a mi sáncaink, 80 új ágyú torka okádja egyszerre a tüzet: a segítség, amire Murat és Ney vártak, megérkezett, de más alakban és sokkal borzalmasabban.

Mindazonáltal az ellenség tömör és zárt sorai, amelyek megmozdultak, folytatják útjukat, és látni lehet, amint ágyúgolyóink széles árkot vájnak soraikban; de nem tesz semmit, csak folytatják útjukat. De az ágyúgolyókat kartács követi. Amint ez a golyózuhatag szétveri, az ellenség igyekszik újra sorokba tömörülni; de a halálos zápor még dúsabb lesz. Erre megállnak, nem mernek többé előrenyomulni, de nem is akarnak meghátrálni. Vagy nem hallják többé tábornokaik kommandóit, vagy fejüket vesztik tábornokaik, akik nem elég ügyesek, hogy ily nagy hadtesteket vezényeljenek. Bármiképp is legyen, 40 000 ember hagyja magát két órán át ágyúztatni; borzalmas gyilkolás ez, végtelen mészárlás: Neynek és Muratnak azt jelentik, hogy fogytán a lőpor. A győztesek fáradnak bele előbb a csatába.

Ney újra előrenyomul, jobbszárnyát kibontja, hogy az ellenség balszárnyát megkerülje. Murat és Davoust segítik e mozdulatban; bajonett és puskatűz pusztítják el azokat, akik az ágyúk torkából megmenekültek. Az orosz sereg balszárnya megsemmisült. A győztesek, akik a gárda után kiáltoztak, visszafordulnak a centrum felé, és Jenő alkirálynak sietnek segítségére. Mindenki a nagy sánc megtámadására készül.

Montbrun, akinek hadteste éppen szembekerült az ellenség centrumával, rohamlépésben támadt; alig tette meg az út negyedrészét, amikor kettészeli egy ágyúgolyó. Caulaincourt foglalja el helyét, az ötös dragonyosok élére áll, megtámadja a sáncot, mialatt Morand, Gerard és Bourcier divíziói, melyeket a visztulai légiók fedeztek, egyszerre három oldalról támadnak. Amint a sáncok közé hatol, halálosan megsebesül és elesik.

Ugyanekkor bátor ezrede, amely tönkrement Ostermann gyalogsága és az orosz gárda tüze alatt – ezek a védősáncok mögött voltak elhelyezve –, kénytelen visszahúzódni és hadoszlopaink fedezete alatt szedi rendbe magát. De e pillanatban három divízió élén Jenő is előtör, a sáncot beveszi, és fogságba ejti Lichatsev tábornokot. Amint itt elhelyezkedik, Grouchy hadtestét Doktorov bataillonja romjainak üldözésére küldi: a lovas gárdisták és az orosz gárda a mieink előtt érkeznek, és Grouchy kénytelen visszavonuló mozdulatot tenni. De ezalatt Belliard-nak ideje van arra, hogy 30 ágyút összehozzon, amelyek már ütegekben állottak a sáncokon.

A oroszok újra összeszedik magukat makacsul, amint már tették; tábornokaik visszavezetik őket, zárt sorokban közelednek, hogy visszafoglalják azt a sáncot, melyet oly drágán fizettünk meg. Jenő alkirály lő távolra engedi közeledni őket, ekkor felfedi harminc ágyúját, és ezek egyszerre okádnak tüzet: az oroszok megzavarodnak egy pillanatra, és még egyszer rendbe állanak. És ekkor egész az ágyú torkáig közelednek, ezek megdördülnek, és elsöprik őket. Jenő, Murat és Ney futárt futár után küldenek Napóleonhoz: hevesen követelik a gárdát. Az egész ellenséges sereget megsemmisítik, ha Napóleon átengedi nekik a gárdát. Belliard, Daru, Berthier sürgetik.

– És ha holnap egy másik ütközet lesz, mit viszek harcba? – felelte Napóleon.

A győzelem és a csatatér a miénk, de nem tudjuk üldözni az ellenséget, mely visszavonul a mi tüzelésünk alatt, anélkül azonban, hogy megszakítaná az övét; nemsokára megáll, és újabb pozícióba veszi be magát.

Ekkor Napóleon lóra ül. Szemenovszkő felé siet, megszemléli a csatateret, ahova még néha-néha lecsap egy-egy eltévedt golyó.

Végre Mortiert hívatja, és megparancsolja, hogy vonuljon előre a fiatal gárdával, de ne menjen túl az új sáncon, mely elválasztja az ellenségtől. Aztán visszatér sátorába.

Murat, aki reggel 6 óra óta harcban áll, este tíz órakor sietve jelenti, hogy az ellenség rendetlenül vonul át a Moszkva folyón, és újból elillan előle. Újra kéri a gárdát, amelyet Napóleon nem engedett át nappal, és mellyel hiszi, hogy beéri az oroszokat és teljesen szétveri őket. Hanem Napóleon, mint az előbb, most is visszautasítja ezt a kérést, és hagyja, hogy ez a sereg, melyet oly sietve támadott meg, újra kisikoljék keze közül. Másnap az ellenség teljesen eltűnt, és Napóleon ura maradt a legborzalmasabb csatatérnek. 60 000 ember feküdt a csatamezőn, egyharmada a mienk volt. 9 tábornokot vesztettünk, 34 tábornokunk pedig megsebesült. A veszteségünk rettentő volt, megfelelő eredmény nélkül.

Szeptember 14-én seregünk bevonult Moszkvába.

Minden komor volt ebben a háborúban, még a győzelmek is. Katonáink ahhoz voltak szokva, hogy fővárosokba vonuljanak és nem nekropoüszokba. Moszkva olyan volt, mint egy óriási sír, elhagyott és csöndes mindenfelé. Napóleon a Kremlbe költözött, a hadsereg szétszóródott a városban. Eljött az éjszaka.

Az éjszaka folyamán Napóleont tűzilárma verte föl; az ágyáig világított a lobogó fény. Ablakához futott. Moszkva lángokban állt; mint nemes Hérosztratész – Rostopsin halhatatlanná tette nevét és ugyanekkor megmentette hazáját.

Futni kellett ebből a lángtengerből, amely úgy nőtt, mint a dagály. 16-án romok és lángtenger között Napóleon kénytelen volt elhagyni a Kremlt, és visszavonult a petrovszkói kastélyba. Itt kezdődik a harc tábornokaival, akik azt tanácsolják, hogy forduljon vissza, míg van idő, és hagyja el ezt a végzetszerű

meghódított földet. E különös és szokatlan beszédre ingadozni kezd, és kérdőleg tekinget Párizs és Szentpétervár felé. Csak 150 mérföld választja el az egyiktől, míg a másiktól 800. Ha Szentpétervár felé vonul, ez a győzelem jele, ha Párizs felé vonul vissza, bevallja vereségét.

Ezalatt megjött a tél, amelyik már nem tanácsokat adott többé, hanem parancsolt. Október 15., 16., 17. és 18-án a betegeket elszállítják Mozsajszk és Szmolenszk felé, 22-én Napóleon kivonul Moszkvából. 23-án felrobban a Kreml. Tizenegy napon keresztül folyik a visszavonulás minden nagyobb csapás nélkül, amikor egyszerre csak 7-én a hőmérő 5 fokról leszáll 18-ra zéró alatt, és a 14-ről kelt 29-ik jelentés Párizsba hozza azoknak az ismeretlen borzalmaknak hírét, melyekben nem hinnének a franciák, ha nem maga a császáruk mondaná el. Ettől a naptól kezdődik az a pusztulás, mely legnagyobb győzelmenket is elhomályosítja: ez az amonni homokba besüllyedt Kambyses története, Xerxészé, aki egy bárkán jött vissza a Hellészpontoszon, Varróé, aki a cannae-i sereg romjaival tért vissza Rómába. Abból a 70 000 lovasból, akik átkeltek a Nyemanan, alig lehet négy, 150 emberből álló századot formálni, hogy kíséretül szolgáljon Napóleonnak. Ez egy szent bataillon. A tisztek foglalják el az egyszerű katonák sorait, az ezredesek altisztek lesznek, kapitányok a tábornokok. Az ezredesük egy marsall volt, a tábornokuk egy király. A rájuk bízott kincs, a megőrzendő palládium, egy császár.

Akarják-e tudni, mi lett a hadsereg többi részével, azokkal, akik a mérhetetlen hósivatagban, fejükre hulló hótenger alatt, lábuk alatt beszakadó befagyott tavakon át vándoroltak?

Hallgassák meg!

„Tábornokok, tisztek, katonák egyforma öltözetben egy csomóban meneteltek; a nyomor megszüntetett minden különbséget; lovasság, tüzérség, gyalogság mind együtt volt.

Nagy részüknek liszttel teli zsák volt a hátán oldalukon kötéllel felkötözött fazék; mások kötőféken vezették lovaikat, melyeknek csak az árnyéka volt meg. Ezekre kötözték fel az edényeiket és szegényes ételkészletüket.

Maguk a lovak is eleséget képeztek, annál is inkább, mert nem voltak kénytelenek őket továbbvinni, és amikor elhullottak, táplálékul szolgáltak uraiknak. Nem is várták meg, míg kilehelik párájukat, azonnal feldarabolták őket; mikor elhullottak, rájuk vetették magukat, hogy a húsos részeket leszedjék róluk.

A sereg hadtesteinek nagy része feloszlott. Romjaikból egész csomó kicsiny csapat állott elő, nyolc-tíz személy, akik összecsoportosultak, hogy együtt haladjanak, és akik kölcsönösen segítették egymást.

A legtöbb ilyen csapatnak volt egy ilyen lova, amely poggyászukat, konyhafelszerelésüket és élelmiszerüket vitte. Vagy pedig az egyes tagoknak volt arra való hátizsákja. E kis közösségeknek, melyek teljesen elváltak a nagy tömegtől, elszigetelt életmódjuk volt és kizártak magukból mindenkit, aki nem közülük való volt. Az ilyen családias csoportnak minden tagja szorosan egymás mellé simulva marsolt; nagy gondot fordítottak arra, hogy szét ne szóródjanak a tömeg közé. Jaj volt annak, aki elvesztette társait: senkit sem kapott, aki vele törődött volna, vagy aki a legcsekélyebb segítséget nyújtotta volna. Mindenütt bántalmazták és mindenünnen durván elűzték: kegyetlenül elkergették mindenfelől, ahol menedéket akart keresni. És addig nem volt vége a bántalmazásoknak, míg feltalálta csoportját. Napóleon saját szemeivel látta ezt a

menekülő fegyelmezetlen emberekből álló valóban hihetetlen tömeget.

Képzeljenek el, ha tudnak, 100 000 szerencsétlent; zsák a hátukon, hosszú botokra támaszkodva, a legfurcsább rongyokba burkolózva, férgek hemzsegtek rajtuk; ki voltak szolgáltatva az éhség minden borzalmának. E legborzalmasabb nyomorúságot takaró öltözet mellé képzeljék el az annyi baj súlya alatt megtört arcokat, képzeljék el e sápadt, a tábor sarától bepiszkított, füsttől kormozott embereket, mélyen ülő, megtört fényű szemüket, rendetlen hajukat, hosszú, utálatos szakállukat. Csak halvány fogalmuk lesz, milyen volt ez a hadsereg.

Fáradságosan vonszoltuk magunkat, magunkra hagyatva a hósivatagban, alig látható utakon, nagy síkságokon, rettentő fenyőerdőkön át.

Emitt összeestek nyomorúság súlya alatt a szerencsétlenek, akiket hosszú idő óta kínozott a betegség: éhség és kínok között, zsákmányul dobva a legrettentőbb reménytelenségnek lehelték ki lelküket. Mások őrjöngve vetették magukat arra, akinél eleséget gyanítottak, és elrabolták tőle makacs ellenállása és borzalmas átkozódása dacára.

Emitt hallani lehetett, mily zajt csapnak a lovak, amint átgázolnak a szétdarabolt holttestek között, és amint szétmorzsolják azokat a kocsik kerekei. Másutt hallani lehetett az áldozatok jajgatását és hörgését, akik erejük fogytán az utakon hevertek, és a legrettentőbb halálkínok között vergődtek. Tízszer is meghaltak, míg elérte őket a halál.

Távolabb egy ló tetemre körül gyűlt össze egy csoport, és összeverekedtek egymással a húsfoszlányok fölött. Míg egyesek kívülről vágták a húsos darabokat, mások bevájták magukat a belek közé, hogy kitépjék a májat és a szívet.

Mindenfelé szomorú, borzalmas, fagyástól megcsonkított alakok; egyszóval mindenfelé a rémület, a fájdalom, az éhség, a halál!

Hogy e rettentő csapásokat elviseljük, amelyek fejünkre nehezedtek, erős lélekkel és törhetetlen bátorsággal megáldott léleknek kellett lenni. Elengedhetetlen volt, hogy növekedjék erkölcsi erőnk, amint veszélyesebbé válnak a körülmények. Ha valakit ellágyítottak azok a siralmas jelenetek, amelyeknek tanúja volt, saját maga felett mondta ki a halálos ítéletet. Az embernek minden szánalomérzés elől el kellett zárnia szívét. Azok, akik elég boldogok voltak, hogy saját magukban találhattak ennyi bajjal szemben ellenálló erőt, a leghidegebb érzéketlenségbe és megzavarhatatlan zárkózottságba burkolóztak.

E borzalmak között, melyek körülöttük történtek, hidegek voltak és kérlelhetetlenek, hogy elviselhessenek minden változást, bátran átvágjanak minden veszélyen, és amellett, hogy maguk előtt látták legiszonyúbb formáiban a halált, hozzá kellett szokniok – hogy azt mondjuk –, elképzeljék félelem nélkül. Süketek voltak a fájdalomnak ama kiáltásaira, melyek mindenfelől fülükbe hangzottak, és ha egy-egy szerencsétlen összeesett előttük, hidegen elfordították a fejüket és a legkisebb megindulás nélkül folytatták útjukat tovább.

Így maradtak a szerencsétlen áldozatok a hósivatagban, erőlködve, míg erejük bírta, aztán visszaestek érzéketlenül, anélkül hogy bárki egyetlen vigasztaló szót mondott volna, anélkül hogy bárki kötelességének tartotta volna a legcsekélyebbel segítségükre lenni. Hosszúkat lépve haladtunk folyton, szótlanul, lehorgasztott fejjel, és csak akkor állottunk meg, ha jött az éjszaka.

A fáradtság és a nélkülözés kifárasztottak, és emellett mindnyájunknak azon kellett buzgólkodnunk, hogy ha lakást nem, legalábbis menedéket találjunk a kegyetlen tél ellen. Behatoltak a házakba, csűrökbe, minden épületbe, amit találtak. Néhány perc múlva már úgy összezsúfolódtak, hogy nem lehetett mozdulni se be, se ki. Akik nem férkőzhettek be, azok a falakon kívül és a közelben telepedtek le. Első gondjuk az volt, hogy fát vagy szalmát szerezzenek, a táborukba: evégett bejárták a körülfekvő házakat, és előbb leszedték a tetőket; aztán, mikor az nem volt elég, letépték a padlásgerendákat, szétszedték a falakat, s végül az egész házat földig lerombolták azok tiltakozása ellenére, akik belé menekültek, és akik magukat mindenképpen védelmezték. Ha ki nem űzték őket ilyen módon azokból a kunyhókból, hol menedéket kerestek, ki voltak téve annak a veszedelemnek, hogy fölperzselik őket a lángok; mert igen gyakran, ha nem tudtak behatolni a házakba, felgyújtották, hogy kikergessék azokat, akik bent voltak.

Tehát táborozni kellett. Ahelyett, hogy a házakba költöztek volna be, az a szokásuk támadt, hogy földig lerombolták azokat, részeiket szétszórták a mezőn, hogy maguknak kunyhókat emeljenek. Amint ezzel megvoltak, amennyire a hely megengedte, tüzet raktak, és a csoport minden tagja hozzá kezdett az ebédkészítéshez.

Míg egyesek pépet főztek, mások tésztát gyúrtak, amit megsütöttek a hamu alatt. Mindegyik kiszedte iszákjából a lóhúsdarabokat, melyeket megőrzött, és a szénre dobták, hogy megsüssék.

A pép volt a legrendesebb ételük. Íme, miből állott a pép! Mivel lehetetlen volt vizet szerezni, mivel minden forrás és minden pocsolya befagyott, nagy csomó havat öntöttek egy

fazékba, hogy a szükséges vízmennyiség meglegyen. Ezt a vizet aztán, mely fekete és salakos volt, feleresztették egy adag durvaliszttel, már amennyit kaptak, és addig sűrítettek a keveréket, míg össze nem állott a pép. Azután megsózták, vagy ha a só hiányzott, bedobtak két-három töltést, hogy puskaporíze legyen. Ez legalább elvette átható szagát. Sötét lett az étel, hasonlatos a spártaiak fekete leveséhez.

Míg a leves készült, a szenet telirakták felszeletelt lóhússal, melyet szintén puskaporral hintettek be. Amint az egésszel végeztek, a fáradtság úgy megtörte, a csapások annyira megviselték őket, hogy nemsokára mindenki aludt. És másnap újrakezdték ugyanezt az életet.

Amint virradt, anélkül hogy valami katonai trombitaszó megadta volna az indulásra a jelt, önként felszedte táborát az egész tömeg, és megindult…”[31]

Húsz nap telt el így. E húsz nap alatt kétszázezer embert, ötszáz darab ágyút szórt el útján a sereg. Aztán úgy érkezett Beresinába, mint örvényhez a hegyi patak.

December 5-én, míg a seregmaradvány Vilnában agonizált, a nápolyi király, az olasz alkirály és főtisztjei sürgetésére Napóleon Smorgoniból szánon elindult Franciaországba. A hideg 27 foknyi volt zéró alatt.

Tizennyolcadikán este egy rossz kocsin érkezett meg a Tuileriák kapujához, melyet előbb ki sem akartak nyitni neki. Mindenki azt hitte, hogy még Vilnában van.

Két nap múlva a nagy állami testületek üdvözölték visszaérkezéséért.

---

[31] René Bourgeois elbeszélése.

1813. január 12-én a szenátus határozata a hadügyminiszter rendelkezésére bocsátott háromszázötvenezer újoncot.

Március tizedikén megtudták Poroszország elpártolását.

Négy hónap alatt egész Franciaország felfegyverkezett.

Április 15-én egészen új légió élén Napóleon újra elhagyta Párizst. Május elsején Lützenben volt, arra készen, hogy kétszázötvenezer emberrel – melyből kétszázezer Franciaországé volt, ötvenezer pedig szász, bajor, vesztfáliai, württembergi és a bergi nagyhercegségből való – megtámadja a kombinált orosz-porosz sereget. Az óriás, akiről azt hitték, hogy leverték, felkelt azonnal: Antheus megérintette a földet.

Mint rendesen, az első összecsapások rettenetesek voltak. A kombinált seregek tizenötezer halottat és sebesültet hagytak a lutzeni csatatéren, és a győztesek kezén kétezer foglyot.

A fiatal újoncok egy csapásra az öreg csapatok színvonalára emelkedtek. Napóleon úgy kockáztatta életét, mint egy altiszt.

Másnap a következő hadiparancsot intézte seregéhez:

„Katonák,

meg vagyok veletek elégedve. Betöltöttétek várakozásomat. A lützeni ütközetet az austerlitzi, jénai, friedlandi és moszkvai csaták fölé fogjuk helyezni. Egy nap alatt kijátszottátok az ellenség minden átkozott összesküvését. Vissza fogjuk űzni a tatárokat borzalmas éghajlatuk alá, melyet nem szabad elhagyniok: maradjanak jégsivatagjaikban, szolgaságban, barbárságban és romlottságban, ahol az ember barommá aljasodik. Ti jól megérdemeltétek a civilizált Európát. Katonák, hálát ad nektek Olaszország, Franciaország, Németország!”

A lützeni győzelem újra megnyitja Drezda kapuit a szász királynak. Május 8-án a francia sereg megelőzi itt. Kilencedikén a

császár hidat veret az Elbán, mely mögé visszahúzódott az ellenség. Huszadikán eléri és a bautzeni elsáncolt hadállásban megveri. Huszonegyedikén folytatja előző napi győzelmét, és két nap alatt, miközben a legokosabb stratégiai mozdulatokat fejti ki, az oroszok és a poroszok tizennyolcezer embert veszítenek halottakban és sebesültekben, azonkívül háromezer foglyot.

Másnap egy rosszul sikerült hátvéd összecsapásnál Bruyére tábornok elveszti két lábát, Kiregner és Duroc lovassági tábornokokat pedig ugyanúgy ágyúgolyó öli meg.

A kombinált sereg teljesen visszavonulóban van. Átkelt a Niessén, az Oueissén, a Boberén. Még a sprotteau-i csatában is végigvertek rajtuk: Sebastiani huszonkét ágyút, nyolcvan társzekeret és ötszáz embert szedett el tőlük. Napóleon mindenütt a nyomukban van, nem hagy nekik egypercnyi pihenést: előző napi táboraik másnap a mi pihenőink.

Huszonkilencedikén Suvalov gróf, az orosz cár hadsegéde és Kleist porosz tábornok megjelennek az előőrsön, és fegyverszünetet kérnek.

Harmincadikán újabb tanácskozás volt a liegnitzi kastélyban, de eredmény nélkül.

Ausztria szövetségváltoztatáson törte a fejét. Ahelyett, hogy lehető legtovább semleges maradt volna, közvetítőképpen ajánlkozott és elfogadták: a tervezgetések vége a június 4-én megkötött fegyverszünet lett.

Azonnal összeült egy kongresszus Prágában, hogy a békét megkössék. De a béke lehetetlen volt. A konföderált hatalmak azt kívánták, hogy a birodalom határa szoruljon vissza a Rajnáig, az Alpesekig és a Meuséig. Napóleon sértésnek vette ezeket a követeléseket: minden tárgyalás megszakadt, Ausztria a

koalícióhoz pártolt, és újrakezdődött a háború, csak harc dönthette el ezt a nagy pert.

Az ellenfelek újra megjelentek a csatamezőn. A franciák háromszázezer emberrel, melyből negyvenezer főnyi lovasság volt, Szászország szívét foglalták el, az Elba jobb partján. A szövetséges uralkodók ötszázezer emberrel, melyben ezer főnyi lovasság volt, három irányból, Berlin, Szilézia és Csehország felől fenyegették. Napóleon, anélkül, hogy e rettenetes számbeli különbséget fontolóra vette volna, szokott gyorsaságával újra támadásba megy át. Három részre osztja seregét, az egyiket Berlin felé indítja el, hol a poroszok és a svédek ellen kell harcolnia, a másikat Drezdában hagyja, hogy megfigyelje a csehországi orosz sereget, és végül a harmadikkal ő maga Blücher ellen indul; tartalékot hagy hátra Littawban.

Blüchert eléri és visszaveri. De üldözés közben, amint ellenségét űzi, megtudja Napóleon, hogy azt a hatvanezer franciát, akiket Drezdában hagyott, száznyolcanezernyi szövetséges támadta meg. Hadtestétől elválaszt harmincötezer embert: és míg azt hiszik, hogy Blüchert üldözi, gyorsan, mint a villám, halált osztogatóan, mint a mennykő, megérkezik. Augusztus 29-én a szövetségesek újból megtámadják Drezdát, de visszaverik őket. Másnap teljes haderejükkel térnek vissza az ostromra; seregük megbomlik, széttörik, megsemmisül. Az egész sereget, mely Sándor cár szemei előtt harcol, egy pillanatra a teljes megsemmisülés fenyegeti, és csak úgy sikerült megmenteni, hogy negyvenezer embert hagytak a csatatéren.

Ebben a csatában vitte el Moreau két lábát a császári gárda egyik legelső ágyúgolyója, melyet maga Napóleon irányított. Beállott a szokásos visszahatás: e rettentő mészárlást követő nap Ausztriának egy megbízottja állított be Drezdába barátságos

üzenettel. De mialatt belekezdenek a tárgyalásokba, megtudják, hogy a sziléziai sereg, melyet Blücher üldözésére hagyott hátra Napóleon, huszonötezer embert vesztett; a Berlin felé haladó sereget megverte Bernadotte; és végül, Vandamme tábornoknak csaknem egész hadtestét, mely az oroszokat és az osztrákokat az övéknél egynegyeddel kisebb sereggel üldözőbe vette, visszaszorította ez a tömeg, mely egy pillanatra megállt a futásban, és észrevette az ellenség gyöngébb voltát.

Az a híres 1814-es háború tehát, amelyben Napóleon mindenütt győz, ahol ott van és mindenütt legyőzik, ahol nincs jelen, 1813-ban kezdődött.

E hírekre a tárgyalások megszakadtak.

Napóleon alig épült fel egy rosszullétből, melyről azt hiszik, hogy mérgezés volt, azonnal Magdeburgnak indul. Terve az, hogy kitér Berlin felé, Wittenbergnél átkel az Elbán és Berlint elfoglalja. Több hadtest már meg is érkezett Wittenbergbe, amikor a württembergi király levele azt jelenti, hogy Bajorország pártot változtatott, és hadiüzenés és előzetes értesítés nélkül az Inn partján táborozó két sereg, a bajor és az osztrák egyesült; Vréde tábornok parancsnoksága alatt nyolcvanezer ember útban van a Rajna felé, és Württemberg, mely mindig hű volt szívében a szövetséghez, ilyen nagy seregnek engedve, szintén hozzájuk csatlakozott a seregével. Tizenöt nap alatt százezer ember fogja körülfogni Mayence-ot.

Ausztria adott példát az elpártolásra és példáját követték.

Napóleon terve, melyen két hónapig dolgozott és amelyre minden, erődítés és felszerelés elő volt készítve, megváltozott egy óra alatt. Ahelyett, hogy a torgaui, wittenbergi, magdeburgi és hamburgi sáncok és hadikészletek oltalma alatt az Elba és a Saale közé szorította volna szövetségeseket, ahelyett hogy az Elba és az

Odera között kezdett volna ütközetet, ahol a francia seregé volt Claugau, Custrin és Stettin, Napóleon elhatározta, hogy visszahúzódik a Rajnán. De előbb meg kell vernie a szövetségeseket, mert el akarta kerülni a lehetőségét annak, hogy visszavonulásában kövessék. Ellenük vonul tehát, ahelyett, hogy futnak előttük és október 16-án Lipcsénél találkozik velük. A franciák és a szövetségesek szembekerülnek: a franciák százötvenhétezer harcossal és hatszáz ágyúval, a szövetségesek háromszázötvenezer emberrel és a mienknél kétszerte nagyobb tüzérséggel.

Még aznap nyolc órán keresztül harcolnak: a francia sereg győz, de egy hadtest, melyet Drezdából várnak, hogy az ellenség veresége teljes legyen, nem érkezik meg. De azért a csatatéren aludtak.

Tizenhetedikén az orosz és osztrák sereg segédcsapatokat kap. Tizennyolcadikán támad.

Négy órán keresztül tartjuk magunkat, hanem egyszerre harmincezer szász, akik az egyik legfontosabb állást foglalják el, átpártolnak az ellenséghez, és ellenünk fordítják hatvan ágyújuk csövét. Úgy látszik, minden elveszett, annyira helyrehozhatatlan ez az árulás és annyira rettentő a változás.

Napóleon elősiet fele gárdájával, megtámadja a szászokat, maga előtt űzi, ágyúik egy részét visszafoglalja, és a saját maguk által töltött ágyúkkal löveti őket. A szövetségesek hátrálni kezdenek: két nap alatt legjobb csapataikból százötvenezer embert veszítettek. Még ez éjjel is a csatatéren aludtunk.

Ha az ágyúk nem is állították helyre teljesen az egyensúlyt, mégis eltüntették a nagy aránytalanságot, és kedvező eséllyel kecsegtetne egy harmadik ütközet, mikor azt jelentik Napóleonnak, hogy csak tizenhatezer töltés maradt a

raktárakban. Kétszázhúszezret ellőttek az utóbbi ütközetek alatt: a visszavonulásra kell gondolni. A két győzelem eredménye elveszett; hiába áldoztak fel ötvenezer embert.

Hajnali két órakor megkezdődik a visszavonulás Lipcse felé: a sereg az Elster mögé húzódik vissza, hogy összeköttetésben lehessen Erfurttal, honnan a hiányzó felszereléseket várja. De visszavonulása nem mehetett végbe olyan titokban, hogy a szövetséges sereg fel ne ébredt volna a zajra: azt hitte előbb, hogy meg akarják támadni, és előőrseihez fordult. De hamar megtudta az igazságot: a győztes franciák visszavonulnak. Az ellenség nem tudja miért, de helyezetüket ki akarja használni. Hajnalban a szövetségesek megtámadják a hátvédet, és benyomulnak Lipcsébe. Katonáink visszafordulnak, szembehelyezkednek az ellenséggel, ember ember ellen küzd, a seregnek időt akarnak hagyni, hogy átkeljen az Elster egyetlen hídján, melyen a visszavonulás folyik. Hirtelen rettentő robbanás hallatszik: nyugtalankodnak, kérdezősködnek, és megtudják, hogy egy káplár, anélkül hogy feljebbvalóitól parancsot kapott volna, felrobbantotta a hidat. Negyvenezer franciát, akiket kétszázezer orosz és osztrák üldözött, az örvénylő folyóval elvágtak a seregtől: vagy meg kell adniok magukat, vagy meg kell halniok. Egy részük vízbe fúl, a másikat pedig a ranstandti külváros omladékai temetik el.

Húszadikán a francia sereg Weissenfelsbe érkezik, és kezdi számbaszedni magát. Poniatovszky herceg, Vial, Dumoutier és Rochambeau tábornokok vízbe fúltak vagy elestek; a moszkvai herceg, a raguzai herceg, Souham, Compans, Latour-Maubourg és Friedrichs tábornokok megsebesültek. Emil darmstadti herceg, Hochberg gróf, Lauriston, Delmas, Rozniecky. Kraszinsky, Valory, Bertrand, Dorsenne, d’Etzko, Colomy,

Bronikovsky, Sivovic, Malakovsky, Rautenstrauch és Stockhorn tábornokok fogságba estek. Az Elsterben és külvárosokban tízezer halottat, tizenötezer foglyot, százötven darab ágyút és ötszáz társzekeret vesztettünk.

Ami még a konföderált csapatokból maradt, azok Lipcsétől Valenciennes-ig elszéledtek.

Erfurtban, hová huszonharmadikán érkezett a francia csapat, saját maga erejére, alig nyolcvanezer emberre olvadt le.

Huszonnyolcadikán, amint Schluchternbe ért, biztos értesüléseket kapott Napóleon az osztrák-bajor sereg mozdulatairól: megfeszített menetelésben a Majnához érkezett.

Harmincadikán a francia sereg csatarendbe állva találja az ellenséget Hanau előtt, amint elállja a frankfurti utat. Napóleon közéjük csap, megöl hatezer embert, és november 5., 6. és 7-én átkel a Rajnán.

Kilencedikén Napóleon útban van Párizs felé.

Itt folytatódnak az árulások. Kívülről az ország belsejébe is átterjednek. Oroszország után Németország, Németország után Itália, Itália után Franciaország.

A hanaui ütközet után új tanácskozások kezdődtek. Saint-Aignau báró, Metternich herceg. Nesselrode gróf és Aberdeen lord gyűltek össze Frankfurtban. Napóleon békét kap, ha átengedi a rajnai konföderációt, lemond Lengyelországról és az elbai tartományokról; Franciaország természetes határa az Alpok és a Rajna között marad; Olaszországban majd megállapítják a határt, mely bennünket elválaszt az osztrák uralkodóháztól.

Napóleon aláírta e pontokat, és a szenátus és a törvényhozó testület elé terjesztette a tárgyalásokra vonatkozó okmányokat, kijelentvén, hogy hajlandó a kért áldozatot meghozni. A törvényhozó testület elégedetlenkedvén, amiért Napóleon a

jelöltek bemutatása nélkül, elnököt erőszakolt rájuk, egy öttagú bizottságot küldött ki, hogy az aktákat átvizsgálja. Az öt bizottsági tag Lainé, Gallois, Flaugergues, Raynouard és Maine de Biran lettek, akik mindnyájan ismert ellenzéke voltak a császári rendszernek. Olyan jelentést csináltak, amelyben tizenegy évi feledés után, újra megjelent az a szó, hogy „szabadság". Napóleon széttépte a jelentést és feloszlatta a törvényhozó testületet. Ezalatt a szövetséges uralkodók igazi célja e csalfa jegyzőkönyvek dacára is kiderült. Mint Prágában, most is csak időt akartak nyerni. Újból megszakították a tanácskozásokat, és a közeli kongresszus helyéül Chatillon-sur-Seine-t jelölték ki. Ez kihívás és egyszersmind sértés volt, Napóleon elfogadta az egyiket, és készült, hogy meg fogja bosszulni a másikat. 1814. január 25-ikén elutazott Párizsból; feleségét és fiát a nemzetőrség tisztjeinek védelme alatt hagyta.

A birodalmat mindenfelől megtámadták. Az osztrákok előrenyomultak Itáliában, az angolok átkeltek a Bidassoán, és megjelentek a Pireneusok csúcsain. A százötvenezer főnyi nagy, erős sereggel Schwartzenberg Svájcban bukkant fel; Blücher százharmincezer porosszal Frankfurton át tört be; Bernadotte tízezer svéddel és szásszal elözönlötte Hollandiát és behatolt Belgiumba. Hétszázezer ember – akik bár vereségük árán, de a napóleoni háborúk iskolájában nőttek fel – haladt Franciaország szíve felé; nem törődtek az erősségekkel, ez az egy kiáltás tartotta őket össze:

– Párizs! Párizs!

Napóleon egyedül maradt az egész világ ellen. Alig tud százötvenezer emberrel ellenállni e rettentő tömegnek. De ha hitét nem is, legalább feltalálta fiatal éveinek zsenijét: az 1814. hadjárat stratégiai mesterműve lett.

Egy szempillantással mindent meglátott, mindent átfogott, és amennyire egy embertől kitelik, mindenre elkészült. Maisont megbízta, hogy Bernadotte-ot Belgiumban tartóztassa fel; Augerrau az osztrákok elé megy Lyonba; Soult az angolokat a Loire mögött fogja tartani; ő maga Blüchert és Schwartzenberget vállalja magára.

Hatvanezer emberrel közéjük dobja magát, egyik seregtől a másikhoz fut, Blüchert Champaubert-nél, Montmirailnál, Chateau-Thierrynél és Montereau-nál megsemmisíti. Tíz nap alatt öt győzelmet aratott; a szövetségesek kilencvenezer embert veszítettek.

Erre új tárgyalások kezdődnek Chatillon-sur-Seine-ben, hanem a szövetséges uralkodók mindinkább követelőzőbbekké válnak, és elfogadhatatlan feltételekkel állnak elő. Többé nem arról van szó, hogy hódításait adja át Napóleon, hanem a köztársaság határait akarják a régi monarchia határaival kicserélni.

Napóleon, amint már nála megszokott, az oroszlán mozdulatával válaszolt. Mery-sur-Seinből Craonne-ban, Craonne-ból Reimsben, Reimsből Saint-Dizier-ben termett. Ahol ellenséget talált, mindenünnen kiűzi, legyőzi, elsepri. De utána újra rendbe szedi magát az ellenség, és ha le is győzi, halad előre tovább.

Mindez azért történik, mert ahol hiányzik Napóleon, onnan hiányzik a szerencséje is. Az angolok bevonulnak Bordeaux-ba; az osztrákok elfoglalják Lyont; a belgiumi sereg egyesül Blücher seregének romjaival, és megjelenik Napóleon hátvédjén. Tábornokai lágyak, restek, fáradtak. Érdemrendek ékesítik, kitüntetések elhalmozzák őket, arannyal vannak telitömve; nem akarnak harcolni. A poroszok, akikről azt hiszi, hogy kénye-kedve

szerint bánhatik el velük, háromszor siklanak ki kezei közül. Először a Marne bal partján, ahol egy hirtelen jött fagyás megkeményítette a sarat, melyben el kellett volna vesznök. Másodszor az Aisne-nél, hol Soissons megadta magát, utat nyitott nekik előre, amikor csak hátrahúzódhattak; végül Craonne-ban a raguzai herceg hanyagsága folytán, akit egy éjszaka meglepnek, és felszerelése egy részét elszedik. Mindezeket az előjeleket megérti Napóleon, és érzi, hogy Franciaország erőfeszítései dacára is kisiklik keze közül. Arra nincs reménye, hogy megtarthassa trónját, legalább egy sírt akar hát az országában, és Arcis-sur-Aube-nál és Saint-Dizier-nél mindent elkövet, hogy megölesse magát. De hiába! Az ágyúk és a puskagolyók megkímélték.

Március 29-én Troyes-ban, hová Wintzingerod-et üldözte, kapja a hírt, hogy a poroszok és oroszok zárt oszlopokban haladnak Párizs felé.

Azonnal elindul. Április 1-jén érkezik Fontainebleau-ba, és megtudja, hogy előző nap délután öt órakor Marmont megadta magát, és reggel óta a szövetségesek foglalták el a fővárost.

Háromféleképpen határozhatott.

Ötvenezer katona volt még alatta, a világ legbátrabb és leghűbb katonái. Hogy biztos legyen bennük, csak az öreg tábornokokat, akiknek csak vesztenivalójuk volt, kellett volna fiatal ezredesekkel kicserélni, akiknek csak nyernivalójuk lehetett. Hatalmas szavára még felkelhetett volna a nép. De Párizs áldozat lett volna. A visszavonuló szövetségesek felégetnék. Csak olyan népet lehet így megmenteni, mint az orosz.

A második lehetőség volt: elérni Itáliába, és egyesíteni Augerau huszonötezer, Grenier tábornok tizennyolcezer és Soult

marsall negyvenezer emberét. De ez nem járna semmiféle eredménnyel: Franciaországot továbbra is megszállva tartaná az ellenség, és ebből a legnagyobb szerencsétlenség származhatnék reá.

Maradt a harmadik, hogy hátravonuljon a Loire mögé, és háborút kezdjen, mint gerilla.

A szövetségesek határozatot hoztak, melyben kijelentették, hogy Napóleon császár az általános béke egyetlen akadálya.

E határozat után csak két menekvés maradt számára: itthagyni az életet mint Hannibál, vagy leszállni a trónról, mint Sulla.

Azt mondják, az elsőt megkísérlette: Cabanis mérge hatástalan maradt.

Erre elhatározta, hogy a másik módhoz folyamodik. És egy ma már elveszett papírdarabra írta ezeket a sorokat, melyek a legjelentősebbek, amiket talán valamikor halandó kéz leírt:

„Miután a szövetséges hatalmak azt proklamálták, hogy Napóleon császár az egyedüli akadálya az európai béke helyreállításának, Napóleon császár esküjéhez híven kijelenti, hogy lemond a maga és utódai számára a francia és az olasz trónról, mivel nincs olyan személyes áldozat, akár élete is, melyet kész ne volna meghozni Franciaországért.”

Mintha egy év alatt kiürült volna a világ.

V.

NAPOLEON ELBA SZIGETÉN

Napóleon Elba szigetének királya volt.

Világbirodalmat veszített el, és csak szerencsétlenségét akarta megőrizni.

– Minden napra egy kis pénz meg egy ló – mondotta – csak ez, amire szükségem van.

És bár környezete könyörgött, amikor Itáliát, Toscanát, Korzikát választhatta volna, szemét a földnek e kis szakára vetette, ahol találjuk.

De míg saját érdekeit elhanyagolta, sokáig küzdött azok jogáért, akik elkísérték. Ezek között volt Bertrand és Drouot tábornok, az egyik udvari főmarsallja, a másik hadsegédje, aztán Cambronne tábornok, az első testőrvadászezred őrnagya, báró Jermanovszky, a lengyel dzsidások őrnagya, Malet lovag, Cornuel és Raoul tüzérkapitány Loubers, Lamourette, Hureau és tüzérkapitány, Loubers, Lamourette, Hureau és Combi gyalogsági százados, végül Balinszky és Schultz lengyel dzsidás kapitány.

E tisztek parancsnoksága alatt négyszáz ember állott, akiket a gránátosok és a régi gárda gyalogos vadászai közül választottak ki, és akik engedélyt kaptak, hogy volt császárjukat a számkivetésbe kísérjék. Napóleon kikötötte számukra, hogy polgárjogukat megtarthatják.

1814. május 3-án este hat órakor vetett horgonyt az *Undaunted* fregatt a porto-ferrajói kikötőben.

Dalesme tábornok, aki Franciaország részéről még a sziget kormányzója volt, azonnal a hajóra sietett, hogy Napóleonnak tiszteletteljes hódolatát bemutassa.

Drouot gróf, a sziget kinevezett új kormányzója pedig szárazföldre szállt, hogy e minőségében bemutatkozzék, és átvegye a portó-ferrajói erődöket. Báró Jermanovszky, akit várőr-parancsnoknak neveztek ki, és Baillon lovag udvari szállásmes-ter elkísérték, hogy előkészítsék őfelsége lakását.

Aznap este az összes hatóságok, a papság és az előkelőségek, önszántukból küldöttségileg jelentek meg a fregatt fedélzetén; a császár elé bocsátották őket.

Másnap, 4-én reggel, egy szakasz katonaság végighordta a városban az új zászlót, melyet a császár elfogadott. A zászló a szigeté volt: ezüst-fehér, balról jobbra haladó vörös sávval és a sávban három arany méhhel. A zászlót üdvágyúlövések közben rögtön kitűzték az Etoile erődre. Az angol fregatt és a kikötőben lévő többi hajók üdvözölték.

Két óra felé Napóleon egész kíséretével szárazföldre szállott. Abban a pillanatban, mikor lábát a sziget földjére tette, az erődök száz ágyúlövéssel üdvözölték, mire az angol fregat huszonnégy lövéssel felelt, és legénysége éljent kiáltott.

A császár lovas vadászgárda-ezredesi uniformist viselt. Kalapján a háromszínű kokárdát a sziget piros-fehér színeivel cserélte fel.

Mielőtt bevonult a városba, a polgármesterrel élükön, aki ezüsttálcán átnyújtotta Porto-Ferrajo kulcsait, a hivatalnokok, a papság és a notabilitások fogadták. A helyőrség csapatai fegyverben sorfalat állottak: mögöttük szorongott az egész lakosság; nemcsak a fővárosból, hanem a többi városokból és falvakból, a sziget minden sarkából eljöttek. Nem akarták hinni,

hogy nekik, szegény halászoknak, lesz királyuk az az ember, akinek hatalma, neve és tettei az egész világot betöltötték. Napóleon nyugodt, barátságos és csaknem vidám volt.

Válaszolt a polgármesternek, aztán kíséretével a templomba ment, ahol *tedeum*ot énekeltek; a templomból a városházára, melyet ideiglenesen lakásul rendeztek be. Este a lakomán a várost és a kikötőt őszinte lelkesedésből kivilágították.

Dalesme tábornok még aznap kihirdette Napóleon következő proklamációját:

– „Elba sziget lakosai,

az emberi viszontagságok közétek hozták Napóleon császárt. Saját választásából lett uralkodótok. Mielőtt falaitok közé lépne, a következő szavakat intézte hozzám. Sietek tudomásotokra hozni, mivel jövendő boldogságotok zálogát képezik.

»Tábornok – mondta a császár – lemondtam jogaimról a haza érdekében, de fenntartottam magamnak Elba-sziget felett az uralkodást és a tulajdonjogot. Ebbe az összes nagyhatalmak beleegyeztek. Amikor megismerteti a lakossággal ezt a helyzetet, mondja meg nekik, hogy azért választottam tartózkodásom helyéül e szigetet, mivel figyelemmel voltam lakosai jó erkölcseire és a sziget enyhe éghajlatára. Biztosítsa őket, hogy állandóan a legélénkebb érdeklődéssel fogok viseltetni irántuk.«

Elbaiak, nem szükséges e szavakat magyarázni; ez a jövendőtök. Jól ítélt meg titeket a császár: tartozom ezzel az igazsággal, amit ki is jelentek.

Elbaiak, én nemsokára eltávozom. Nehéz a válás, de enyhíti távozásom keserűségét az a tudat, hogy boldogok vagytok.

Bárhol legyek, mindenkor meg fogom őrizni az elbaiak erényének emlékét. *Dalesme.*”

A 400 gránátos május huszonhatodikán megérkezett; huszonnyolcadikán Dalesme tábornok a régi helyőrséggel elutazott. A szigetet teljesen átadták új uralkodójának.

Napóleon nem tudott soká tétlen maradni; az első napokat az elhelyezkedés elmaradhatatlan dolgainak szentelte, május 18-án aztán lóra ült, és bejárta az egész szigetet. Saját szemével akart meggyőződni, milyen állapotban van a földművelés, melyek a sziget lehető biztos termékei, milyen a kereskedelme, halászata, márvány- és fémtermelése; különös figyelemmel szemlélte meg a kőfejtőket és a bányákat, melyek a sziget főgazdaságát képezték.

Amint visszatért Porto-Ferrajóba, miután az utolsó falucskát is látta, és a lakosságnak mindenfelé bizonyságot szolgáltatott arról, hogy gondoskodni akar róluk, udvarát kezdte szervezni és a legsürgősebb szükségletekre felhasználta a közjövedelmeket. Ezek a következőkből állottak: vasbányákból, melyek évenként egymilliót hajtottak; tonhalhalászatból, melyet négy-ötszázezer frankért adtak bérbe; sóbányákból, melyeknek kiaknázását egy részvénytársaságra bízták, s amelyek körülbelül ugyanennyit jövedelmeztek; végül a földadóból és néhány vám jogából. Ha mind e jövedelmekhez hozzáadjuk azt a kétmilliót, melyet fönntartott magának, Napóleonnak körülbelül négy és fél millliónyira mehetett a jövedelme.

Gyakran mondotta, hogy sohasem volt ilyen gazdag.

A városházáról csinos polgári házba költözött át, amelyet kérkedve városi palotájának nevezett. Egy sziklán épült a Flacone és az Etoile erőd közt, az úgynevezett Moulin bástyán; két szárnya volt, közepén a főépülettel, mely összekötötte a két szárnyat. Ablakai a kikötőre és városra néztek, úgyhogy semmi új dolog nem kerülhette el Napóleon figyelmét; a kikötő és a város a lábainál hevert.

Vidéki kastélya San-Martinóban épült. Mielőtt a szigetre jött volna Napóleon, egy kis kunyhó volt ez, melyet aztán a császár átépített és ízlésesen berendezett. Különben sohasem hált ott, csak éppen kisétált, egyébre nem használta. Jó magas hegy tövében állott, mellette vízesés, körülötte a mező és előtte az amfiteátrumként elterülő város, ennek lábainál a kikötő és a párás tengeren túl a toszkánai partok.

Hat hét múlva megérkezett Elba szigetére Napóleon anyja, néhány nap múlva pedig Paulina hercegnő, aki a császárt Frejusig kísérte volt, és hajóra is akart szállani vele, de olyan rosszul volt, hogy orvosa nem engedte. Az angol kapitány kötelezte magát, hogy egy meghatározott napon visszajön a hercegnőért. Ez a nap elmúlt, a fregatt nem jelent meg, a hercegnő tehát felhasználta a kínálkozó alkalmat és átjött egy nápolyi hajóval. Ez első utazásakor csak két napig maradt a szigeten, és visszatért Nápolyba; de november 1-jén az *Inconstant* brigg újra visszahozta; és többé el sem hagyta a császárt.

Érthető, hogy amint nagy tevékenységéből teljes nyugalomba jutott Napóleon, szükségét érezte, hogy rendes elfoglaltságot teremtsen magának. Betöltötte minden óráját. Hajnalban kelt, bezárkózott könyvtárszobájába és katonai emlékiratain dolgozott reggel nyolc óráig; ekkor kiment, hogy felügyeljen a munkásokra, közben meg-megállott és kérdezősködött tőlük: csaknem mind gárdájának katonái voltak. Tizenegy óra tájban igen mértékletesen megreggelizett; a nagy melegekben, ha sokat járt vagy sokat dolgozott, reggeli után elaludt egy-két órát, és csak három óra felé távozott ismét a palotából. Néha lóháton, néha nyitott kis kocsiban; főmarsallja, Bertrand és Drouot tábornok mindig elkísérték ezekre a kirándulásokra. Útközben

meghallgatott minden kérést és panaszt, amivel csak hozzá fordulhattak és mindenkit kielégített. Este hét órakor tért vissza a nővérével, aki városi palotája első emeletén lakott, megvacsorált. Asztalánál vendégül látta hol Balbianit, a sziget felügyelőjét, hol Vantini kamarást, hol Porto-Ferrajo polgármesterét, hol a nemzetőrség ezredesét és végül olykor a porto-longone-i és riói polgármestert. Esténként felmentek az első emeletre Paulina hercegnőhöz.

Napóleon édesanyja külön házban lakott, melyet Vantini kamarás engedett át neki. Ezalatt Elba szigete az európai kíváncsiak találkozóhelyévé vált. És nemsokára úgy csődültek oda az idegenek, hogy intézkedéseket kellett tenni, hogy elkerüljék azokat az elmaradhatatlan zavarokat, melyeket annyi összegyűlt ismeretlen ember okozott; jó részük szerencsevadász kalandorokból állott. A sziget terményei hamar elégtelenek lettek, és a szárazföldről kellett beszerezni a szükségeseket. Porto-Ferrajo kereskedelme fellendült, ami javított az általános helyzeten. Napóleon így, még száműzetésében is, a jólét forrása volt országának. A társadalom legalacsonyabb osztályát is figyelemmel kísérte; új légkör borult a szigetre.

Az idegenek között legtöbben voltak az angolok; úgy látszott, ők tulajdonítottak legnagyobb jelentőséget annak, hogy lássák és hallják Napóleont. Napóleon jóakarattal fogadta őket. Lord Bentik, lord Douglas és a magas arisztokráciának több előkelő ember, értékes emlékül vitték magukkal Angolországba, hogy mi módon fogadta őket Napóleon.

A császár által fogadott látogatók között a legkellemesebbek azok az idegen nemzetbeli tisztek voltak, akik sokan jöttek Olasz-, Francia, Lengyel- és Németországból azért, hogy felajánlják

szolgálataikat. Napóleon azzal válaszolt, hogy sem helyet, sem rangot nem adhat nekik.

– Hát jó – felelték a tisztek –, akkor közkatonákként fogunk szolgálni!

Rendesen gránátosai közé sorozta be őket. Nevének ez a varázsa hízelgett neki legjobban.

Elérkezett augusztus 15-e: a császár neve napja. Olyan lelkesedéssel ünnepelték meg, hogy nehéz leírni. Napóleon hozzászokhatott és hozzá is szokott a hivatalos nagy ünnepeltetésekhez; ez mégis egészen új látványosság volt számára. A város bált rendezett a császár és testőrsége tiszteletére; díszesen felékített, tágas sátort emeltek a főtéren, és Napóleon elrendelte, hogy minden oldalról nyitva hagyják, hogy ünnepén az egész nép részt vehessen.

Szinte hihetetlen, mennyi munkába fogtak a városban és a szigeten. Két olasz építész: a római Bargini és a toszkánai Bettarini rajzolták a megrendelt építési terveket, de a császár rendesen saját kedve szerint változtatta meg őket; mindennek ő lett egyedüli teremtője, igazi építésze. így több megkezdett út vonalát megváltoztatta; kutat keresett, melynek vize jobban tetszett neki, mint amelyet Porto-Ferrajóban ittak, és ennek vizét a városig vezette.

Bár sasszemeivel bizonyára követte az európai eseményeket, Napóleon látszólag teljesen megadta magát sorsának. Mindenki azt hihette, hogy idővel meg fogja szokni ezt az új életet, hol mindazok szeretettel vették körül, akik közelében voltak. Hanem a szövetséges uralkodók maguk vállalkoztak arra, hogy felkeltik az oroszlánt, mely valószínűleg nem is aludt.

Már néhány hónapja lakott Napóleon kis birodalmában – azzal foglalkozott, hogy szépítgetett mindenképpen, amint tüzes

és találékony zsenije sugallta –, amikor titokban arra figyelmeztették, hogy eltávolítása felett tanácskoznak. Franciaország a bécsi kongresszuson Talleyrand útján erősen követelte ezt az intézkedést saját biztonsága érdekében. Azt hangoztatta: milyen veszedelmes az uralkodó dinasztiára, hogy Napóleon oly közel tartózkodik Itália és Provence partjaihoz. Mindenekelőtt arra hívta fel a kongresszus figyelmét, hogy ha Napóleon megunja száműzetését, a híres száműzött négy nap alatt átkelhet Nápolyba, és innen Murat, sógora segítségével, aki még mindig uralkodott, egy sereg élén behatol Felső-Olaszország tartományaiba, melyek máris elégedetlenek, első szavára felkelnének, és így megújítaná azt a halálos küzdelmet, mely alig fejeződött be.

Hogy a fontainebleau-i szerződésnek ily megsértését valamivel megokolják, következtetéseket kezdtek vonni Excermans tábornoknak a nápolyi királlyal való levelezéséből, melyet elfogtak. Ebből nyilvánvaló összeesküvésre gyanakodtak, melynek központja Elba szigete, szálai pedig szétágaztak volna Itáliába és Franciarországba. Erre a gyanúra csakhamar alapot szolgáltatott egy másik összeesküvés, melyet Milánóban fedeztek fel; ebbe a régi olasz hadsereg több tisztje és tábornoka volt belekeverve.

Ausztria már nem nézte nyugodt szemmel e veszedelmes szomszédságot. Hivatalos lapja, az *Augsburger Zeitung* különben nyílt kijelentéseket tett ebben az irányban; szóról szóra a következőket írta:

„Bármily nyugtalanítók is legyenek a milánói események, meg kell nyugodnunk arra a gondolatra, hogy hozzásegíthetnek egy ember lehető közeli eltávolításához, aki Elba-sziget szikláján, aranyával kezében tartja a felfedezett összeesküvés szálait, és aki

akármeddig marad is Itália partja közelében, nem engedi, hogy ezen országok uralkodói nyugodtan élvezzék birtokaikat.”

A kongresszus az általános meggyőződés dacára mégse mert ily gyönge bizonyítékokra támaszkodva állást foglalni, mert ez feltűnő ellentétben állott volna mérsékelt politikájának azokkal az elveivel, melyeket oly fennhéjázóan jelentettek ki a szövetséges uralkodók. A kongresszus tehát, nehogy olyan látszata legyen, mintha megsértené a meglévő szerződéseket, elhatározta, hogy ajánlatot tesz Napóleonnak, és igyekezni fog arra az elhatározásra bírni, hogy önként hagyja el Elba szigetét, és erőszakot csak azon esetben alkalmazna, ha Napóleon ezt megtagadná. Tehát rögtön új székhelyet akartak számára választani. Máltát jelölték ki, de Angolország ebben összeférhetetlenséget látott: a fogoly Napóleon nagy úrrá válhatna ott.

És Szent Ilona szigetét ajánlotta.[32]

Napóleon első gondolata az volt, hogy ezeket a mende-mondákat maguk az ellenségei terjesztik, hogy valami kétségbeesett cselekedetre bírják, amely aztán megengedhetővé tenné, hogy megszegjék a neki tett ígéretüket. Ennek következtében azonnal Bécsbe küldte egy bizalmas, ügyes és hűséges emberét azzal a megbízatással, hogy járjon utána, mennyire bízhat ezekben az értesítésekben. Emberét Beauharnais Jenő herceghez ajánlotta, aki akkor Bécsben tartózkodott és Sándor cár bizalmasa volt, tudhatta tehát, mik történnek a kongesszuson. Ez a küldönc hamar megszerzett minden szükséges értesülést, amelyeket aztán a császárhoz juttatott. Azonkívül tevékeny és megbízható levelezést kezdett,

[32] A hivatalos jegyzőkönyvekben erről szó sincsen.

melynek révén aztán Napóleon tudomást szerzett mindenről, ami történt.

Bécsi levelezésein kívül Napóleon Párizzsal is fenntartotta az összeköttetést, és minden hír, mely hozzá érkezett, hatalmas reakcióról számolt be a Bourbonok ellen.

Így történt aztán, hogy e helyzetében megszülettek első eszméi annak az óriási tervnek, melyet nemsokára végrehajtott.

Napóleon úgy tett Franciaországgal is, mint Béccsel. Titkos utasításokkal követeket küldött szét, hogy bizonyosabban meggyőződjenek a valóságról, és ha lehet, megállapodásokra jussanak azokkal a barátaival, akik még hűek maradtak hozzá és a hadseregnek azokkal a főbb tisztjeivel, akikkel a legrosszabbul bántak, és akiknek leginkább elégedetlennek kellett lenniük. Amikor követei visszatértek, megerősítették, hogy igazak azok a hírek, amelyekben Napóleon nem mert hinni. Biztosították arról, hogy a nép és a hadsereg között titkos forrongás uralkodik, és rettentő azoknak a száma, akik elégedetlenek, és akik feléje fordulva visszatérését áhítozzák. És végül igazak voltak azok a hírek, hogy a lázadás kikerülhetetlen, és hogy a Bourbonoknak lehetetlen többé küzdeni ama ellenszenv ellen, melyet kormányuk tapasztalatlansága és előre nem látása idézett elő.

Többé nem volt kétség: egyik felől ott állott a veszedelem, a másik felől a remény; örökös fogság az óceán közepén egy sziklán, vagy a világ uralma. Napóleon az ő szokásos gyorsaságával határozott. Nyolc nap alatt gondolatban mindenre elszánta magát. Már csak arról volt szó, hogy megtegye az előkészületeket erre a vállalkozásra anélkül, hogy gyanút keltsen az angol megbízottban, aki időnként ellátogatott Elba szigetére, és közvetett felügyeletében, mely alatt minden cselekedete állott.

Campbell ezredes volt az angol biztos, aki idejövetelekor elkísérte a császárt. Egy angol fregatt állott rendelkezésére, mellyel Porto-Ferrajóból Genovába, Genovából Livornóba és Livornóból Porto-Ferrajóba hajózott szakadatlanul. Az utóbbi kikötőben rendesen vagy húsz napig tartózkodott; ezalatt partra szállt és látszólag kedveskedett Napóleonnak.

A titkos ügynököket is félre kellett vezetni, akik a szigeten lehettek, és el kellett fordítani a lakosság ösztönös és éles figyelmét is; szóval teljesen más látszatot kellett adni szándékainak.

Ezért Napóleon tevékenyen folytatta a megkezdett munkálatokat: több új utat jelölt ki, melyet a szigeten át és a sziget körül akart vezetni, megjavíttatta és használhatóvá tette azt, amely Porto-Ferrajóból Porto-Longonéba vezetett, és mivel a szigeten ritka volt a fa, sok szederfát hozatott a szárazföldről, melyeket az út két oldalára ültetett. Aztán sant-martinói kis házának befejezésével foglalatoskodott, melynek lassan folytak munkálatai. Itáliából szobrokat és vázákat rendelt, narancsfákat és ritka növényeket vásárolt; úgy tett, mintha minden gondja az volna, hogy rendbe szedje azt a házat, melyben hosszú ideig kell laknia.

Porto-Ferrajóban lebontatta a palotája és a katonatisztek lakásául szolgáló hosszú épület között az omladékokat; teraszt formált és megszélesítette olyformán, hogy gyakorlótér lett belőle úgy, hogy két bataillon vonulhatott fel szemlére. Egy régi elhagyott templomot átengedett a lakosoknak, hogy színházat építsenek belőle, hová Olaszország legjobb színészeit akarta elhozni. Minden utcát rendbe hoztak. A Terre-kapun csak öszvérek járhattak át: kiszélesítették, feltöltötték úgy, hogy az út könnyen járhatóvá lett mindenfajta szekérnek.

Ezalatt, hogy tervei megvalósítását megkönnyítse, az *Inconstant* briggel, amelyet megtartott saját tulajdonául és az *Etoile* nevű háromárbocos hajóval, gyakori utakat tétetett Genovába, Livornóba, Nápolyba, az afrikai partokra, sőt Franciaországba is, hogy megszokják őket az angol és francia hajók. Végül ezek a hajók egymás után, minden irányban több ízben elsiklottak az elbai lobogóval a Földközi-tenger partvidékein, anélkül hogy a legkisebb nyugtalanságot keltették volna. Csak ezt akarta Napóleon.

Ekkor már komolyan foglalkozott távozásának előkészületeivel. Éjjel, nagy titokban az *Inconstant* hajóra fegyvereket és hadi felszereléseket hordatott fel; megújította testőrsége uniformisát, fehérneműjét és lábbelijét; elhivatta a lengyeleket, akik szét voltak szórva Porto-Longonéban és a kis Pianosa szigetén, ahol az erődöket őrizték: meggyorsította a vadászzászlóalj szervezését és oktatását, amely csupán korzikai és olasz újoncokból állott. Végre február első napjaiban kész volt minden, hogy az első kedvező alkalmat felhasználják, amelyről hírt adnak a Franciaországból várt értesülések.

Megérkeztek végre ezek a hírek is: a régi hadsereg egy ezredese hozta őket, aki azonnal visszautazott Nápolyba.

Szerencsétlenségükre Campbell ezredes és fregattja ez időben épp a kikötőben tartózkodott. Várni kellett anélkül, hogy a legcsekélyebb türelmetlenségnek jelét adták volna; szokásos módon kellett vele szemben viselkedni, míg rendes ott-tartózkodása letelik. Végre február 24-én délután engedélyt kért, hogy tiszteletét tehesse a császárnál; búcsúzni jött, és kérte a császártói livornói megbízásait. Napóleon kikísérte az ajtóig, és akik szolgálatot teljesítettek, hallhatták hozzá intézett utolsó szavait:

– Isten önnel, ezredes úr, jó utat kívánok! A viszontlátásra!

Alig távozott az ezredes, Napóleon hívatta főmarsallját; a nap és az éjszaka egy részét vele elzárkózva töltötte; reggel három órakor feküdt le, és hajnalban már talpon volt.

Első pillantásra, melyet a kikötő felé vetett, meglátta, hogy az angol fregatt útra készülődik. Ettől fogva mintha delejes erő tartotta volna tekintetét a hajón: nem tudta szemét levenni róla. Látta, amint egyenként szétbontja vitorláit, felszedi horgonyát, megindul és jó déli szélben elhagyja a kikötőt Livorno felé.

Ekkor kilépett a teraszra, és távcsövön egyre a hajót nézte, mely távolodott. Dél felé a fregatt már kis fehér pontnak látszott a tengeren; és egy órakor teljesen eltűnt.

Napóleon azonnal parancsokat adott; egyik főrendelkezése az volt, hogy háromnapos vesztegzárt rendelt el a kikötőben lévő minden hajóra, a legkisebbeket se véve ki a rendelet alól, melyet azonnal életbe léptettek.

Aztán, mivel az *Inconstant* brigg és a háromárbocos *Etoile* nem volt elég az útra, alkuba léptek három-négy kereskedelmi hajó tulajdonosával, melyeket a legjobb vitorlások közül kiválasztottak. Még aznap este megkötötték a vásárt, és a hajók rendelkezésére állottak a császárnak.

A 25-ről 26-ára virradó éjjelen, vagyis szombatról vasárnapra, Napóleon összehívta a sziget lakosainak tekintélyesebb és főbb embereit, akikkel fejedelmitanács-félét tartott. Aztán Lapit, a nemzetőrség ezredesét kinevezte a sziget kormányzójává; az ország védelmét a lakosokra bízta, és oltalmukba ajánlotta édesanyját és nővérét. Végre anélkül, hogy pontosan megjelölte volna utazása célját, melyre indult, előre biztosította a sikerről azokat, akikhez fordult. Megígérte, hogy háború esetére segítséget fog küldeni a sziget védelmére és

szívükre kötötte, hogy semmi más hatalomnak át ne engedjék magukat, csak ha tőle parancsot kapnak.

Reggel még házára vonatkozólag adott néhány utasítást, aztán elbúcsúzott családjától, és parancsot adott a hajóra szállásra.

Délben riadót veretett.

Két órakor aztán gyülekezőt. Ekkor Napóleon maga hirdette ki öreg bajtársainak, hogy milyen új vállalkozásra szólította őket. Amint Franciaország nevét említette, s arra a reményre, hogy visszatérhetnek hazájukba, lelkes kiáltásokba törtek ki a katonák, könnyeik megeredtek; kiléptek a sorból, egymásra borultak, futkostak, mint a bolondok, és Napóleon előtt térdre borultak, mint egy isten előtt.

A palota ablakából édesanyja és Paulina hercegnő sírva nézték ezt a jelenetet.

Hét órakor készen voltak a berakodással.

Nyolc órakor Napóleon elindult egy kis csónakon a kikötőből; pár perc múlva az *Inconstant* fedélzetén volt. Abban a pillanatban, mikor a hajóra lépett, ágyúlövés hallatszott: ez volt a jel az indulásra.A kis flotta hamar felszedte a horgonyt és a déli és délkeleti friss szél, mely a part felől, majd az öbölből jött, északkelet felé hajtotta. Az olasz partok hosszában haladtak egy bizonyos távolságban. Abban a pillanatban, amint Napóleon vitorlát bontott, titkos követei elindultak Nápolyba és Milánóba. Egy magasabb rangú tiszt pedig Korzikának vette útját, hogy felkelést szítson, hogy legyen menedéke a császárnak, ha vállalkozása Franciaországban nem sikerülne.

Huszonhetedikén hajnalban mindnyájan a fedélzetre siettek, hogy lássák, mennyi utat tettek meg az éjszaka folyamán. Nagy és kegyetlen volt a megdöbbenésük, amikor észrevették, hogy alig

hatmérföldnyit haladtak. Alig kerülték meg a Saint-André-fokot, a szél elült, és kétségbeejtő nyugalom támadt.

Midőn a nap megvilágította a látóhatárt, nyugat felé a korzikai partokon két francia fregattot vettek észre: a *Fleur-de-Lis*-t és a *Melpoméne*-t.

Erre riadalom támadt minden hajón, de legjobban megdöbbentek az *Inconstant*-on, mely a császárt vitte. Annyira válságosnak látszott a helyzet, és oly közelinek a veszély, hogy már a Porto-Ferrajóba való visszatérésről kezdtek beszélni. Ott akarták megvárni a kedvező szelet. De a császár egy pillanat alatt véget vetett a tanakodásnak és határozatlanságnak. Megparancsolta, hogy folytassák az utat, és azzal biztatott, hogy el fog múlni a szélcsend. És csakugyan, mintha a szélnek is parancsolt volna, tizenegy óra felé szél kerekedett, és négy órakor Livorno magasságában voltak Capraja és Gorgone között.

De ekkor újabb, az előbbinél sokkal komolyabb riadalom támadt az egész flottán: egyszerre északon, mintegy ötmérföldnyire, egy szélnek eresztett vitorlákkal közeledő fregattot vettek észre. Ugyanakkor a korzikai partokon is felbukkant egy másik; végül a távolban egy hadihajó tűnt fel, mely hátsó széllel egyenesen a kis flottának tartott.

Vége volt a habozásnak; egyszerre dönteni kellett. Alkonyodott, és a sötétség leple alatt el lehetett illanni a fregattok elől. De a hadihajó egyre közeledett és nemsokára felismerték, hogy francia hajó. Első gondolata mindenkinek az volt, hogy vállalkozásukat felfedezték vagy elárulták, és hatalmas erővel fognak szembekerülni. Egyedül a császár ragaszkodott hozzá, hogy véletlenségből került össze a három hajó, és ebben a fenyegető helyzetben egymástól teljesen idegenek. Az bizonyos volt, hogy e vállalkozást, melyet annyira titokban csinálták, nem

vehették észre elég korán arra, hogy egész hajórajt küldjenek az üldözésére.

Ennek dacára Napóleon parancsot adott, hogy fedjék fel a lőréseket, és elhatározta, hogy támadás esetén egyenesen a hajónak fordul, mert bizonyos volt benne, hogy öreg katonáiból álló legénységével rohammal be tudja venni, és akkor nyugodtan mehet tovább, ha az üldöző fregattok elől az éjszaka leple alatt kisiklik egy ügyes csellel. De folyton abban reménykedett, hogy egyedül a véletlen hozta össze a három hajót, amelyeket megláttak, és megparancsolta katonáinak, és mindenkinek, aki gyanút kelthetett volna, hogy menjenek le a fedélzetről. Aztán jelekkel ugyanezt a parancsot adta a többi hajónak. Végrehajtották e rendelkezéseket, és várták, hogy mi fog történni.

Este hat órakor egymáshoz, hangtávolnyira ért a két hajó; bár erősen sötétedett az éjszaka, felismerték, hogy a *Zephir* francia brigg volt Andrieux kapitány parancsnoksága alatt. Különben könnyű volt meglátni, hogy teljesen békés szándékkal közeledik. A császár föltevése beigazolódott.

Amint a két hajó felismerte és a szokásos módon üdvözölte egymást, elhaladtak egymás mellett és pár szót váltottak. A két kapitány kölcsönösen megkérdezte, hová mennek. Andrieux kapitány azt felelte, hogy Livornóba; az *Inconstant* pedig, hogy Genovába megy, és szívesen elfogad megbízást. Andrieux kapitány megköszönte, és megkérdezte, hogy van a császár. Erre Napóleon nem tudta megállani, hogy bele ne szóljon az őt érdeklő társalgásba, Chotard kapitány kezéből kivette a szócsövet, és azt felelte:

– *A merveille!*[33]

---

[33] Kitűnően

A kölcsönös udvariaskodás után, a két hajó folytatta útját és éjszaka mind a ketten elvesztették egymást szem elől.

Összes vitorláikat kibontották; így haladtak friss szélben, úgyhogy másnap, huszonnyolcadikán már megkerülték a korzikai fokot. Még aznap észrevettek a sík tengeren egy hetvennégy ágyús hadihajót, mely Bastia felé haladt; de ez már nem okozott nyugtalanságot. Első pillanatra észrevették, hogy nincs rossz szándéka.

Mielőtt Elba szigetét elhagyta volna, Napóleon két proklamációt írt, de amikor le akarta tisztázni, senki, még ő maga sem tudta kibetűzni. Erre bedobta őket a tengerbe, és azonnal lediktált másik kettőt; az egyiket a hadsereghez intézte, a másikat a francia néphez. Mindenki, aki írni tudott, íródeákká vált, dobokból, padokból, csákókból íróasztal lett, és mindenki dologhoz látott. Munka közben pillantották meg Antibes partjait, és lelkes kiáltásokkal üdvözölték.

A száz nap

Március elsején három órakor a Golf Juanban vetett horgonyt a flottila. Öt órakor Napóleon már a szárazföldön volt; egy olajfaerdőben ütöttek tanyát, hol még ma is mutogatják azt a fát, melynek lábánál ült a császár. Huszonöt gránátost és egy gárdatisztet azonnal Antibes-be menesztettek, hogy csatlakozásra bírják a helyőrséget. De a katonákat annyira elfogta a lelkesedés, hogy ezzel a kiáltással vonultak be a városba:

– Éljen a császár!

Ott nem tudták, hogy Napóleon partra szállott, és azt hitték, hogy a katonáknak meghibbant az esze. A parancsnok felvonatta a hidat, és huszonöt hős foglyul esett. Az eset valósággal kudarc

volt, és néhány tiszt azt tanácsolta Napóleonnak, hogy vonuljon a város ellen, és foglalja el erőszakkal, hogy eloszlassa azt a rossz hatást, amelyet a vár ellenállása a nagyközönségre gyakorolhat. Napóleon azt válaszolta, hogy Párizs és nem Antibes ellen kell vonulnia; szavait tett követte, és holdkeltekor felszedték a tábort.

A kis sereg éjfélre Cannes-be ért, reggel hatkor áthaladt Grasse-on, és megpihent egy magas dombtetőn, mely a várost uralta. Alighogy elhelyezkedett Napóleon, körülvette a környék népsége, melyhez eljutott csodálatos partraszállásának híre. A császár úgy fogadta őket, mint a Tuileriákban tette volna: meghallgatta a panaszukat, átvette kérvényeiket, megígérte, hogy igazságot fog szolgáltatni. Azt hitte, hogy Grasse-ban egy utat fog találni, amelyet 1813-ban rendelt el, de ezt az utat nem csinálták meg; rá kellett tehát szánnia magát, hogy kocsiját és azt a négy kis ágyút, melyet Elba szigetéről hozott, a városban fogja hagyni. A hegyi ösvényeken indultak el, amelyek még hóval voltak borítva, és este, miután húsz mérföldet tettek meg, Cérénon községben megháltak. Március harmadikán Bareme-be érkeztek; negyedikén Digne-be; ötödikén Gap-ba: ebben a városban megállapodtak, annyi időre, amíg elkészültek a proklamációk nyomtatásával, amelyeket másnap ezrével szórtak szét útközben.

Mindazonáltal a császár nem volt nyugodt. Ez ideig csak a néppel volt dolga, és ennek lelkesedése nem volt kétséges; de egyetlen katona sem jelentkezett, egyetlen szervezett csapat sem csatlakozott kis hadához; és főképpen azt kívánta Napóleon, hogy az ellene küldött ezredekre legyen jelenléte hatásos.

Az óhajtott és rettegett pillanat Mure és Vizille között végre elérkezett: negyven gránátosból álló előőrsével Cambronne tábornok egy bataillonnal találkozott, amelyet Grenoble-ből

küldöttek eléjük, hogy útjukat állja. A csapat vezetője nem akarta elismerni Cambronne tábornokot, aki értesítette erről a császárt.

Napóleon egy rossz kocsiban haladt az úton, melyet Gap-ban szereztek, midőn ennek híre hozzá érkezett: azonnal lóra kapott és előrevágtatott, amíg körülbelül száz lépésre nem jutott a sorfalat álló katonáktól; egy kiáltás, egy tetszésnyilvánítás nem hangzott.

A bukás vagy a győzelem pillanata volt ez. A terep helyzete kizárta a hátrálást: balra az úttól egy hegycsúcs, jobbról egy kicsiny rét, alig harminclépésnyi, oldalán mélység; szemben a mélységtől a hegyig a fegyveres batallion.

Napóleon megállott egy kis dombon, tízlépésnyire egy pataktól, mely átfolyt a réten; aztán visszafordult Bertrand tábornokhoz, és kezei közé dobva lova kantárát, azt mondotta:

– Megcsaltak, de most már mindegy, csak előre!

Erre lepattant lováról, átlépett a patakon, egyenesen a batailonnak tartott, mely mozdulatlanul maradt; húszlépésnyire megállott a hadsor előtt, éppen abban a pillanatban, midőn Marchand tábornok hadsegéde kivont karddal tüzet vezényelt.

– Nos, barátaim – mondotta a császár –, hát reám sem ismertek? A császárotok vagyok. Ha a katonák között van egy is, aki meg akarja ölni tábornokát, megteheti: itt vagyok.

Alig mondotta ki ezeket, „Éljen a császár!” kiáltás szállt fel minden torokból. A hadsegéd másodjára tüzet vezényelt, de szava elfulladt az üdvkiáltásokban, erre négy dzsidás lengyel üldözőbe vette. A katonák pedig kiléptek a sorból, előretörtettek, körülvették Napóleont, lábaihoz estek, csókolták kezeit, csákójából kiszakították a fehér kokárdát és trikolórt tűztek helyébe; mindezt hangosan kiabálva, éljenezve, olyan örömmámorban tették, hogy hajdani tábornokuk szeme könnybe

lábadt. De csakhamar eszébe jutott, hogy nincsen egy pillanatnyi veszteni való perce sem, a csapat élére állott, hátraarcot vezényelt, és Cambronne tábornokkal és negyven gránátosával az élen, követve az útja elzárására kirendelt bataillontól, felért a Vizille-hegy csúcsára. Onnan látta, hogy egy félmérföldnyivel lejjebb a hadsegédet még egyre üldözi a négy lengyel dzsidás, akiken friss lovával mindig előnyt nyert; aztán látta őket eltűnni a város falai közt és felbukkanni újra a város túlsó végén, míg végre az üldözött egy keresztúton, ahol üldözőinek fáradt lovai összeestek, elmenekült.

És ez az egy ember, aki menekült és a négy, aki villámként kergette Vizille város utcáin, puszta jelenlétükkel mindent elmondottak a lakosoknak. Reggel látták, amint a hadsegéd bataillonja élén elhaladt, és most egyedül üldözve menekül; tehát igaz, amit híresztelnek, Napóleon a nép és katonaság szeretetétől körülvéve, előrenyomul. Mindenki kijön a házából, kérdezősködik, izgul; egyszerre csak észreveszik a sereget a császárral, amint jön feléjük a Mure partján; férfiak, asszonyok, gyermekek mind felé sietnek, az egész város körülveszi, még mielőtt a kapuhoz érne, a parasztok eljönnek a hegyekről, ugrándoznak mint a kecskék, és szikláról sziklára kiáltozzák: „Éljen a császár!”

Napóleon megállapodott Vizille-ben. Vizille a francia szabadság bölcsője; 1814 nem tagadta meg 1789-et:[34] a császárt az örömtől mámoros nép fogadta. De Vizille egy falak, kapuk nélküli város, amelynek nincsen katonasága. Grenoble felé kell haladni; a lakosság egy része lekíséri Napóleont.

---

[34] 1788-ban Vizille-ben gyűltek össze a Daupluné képviselői, s a forradalom innen indult ki.

Egymérföldnyire Vizille-től, megpillantanak az úton egy gyalogostisztet, aki sietve, portól borítva, mint a marathoni görög, csaknem összeesett a fáradtságtól: nagy újságot hozott.

Délután két óra felé a 7. gyalogezred Labédoyère ezredes vezénylete alatt elindult Grenoble-ból a császár ellen. De egy félmérföldnyire a várostól az ezredes, aki seregének élén lovagolt, hirtelen szembefordult katonáival és megállította őket. Ekkor az egyik dobos odalépett az ezredeshez, átnyújtotta neki a táskáját, amelyből egy zászlót vett elő az ezredes, és felemelkedett nyergében, hogy mindenki láthassa.

– Katonák! – kiáltotta. – Itt a győzelem dicső jelvénye, mely halhatatlan napjainkon benneteket vezetett. Az jön felénk, aki oly gyakran győzelemre vitt, hogy megbosszulja megaláztatásunkat, elnyomásunkat. Ideje, hogy zászlója alá siessünk, amely sohasem szűnt meg a mienk lenni. Utánam, aki szeret! Éljen a császár!

Az egész sereg követte.

Ez a tiszt akart első lenni, hogy a császárnak meghozza a hírt, és futott előre; de követte az egész sereg.

Napóleon megsarkantyúzza a lovát és előresiet, egész serege futva, üdvrivalgással követi. Egy dombtetőre érve megpillantja Labédoyère seregét, mely rohamlépésben közeledik. Amint észrevették, felhangzott: „Éljen a császár!”, és e kiáltást meghallották az elbai hősök és visszafeleltek. Többé senki nem állott sorban, rendben, mindenki előrefutott, tolongott, Napóleon az érkezett csapat közé vetette magát. Labédoyère leugrott a lováról, hogy átölelje a császár térdeit. Napóleon a karjaiba zárta, mellére szorította.

– Ezredes, – mondotta, – ön helyez vissza a trónra.

Labédoyère majd eszét veszti az örömtől. Életébe fog kerülni ez az ölelés, de mit tesz ez? Akik ilyen szavakat hallottak, azok egy századot éltek.

Azonnal folytatják utjukat, mert nincsen nyugta Napóleonnak, amíg Grenoble-ba nem érnek. Olyan őrség Grenoble, amelyről azt szokták mondani: be kell venni. A katonák hiába állanak jót társaikért a császár előtt; bár úgy látszik, szintén bízik bennük, megparancsolja, hogy induljanak a város felé.

Este nyolc órakor érkezik Grenoble falai elé.

Az erősséget a 3. műszaki ezred katonasága védi, mely kétezer régi katonából áll; aztán a 4. tüzérezred, amelyben Napóleon szolgált; és az 5. gyalogezred két bataillona és a 4-es huszárok. A császár oly gyorsan közeledett seregével, hogy már idő sem volt az óvintézkedésekre; a hidakat már nem vonhatták fel; de a kapukat becsukták, és a parancsnok nem akarta kinyittatni őket.

Napóleon megérti, hogy pillanatnyi habozása elveszítené. Az éjszaka megfosztja attól, hogy jelenléte varázslatos legyen, bizonyára őt keresi minden szem, de senki sem látja. Labédoyère-nek meghagyja, hogy tartson beszédet a tüzéreknek; az ezredes felmegy a dombra, és hangosan lekiáltja:

– Katonák, elhoztuk a hőst, akit annyi csatában követtetek. Fogadjátok szívesen, és ismételjétek Európa legyőzőinek régi üdvkiáltását: „Éljen a császár!”

És a varázslatos kiáltást még e pillanatban ismételték, de nemcsak a várfalakon, hanem a város minden részében. Mindenki a kapuk felé tódult, de a kapuk zárva voltak és kulcsai a parancsnoknál. A katonák, akik Napóleont követték, szintén

közeledtek: kérdezősködnek, válaszolnak, a rácsnál kezet fognak, hanem a kaput nem nyitják ki. A császár reszketett a türelmetlenségtől, mert a helyzet nyugtalanító volt.

Egyszerre csak kiáltások hallatszanak: „Helyet! Helyet!” Az egész Trés-Cloitre külváros népe rohant gerendákkal felfegyverkezve, hogy kifeszítse a kapukat. Sorba állottak a feszítőszerszámokkal és munkához láttak. A kapuk nyögve, recsegve engedtek és megnyílottak: hatezer ember tódult ki egyszerre rajtuk.

Ez már nem is lelkesedés: ez düh és veszettség. Az emberek Napóleonra vetették magukat, mintha darabokra akarták volna szaggatni; egy pillanat alatt lekapták lováról, körülhordták, vitték őrült kiabálással. Soha egyetlen csatában sem volt hasonló veszedelemben; mindenki remegett miatta, mert egyedül csak ő, a császár tudta megérteni, hogy az emberáradat, mely elragadta: csupa szeretet volt.

Végre megállottak egy palota előtt, vezérkara utolérte és körülvette. De alighogy fellélegzettek, újabb zajongást hallottak: a belváros lakosai voltak, akik, mivel nem tudták elhozni neki a város kapuinak a kulcsait, elhozták magukkal a kapukat.

Egy hosszú ünnep volt az egész éjszaka, amely alatt katonák, polgárok, parasztok barátkoztak. Ezt az éjszakát felhasználta Napóleon, hogy újra proklamációkat nyomtattasson. Nyolcadikán reggel kiragasztják a falakra, szétszórják mindenfelé, követek mennek a városból, és széthordják a falvakban, kihirdetik, hogy Dauphiné fővárosát birtokukba vették, és bejelentik Ausztria és a nápolyi király közeli közbelépését. Csak itt Grenoble-ban volt biztos Napóleon, hogy meg fog érkezni Párizsba.

Másnap reggel a papság, a tisztikar, a törvényszék, az összes polgári és katonai hatóságok bemutatták szerencsekívánataikat a császárnak. Mikor a kihallgatások véget értek, a császár szemlét tartott a helyőrség katonái felett, amely hatezer emberből állott, és azonnal útnak indult Lyon felé.

Másnap, miután kiadott három rendeletet, melyben tudtul adta, hogy ismét kezei közt van a császári hatalom, folytatja útját, és meghál Bourgoin-ban. A tömeg és a lelkesedés egyre növekszik, azt lehetne mondani, hogy egész Franciaország kíséri, és nyomul vele előre a főváros felé.

Bourgoin-tól Lyonig vezető útjában Napóleon arról értesül, hogy az orleans-i herceg, Artois gróf és Macdonald marsall védeni akarják a várost, és hogy le fogják rombolni a Morand és a Guillotinére hidat. Napóleon csak nevet ezen a rendelkezésen, amelyben nem hisz, mert ismeri jól a lyoniak hazafiságát, és megparancsolja a 4. huszárezrednek, hogy küldjön ki egy előőrsöt a Guillotinére-ig. Az ezredest „Éljen a császár!” kiáltásokkal fogadták; a kiáltások hangja Napóleonig érkezett, aki mintegy negyedmérföldnyire követte embereit; megsarkantyúzza lovát, és megérkezik egyedül, bizalommal, abban a pillanatban, amidőn a legkevésbé várják, a lakosság közé, amelynek lelkesedését jelenléte az őrülésig fokozza.

E pillanatban mindkét részről az őket elválasztó barikádokra vetik magukat a katonák, és közös hévvel dolgoznak, hogy lerombolják; egy negyedóra alatt egymás karjai közt vannak. Az orleans-i herceg és Macdonald tábornok kénytelenek visszavonulni. Artois gróf elmenekül; egyetlen katonája kíséri: egy királypárti önkéntes, aki nem hagyta cserben.

Délután öt órakor a helyőrség katonasága a császár elé vonul.

Egy óra múlva a sereg elfoglalja a várost.

Nyolc órakor Napóleon bevonul a királyság második fővárosába.

Azalatt a négy nap alatt, amíg ott tartózkodott, ablakai alatt állandóan húszezer ember állott.

13-án a császár elindult Lyonból, és meghált Maconban. A lelkesedés még mindig egyre növekedett. Immár nemcsak néhány privát ember fogata a városok kapuinál, hanem maguk a hivatalnokok.

17-én Auxerre városában egy prefektus ment elébe: ez volt az első főbb hivatalos személy, aki ilyen tüntetést megkockáztatott.

Este Ney marsaik jelentették be, aki eljött szégyenkezve az 1814-i hidegségéért és XVIII. Lajosnak tett fogadalmaiért, hogy helyet kérjen a gránátosok sorában. Napóleon kitárta előtte karjait, „hősök hősének” nevezte, és mindent elfelejtett.

Ez is halálos ölelés volt.

Március 20-án délután két órakor Napóleon Fontainebleau-ba érkezett. Ez a kastély borzalmas emlékeit őrizte: az egyik teremben az életet akarta eldobni magától, a másikban császárságát veszítette el. Nem állott meg csak egy pillanatra, folytatta győzelmes útját Párizs felé.

Este érkezett meg, mint Grenoble-ba és Lyonba, egyik hosszú napja végén és azon csapatok élén, melyek a külvárosokat őrizték: ha akarta volna, kétmillió emberrel érkezhetik.

Este fél kilenckor vonult be a Tuileriák udvarára. Itt rávetették magukat, mint Grenoble-ban tették; ezer kar nyúlt felé, megfogták, delíriumos kiáltások között elragadták; fogalmat sem lehet róla alkotni. A tömeget nem lehetett megfékezni: zuhatag volt, amelynek szabad folyást kellett engedni. Napóleon csak e pár szót mondhatta:

– Megfojtanak, barátaim!

A termekben Napóleon más tömeget talál, aranyruhás, tiszteletteljes tömeget, az udvaroncok, generálisok, marsallok tömegét. Ezek öleléseikkel nem fojtogatják: meghajolnak előtte.

– Uraim – mondta nekik a császár –, önzetlen emberek hoztak vissza fővárosomba; a hadnagyok, a közkatonák tettek mindent értem: a népnek és a hadseregnek tartozom mindennel.

Napóleon még azon éjjel hozzákezdett az újjászervezéshez. Cambacéres-t kinevezte az igazságügyhöz, Vicence herceget a külügyekhez, Dauvous-t a hadügyhöz, Gaete herceget a pénzügyhöz, Decres-t a tengerészethez, Fouché-t a rendőrséghez, Carnot a belügyekhez, Bassano herceget visszahelyezte az államtitkársághoz, Mollien-t pedig a kincstárhoz, Rovigo herceget csendőrparancsnoknak nevezte ki; Montalivet a polgári ügyek kormányzója lett, Letort és Labédoyère tábornokok lettek; Bertrand és Drouot megmaradtak udvari főmarsalloknak és testőrtáborszernagyoknak; végül minden 1814-i kamarást, udvarnokot és ceremóniamestert visszahívatott az udvarhoz.

Március 26-án a császárság valamennyi nagy állami szervezetét meghívták, hogy kifejezzék Napóleon előtt Franciaország szerencsekívánatait.

Március 27-én azt lehetett volna hinni, hogy a Bourbonok sohasem léteztek; az egész nemzet azt hitte, hogy álmodott!

Valóban, a forradalom egy nap alatt befejeződött, és nem került egy vércseppbe sem; ez alkalommal Napóleonnak senki szemére nem vethette apa, testvér, barát halálát. Az egyetlen látható változás, mely e napok alatt végbement, az volt, hogy a városokban kitűzött zászlók megváltoztak, és Franciaország „Éljen a császár!” kiáltásoktól zengett egyik végétől a másikig.

A nemzet büszke erre az önként jövő nagy cselekedetre, melyet most fejezett be: a vállalkozás nagysága, melyet oly jól

megalapozott, úgy látszik, óriási eredménye által elfeledteti a három utóbbi esztendő szomorú eseményeit; és a nemzet hálás Napóleonnak, hogy visszalépett a trónra.

Napóleon megvizsgálja, és így ítéli meg a helyzetét:

Két út áll előtte:

Mindent megkísérelni a békéért és készülődni a háborúra; vagy megkezdeni azonnal a háborút, váratlan mozdulattal, gyors villámcsapással, amelyek már Európa mennydörgő Jupiterévé tették Napóleont.

Mindkét útnak megvannak a maga nehézségei.

Mindent megkísérelni a béke kedvéért, annyi, mint időt engedni a szövetségeseknek az egyesülésre: meg fogják számlálni katonáinkat és az övéiket, és nekik seregük lesz annyi, mint amennyi divíziónk nekünk. És úgy fogunk állani: egy öt ellen. De mit tesz ez! Mi így is győztünk néha.

Háborút kezdeni annyi, mint igazat adni azoknak, akik azt állítják, hogy Napóleon nem akar békét. Aztán a császárnak nem áll több, mint 40 000 ember a rendelkezésére. Igaz, hogy ennyi elég Belgiumot visszahódítani és bevonulni Brüsszelbe; de ha már egyszer Brüsszelbe ér, körül lesz véve erődökkel, amelyeket egyiket a másik után be kell venni. És Maastricht, Luxemburg, Antwerpen nem rozoga váracskák, Vendée megmozdul, Angouléme herceg Lyon ellen indul, a marseille-iek pedig Grenoble ellen. Idejében kell foglalkozni Franciaország benső forrongásával, amely gyötri, hogy az ellenség előtt teljes hatalmával és erejével léphessen fel.

Napóleon tehát a két eshetőség közül az elsőre határozza el magát. És a békét, amelyet Franciaország megszállása után Chatillonban 1814-ben visszautasított, elfogadja 1815-ben,

miután Elba szigetéről visszajött. A fölfelé haladásban meg lehet állani, de a lefelé szállásban soha.

Fíogy a nemzetnek kimutassa jó szándékát, Európa királyaihoz a következő köriratot intézte:

„Testvér Uram!

A múlt hónap folyamán tudomást szerezhettek arról, hogy átkeltem a francia partokra, hogy visszajöttem Párizsba, és hogy a Bourbonok családja eltávozott. Ezen eseményeknek kell, hogy Felségedék most megismerjék igazi okát: ellenállhatatlan hatalom művei ezek, egy nagy nemzet egyhangú akaratáé, mely ismeri kötelességeit és jogait. Azon várakozás, mely engem a legnagyobb áldozatra bírt, csalódást hozott, tehát visszatértem. Attól a lépéstől kezdve, amint partra tettem lábamat, alattvalóim szeretete hozott fővárosomig. Szívemnek első vágya ezt a szeretet, visszafizetni becsületes nyugalom által. A császári trón visszaállítása a franciák boldogulására szükséges lévén, legfőbb gondom, hogy ezt felhasználjam Európa nyugalma megszilárdítására. Elég sok győzelem fűződött a különböző nemzetek lobogóihoz; a sors változatossága eleget kergette egyre-másra a nagy sikereket és nagy veszteségeket: a mai uralkodóknak szebb küzdőtér nyílt meg, és az első vagyok, aki oda belépek. Miután bemutattuk a világnak a nagy harcok színjátékát, jó lenne más vetélkedést nem ismerni többé, mint azt, amelyet a béke előnyei nyújtanak, sem más küzdelmet, mint a népek boldogulásának szent kiküzdését. Franciaország szívesen proklamálja, nyíltan és őszintén óhajtásainak e nemes célját. Féltékeny önállóságára, és ezért politikájának változatlan elve lesz a legteljesebb tisztelet más nemzetek önállósága iránt. Ha ilyenek, mint ahogy én boldogan megbízom bennük, a Felségedék személyes érzései is, akkor az általános béke és

nyugalom hosszú időre biztosítva van. És az Igazság, mely így elhelyezkedett az államok határain, elegendő lesz a határok védelmére.”

Ez a békét ajánló levél, melynek eredménye más nemzetek önállóságának teljes tisztelete lenne, a szövetséges uralkodókat úgy találja, amint Európa felett osztozkodnak. Ezen a nagy emberpiacon, e nyilvános lélekvásáron Oroszország elszedi a varsói nagyhercegséget; Poroszország a szász királyság egy részét, Lengyelország Wesztfália és Frankónia egy részét falja fel, és mint egy rettentő kígyó, melynek farka Memelig ér, azt reméli, hogy a Rajna bal partján elnyújtja fejét egész Thionville-ig. Ausztria Itáliát követeli, amint a campoformiói béke előtt volt az övé, mindazt, amit kétfejű sasa a luneville-i, pozsonyi és bécsi békének egymás után kiengedett karmai közül. A holland helytartó, akit királyi méltóságra emeltek, azt kéri, erősítsék meg öröklött államai: Belgium, Liége és a luxemburgi hercegség bekebelezését; végül Szardínia sziget királya sürgeti Genova és szárazföldi tartományai egyesítését, ahonnan tizenöt év óta ki van rekesztve. Minden nagyhatalom, a márványoroszlánhoz hasonlóan, a kis gömböcske helyett egy kis királyságot akar karmai közt tartani. Oroszországé lesz Lengyelország, Poroszországé lesz a szász királyság, Spanyolországé Portugália, Ausztriáé Itália; Angolország pedig, mely mind e forradalom költségeit viseli, kettőt fog kapni: Hollandiát és Hannovert.

A pillanat, mint látjuk, rosszul volt választva. Minazonáltal a császár nyilatkozatának lehetett volna valami eredménye, ha már a kongreszus szét lett volna oszolva, és a szövetséges uralkodókkal külön-külön egyenként tárgyalhat; de így, amint egymással szemben ültek, önzésük még jobban felébredt, és Napóleon semmi választ nem kapott a levelére.

A császár nem lepődött meg ezen a hallgatáson: el volt készülve rá; nem vesztegetve az időt, a háború készülődéseihez látott. Minél figyelmesebben vizsgálta meg a támadás lehetőségeit, annál jobban örült, hogy első tervét nem követte. Minden züllőfélben volt Franciaországban; a hadseregnek alig volt meg a magva. A hadi felszerelés, a puskapor, a fegyverek, az ágyúk pedig, úgy látszott, mind eltűntek.

Három hónapon át Napóleon naponkint tizenhat órát dolgozott. Szavára Franciaországban gyárak, műhelyek, öntők keletkeztek, és egyedül a főváros fegyverkovácsai háromezer fegyvert szállítottak huszonnégy óra alatt, a szabók pedig tizenöt-tizennyolcezer egyenruhát szabtak ez idő alatt. A gyalogezredek keretét két bataillonról ötre bővítették, a lovasezredeket két svadronnal erősítették meg, kétszáz nemzetőr bataillont szerveztek, húsz tengerészezredet és negyven fiatal testőrezredet szereltek fel; a régi szabadságolt katonákat fegyverbe szólították, az 1814—1815-i sorozásokat megtartották, a tartalékos tiszteket és katonákat behívták. Hat hadsereg keletkezett: az északi, a moselle-i, a rajnai, a jurái, az alpesi, a pirenei; míg a hetedik, a tartalék sereg, Párizs és Lyon falai alatt gyülekezett, melyeket meg akartak erősíteni.

Végre is minden nagyvárost egy csapásra meg kell védeni: a régi Lutetia[35] nemegyszer falainak köszönhette megmenekülését.

Ha 1805-ben megvédték volna Bécset, az ulmi csata nem döntötte volna el a háborút. Ha 1806-ban megerősítették volna Berlint, itt rendbe szedhette volna magát a Jénában megyeit hadsereg, és az orosz sereg vele egyesülhetett volna. Ha 1808-ban védhető állapotban lett volna Madrid, a francia sereg még az espinosai, tudelai, burgosi és somma-sierrai győzelmek után sem

---

35 Párizs régi neve.

mert volna a főváros ellen vonulni, maga mögött hagyván Salamanca és Valladolid felé az angol és a spanyol sereget. Végül, ha 1814-ben Párizs csak nyolc napig tudta volna magát tartani, a szövetséges sereget falai és Napóleon nyolcvanezer embere közé szorították volna, akiket Fontainebleau-ban összegyűjtött.

Haxo tábornok nagy zsenijére bízták ezt a feladatot: ő fogja Párizst megerősíteni. Léry tábornok pedig Lyont.

Ha tehát a szövetséges seregek csak június 1-jéig időt engednek, hadseregünk állománya kétszázezer emberről négyszáztizennégyezer emberre emelődik fel. És ha szeptember 1-jéig időt hagynak, nemcsak ez az állomány lesz megkettőzve, hanem Franciaország szívéig minden várost megerősítünk, úgyhogy mindezek védeni fogják a fővárost. 1815 így vetélkedik 1793-mal, és Napóleon ugyanazt az eredményt érte el, mint a közjóléti bizottmány, anélkül hogy szükség lett volna tizenkét guillotinra, amelyek a forradalmi hadsereg felszereléséhez hozzátartoztak.

Egy pillanatnyi vesztegetni való ideje sem volt; a szövetségesek, akik Szászország és Krakkó felett vitatkoztak, fegyverben maradtak, meggyújtott kanóccal. Négy rendeletet bocsátottak ki, és Európa újra Franciaország ellen indult.

Wellington és Blücher Liège és Courtrai között kétszázhúszezer embert gyűjt össze, angolokat, poroszokat, belgákat és braunschweigiakat. A bajorok, badeniek és württembergiek Pfalz és a Fekete-erdő felé igyekeznek; az osztrákok megfeszített erővel nyomulnak előre, hogy hozzájuk csatlakozzanak. Az oroszok átmennek Frankónián és Szászországon, és két hónap sem telik bele, Lengyelországból a Rajna partján vannak. Kilencszázezer ember áll harcra készen,

másik háromszázezer már útban van. A koalíció ismeri Kadmus titkát; szavára földből, föld alól teremnek elő a katonák.

Ezalatt Napóleon, amilyen mértékben látja növekedni az ellenséges seregeket, annál jobban szükségét érzi annak, hogy a népre támaszkodhassék, mely 1814-ben hiányzott neki. Egy pillanatra ingadozik, hogy ne dobja-e el a császári koronát az első konzul kardjáért, de Napóleon, aki forradalmak között született, fél a forradalomtól. Fél a nép felbuzdulásától, mert tudja, hogy azt semmi sem irányíthatja. A nemzet panaszkodik, hogy nincs szabadsága. Napóleon pótalkotmányt ad neki. 1790-ben megvolt a szövetsége, 1815-ben meglesz „májusi csapatszemléje": Franciaország talán meg fog nyugodni. Napóleon szemlét tart a szövetségesek felett, és június 1-jén a Champ-de-Marson emelt oltár előtt hűségesküt tesz az új alkotmányra. Még aznap megnyitja a kamarákat.

Aztán, amint megszabadul ettől a politikai komédiától, melyet nem szívesen játszik, átveszi valódi szerepét és tábornokká lesz. Száznyolcvanezer emberrel rendelkezik, hogy megkezdhesse a hadjáratot. Vajon mit csinál? Az angol, porosz sereg elé megy-e, hogy találkozzék velük Brüsszelnél vagy Namur-nál? Bevárja-e Párizs vagy Lyon falai alatt a szövetséges seregeket? Fabius lesz-e vagy Hannibál?

Ha Napóleon bevárja a szövetségeseket, időt nyer augusztusig, befejezi újoncozását, véghezviszi előkészületeit, rendbe szedi egész anyagát, és teljes erejével ütközhetik meg azzal a hadsereggel, mely kétharmad résznyire meggyöngült, mivel megfigyelő hadtesteket volt kénytelen maga mögött hagyni.

De Franciaország fele része így ki lenne szolgáltatva az ellenségnek, és az okosság nem ezt a haditervet tanácsolta. Lehet valaki Fabius, amikor, mint Nagy Sándornak, olyan birodalma

van, mely a világ hetedrészére kiterjed, vagy amikor, mint Wellington, a mások birodalmában hadakozik. Az ilyen várakozásokat különben sem ismerte Napóleon zsenije.

Ellenkezőleg, ha Belgiumba teszi át az ellenségeskedést, meg fogja döbbenteni az ellenséget, mely azt hiszi, hogy nem vagyunk harcra képes állapotban. Wellingtont és Blüchert megverheti, szétszórhatja, megsemmisítheti, mielőtt még a szövetséges csapatok többi részének ideje lenne, hogy vele egyesüljön. Brüsszel aztán mellé áll, a Rajna-part fegyvert fog, Olaszország, Lengyelország és Szászország felkelnek, és így a hadjárat kezdetén, ha jól sikerül, egy csapásra szétveri a koalíciót.

Az igaz, hogy ellenkező esetben még július kezdete előtt Franciaországba csalják az ellenséget, azaz még két hónappal előbb, mint saját magától jönne. De Golf Juantól Párizsba való diadalmas bevonulása után kételkedhetik-e seregében és számíthat-e vereségre Napóleon?

Száznegyvenegyezer emberéből egy negyedrésznyit Bordeaux, Toulouse, Chambéry, Belfort, Strasbourg megerősítésére kell hagyni a császárnak, és el kell nyomnia Vendéet, ezt a régi politikai fekélyt, amelyet rosszul irtott ki Hoche és Kléber. Marad tehát százhuszonötezer embere, melyet Philippeville-től Maubeuge-ig von össze. Igaz, hogy kétszázezer ember van előtte, de ha még hat hétig vár, egész Európa ráveti magát. Június 12-én elindul Párizsból, 14-én Beaumont-ba teszi át főhadiszállását, hol hatvanezer emberrel táborozik, tizenhatezer embert küld a jobbszárnyon Philippeville felé, balszárnyon pedig negyvenezret Solre-Sur-Sambre felé. Ebben a helyzetben Napóleon előtt van a Sambre, jobbra tőle a Meuse, balra és háta mögött az avesne-i, chimayi és gedine-i erdő.

Az ellenség a Sambre és az Escaut között körülbelül húsz mérföldnyi területen táborozott.

A porosz-szász hadsereg, melynek Blücher volt fővezére, az előőrsöt képezte. Százhúszezer emberből állott és háromszáz ágyúja volt. Négy nagy hadtestre oszlott. Az első, melynek Ziethen tábornok volt fővezére, Charleroi és Fleurus között táborozott, és ez képezte a csapat középpontját; a második Pirsch tábornok vezérlete alatt a Namour vidékén táborozott; a harmadik Thielmann tábornok vezénylete alatt Dinant vidékén, a Meuse partján: a negyedik, mely Bülow tábornok vezénylete alatt a három első háta mögött helyezkedett el, Liège-ben ütötte fel főhadiszállását. Ilyenformán a porosz-szász sereg patkó formájában állott fel, melynek élei egyfelől, mint mondottuk, Charleroiig, másfelől Dinant-ig nyúlnak, és az egyik három, a másik pedig csak másfél mérföldnyi távolságra van előőrseinktől.

Az angol-holland seregnek Wellington volt a fővezére.[36] Száznégyezer-kétszáz emberből áll és tíz divíziót képez. A divíziók két nagy gyaloghadtestbe és egy lovashadtestbe vannak osztva; az első gyaloghadtestet az orániai herceg vezényli; főhadiszállása Braine-le-Comte. A második hadtestet, melynek főhadiszállása Brüsszelben van, Hill táborszernagy vezényli, végül a lovasságnak, mely Grommont körül táborozik, Uxbridge herceg a vezére. A tüzérség nagy terepe Gantban van.

A második sereg ugyanúgy helyezkedett el, mint az első, csak fordított patkó alakban; szélső szárnyai helyett centruma van legközelebb harcélünkhöz, melytől teljesen elválasztja a porosz-szász sereg.

[36] Wellington serege 36 000 németből, 32 000 angolból és 25 000 hollandból állott.

Napóleon 14-én este kétmérföldnyire érkezett az ellenséghez, anélkül hogy annak legkisebb sejtelme is lett volna róla. Az éjszaka egy részét azzal töltötte, hogy a vidék térképét böngészte; körülötte kémek, akik az ellenség különféle hadállására vonatkozólag hoztak biztos jelentéseket. Mikor teljesen felismerte az ellenség hadállásait, szokott gyorsaságával kiszámította, hogy annyira elnyújtották harcélüket, hogy legalábbis három napba kerül, míg összevonhatják a csapatokat. Ha váratlanul megtámadja őket, elvághatja egymástól a két sereget, és külön-külön megverheti. Már előzőleg húszezer lovast gyűjtött össze egy hadtestben: e lovasság kardjával fogja kettévágni a kígyót, melynek aztán szétszelt darabjait megsemmisíti.

A haditerv készen volt. Napóleon kiadja parancsait, tovább vizsgálja a terepet és kérdezi ki kémeit. Egész terve azon alapul, hogy ismeri az ellenség állását, míg ellenkezőleg: az ellenség előtt az övé teljesen ismeretlen. Egyszerre Gérard tábornok hadsegéde érkezik vágtatva: azt a hírt hozza, hogy Bourmont táborszernagy és Clouet, Willoutrey ezredesek, a negyedik hadtesttől átpártoltak az ellenséghez. Napóleon olyan nyugalommal hallgatja, mint aki hozzá van szokva az árulásokhoz, aztán Neyhez fordul, aki mellette állott:

– Nos, hallja, marsall! Ez a maga védence, akit nem akartam, akit maga ajánlott, és akit csak ön miatt becsültem. Íme, átpártolt az ellenséghez!

– Sire – felelte a marsall –, bocsásson meg, de oly hű embernek hittem. Mint magamért, úgy feleltem volna érte.

– Marsall úr – folytatta Napóleon, felállva és vállára téve kezét –, aki kék, az kék marad, s aki fehér, az fehér.

Aztán visszaül, és még abban a pillantban megcsinálja haditervén azokat a változásokat, melyeket ez az árulás tesz szükségessé. Hajnalban megindulnak hadoszlopai; balszárnyának előőrse, mely Bonaparte Jeromos tábornok gyalogdivízójából áll, visszaszorítja Ziethen tábornok porosz hadtestének előőrsét, és elfoglalja a marchiennes-i hidat. A jobbszárny Gerard tábornok alatt jókor meglepi a cháteleti hidat, míg Pajol tábornok könnyűlovassága, mely a centrum előőrsét képezi, a harmadik gyaloghadtest védelme alatt előrenyomul, és elfoglalja a Charleroi hidat. Tiz órakor a francia sereg átkél a Sambre-on, és ellenséges területen lesz.

Minden úgy megy végbe, amint Napóleon parancsolta. Jeromos visszaszorítja Ziethent, és ötszáz foglyot ejt. Gerard elfoglalja a cháteleti hidat, és az ellenséget a parttól több mint egymérföldnyire visszaszorítja. Csak Vandamme késik, aki reggel hatkor még nem mozdult táborából.

– Majd utolér – mondja Napóleon. – Pajol! Támadjon könnyűlovasságával; maga után megyek a gárdámmal.

Pajol elindul, és visszaszorítja, amit maga előtt talál; csak egy gyalogosnégyszög tartja magát; Desmichels tábornok a negyedik és kilencedik vadászezred élén, rájuk csap, szétveri, négyfelé vágja, aztán darabokra aprítja őket, és pár száz foglyot ejt.

Pajol kardot vonva érkezik Charleroiba, és bevágtat a városba. Napóleon követi. Három órakor megérkezik Vandamme: egy rossz szám volt késlekedése oka: egy négyest hatosnak olvasott. Meg lett büntetve tévedéséért azzal, hogy nem harcolhatott. Még aznap este az egész francia sereg átkelt a Sambre-on. Blücher serege Fleurus felé visszavonult, négymérföldnyi űrt hagyva közte és az angol-holland sereg között.

Napóleon észreveszi a hibát, és ki akarja használni. Neynek szóbeli parancsot ad, hogy induljon el negyvenkétezer emberrel a Brüsszeltől Charleroiba vezető úton, és csak a jelentéktelen Quatre-Bras tanyánál álljon meg, mely a brüsszeli, nivelli charleroi-i és namuri út keresztezésénél van. Itt feltartóztatja az angolokat, addig, amíg Napóleon a nála maradt hetvenkétezer emberrel megveri a poroszokat. A marsall azonnal elindul.

Napóleon, aki azt hiszi, hogy parancsait végrehajtották, június tizenhatodikán reggel megindul, és Saint-Armand és Sombref között rábukkan a porosz seregre, harcra készen, a Sambre-val szemben: Charleroiban, Namurban és Dinant-ban táborozó három hadtestből áll ez. Helyzete vigasztalan, mert jobbszárnyát kiszolgáltatja Neynek, akinek, ha a kapott utasításokat követte, ez órában a Quatre-Bras majornál, azaz az ellenség hátvédjétől kétmérföldnyire kell lennie. Napóleon a következő intézkedéseket tette: seregét ugyanolyan vonalban állítja fel, mint Blücher, hogy szembetámadhasson, egy hadsegédet Neyhez küld, és megparancsolja, hogy egy hadosztályt hagyjon a Quatre-Bras majornál megfigyelés végett, aztán amilyen sietve lehet, forduljon vissza Bry felé, és támadja meg a porosz hátvédet. Egy másik tiszt ugyanekkor elindul, hogy Erlon gróf hadtestét állítsa meg – amely előőrségül áll, és amely következésképpen még csak Villers-Perruinnál lehet forduljon jobbra, és jöjjön vissza Brybe. Ez az új intézkedés egy órával előbbre viszi a dolgot, és megkettőzi a győzelem esélyeit. Miután az egyik késik, nem fog késni a másik, és ha mind a kettő megérkezik abba a távolságba, hova menniök kell, az egész porosz sereg elveszett. Az első ágyúlövés, amit Napóleon Bry vagy Vagnelée felől hall, lesz a jel a támadásra. Amint megtette ezeket az intézkedéseket, Napóleon megáll és vár.

Az idő múlik, és Napóleon semmit nem hall. Eljön délután két óra, három óra, négy óra, még mindig csend. Pedig a nap túlságosan ki van számítva arra, hogy így veszni hagyják. Az ellenség másnap egyesülhet, és akkor új csatatervet kell kidolgozni, és vissza kell szerezni a győzelem esélyeit. Napóleon parancsot ad a támadásra. A csata le fogja kötni a poroszokat, és kevesebb figyelmet fognak fordítani Neyre, aki kétségtelenül megérkezik az ágyúszóra.

Napóleon a balszárnyon való erős támadással kezdi meg az ütközetet. Azt reméli, hogy így erre az oldalra vonja át az ellenség erejének nagyobb részét, és eltávolítja tartalék seregétől arra a pillanatra, mire Ney meg fog érkezni a régi brunchaut-i úton, mely Gembloux felé vezet. Aztán úgy tervezi, hogy megtöri centrumát, kettévágja, és a sereg legerősebb részét bezárja abba a vas-háromszögbe, melyet előző nap előkészített. Megkezdődik a harc, és két órán keresztül folyik anélkül, hogy hírt kapnának Neyről vagy Erlonról. Pedig reggel tíz órakor értesítést hagyhattak ezek, és az egyik csak kétmérföldnyire, a másik pedig két és fél mérföldnyire volt. Napóleon kénytelen lesz önmaga győzni. Parancsot ad, hogy tartaléka tegye meg azt a mozdulatot, melynek a nap sikerét kell eldöntenie. E pillanatban azt jelentik neki, hogy erős ellenséges hadoszlop mutatkozik a heppignies-i síkon és balszárnyit fenyegeti. Hogyan jött át Ney és Erlon között ez a hadoszlop? Hogyan vitte véghez Blücher azt a mozdulatot, melyről ő, Napóleon, álmodott? Ezt nem érti. Nem baj! Megállítja tartalékát, hogy feltartóztassa az új támadást, és a centrum ellen irányuló mozdulatot abbahagyja.

Egy negyedóra múlva megtudja, hogy ez a hadoszlop Erlon hadteste, mely a bryi út helyett a saint-amandin vágott át. Folytatja tehát félbeszakított mozdulatát, Signy ellen indul,

rohamlépésben elfoglalja, és az ellenséget visszavonulásra kényszeríti. De jön az éjszaka, és Blücher egész serege átvonul Bryn, melyet Neynek kellett volna megszállani húszezer emberével. Ezt a napot mégis megnyerte: negyven ágyú jut kezeink közé, húszezer ember lesz harcképtelen, és a porosz hadsereg annyira elzüllött, hogy abból a hetvenezer emberből, melyből állott, alig tudtak harmincezret összegyűjteni a tábornokok.[37] Maga Blücher is leesett a lóról, és egy dragonyos lován, összezúzva tudott csak nagy nehezen megmenekülni.

Éjszaka folyamán Napóleon hírt kap Neyről; Ney ahelyett, hogy amint parancsot kapott, napkeletkor indult volna Quatre-Bras-nak, melyet csak tízezer holland tartott megszállva, és elfoglalta volna azt, csak délben indult el Gosselies-ből úgy, hogy mivel Wellington Quatre-Bras-ba tűzte ki egymásután a különféle hadtestek találkozóját, e hadtestek déltől három óráig megérkeztek, és így Ney tízezer ember helyett harmincezret talált. A marsall, aki veszély esetén mindig visszanyerte szokott önuralmát, és aki különben azt hitte, hogy Erlon húszezer embere követi, nem habozott és támadott. Nagy lett csodálkozása, amikor látta, hogy az a hadtest, melyre várakozott, nem jön segítségére, és tartalékát nem találja arra felé, melyre jönnie kellett. Tehát utánaküldött, és szigorúan parancsot adott, hogy jöjjön vissza. De e pillanatban kapta Napóleon rendeletét. Későn jött: a csata megkezdődött, folytatni kellett. Mégis újra Erlon gróf elé küldött, hogy felhatalmazza Bry felé vonulásának folytatására, ő pedig újult dühvel fordult az ellenség felé. E

---

[37] „Az történt volna az ő seregükkel is – mondja Napóleon az emlékirataiban ha az éj folyamán üldözték volna őket, mint amit 18-án este ők csináltak velem,. Példát mutattam nekik. De megtanítottak rá, hogy az éjszaki üldözésnek, ha veszélyesnek is tűnik fel a győztes előtt, azért megvannak a maga előnyei."

pillanatban Wellington vezérlete alatt tizenkétezer főnyi angol segédcsapat érkezett, és Ney kénytelen volt visszavonulni Frasne felé, mialatt Erlon gróf serege menetelésekkel és visszavonulásokkal töltve el a napot, folyton háromméríöldnyi közben járkált a két ágyúharc között, anélkül hogy bármit használt volna akár Neynek, akár Napóleonnak.

A győzelem azonban, ha kevésbé döntő volt, mint amilyen lehetett volna, mégiscsak győzelem maradt. A teljes hátrálásban levő porosz sereg balszárnyával visszavonulva, felfedte az angol sereget, mely legjobban előrehatolt. Napóleon, hogy ezek egyesülését megakadályozza, Groucyt küldi ki ellene harmincezer emberrel, és azt a parancsot adja neki, hogy addig szorítsa, míg szembe nem száll vele. Hanem Grouchy szintén azt a hibát követi el, mint Ney; csakhogy következményei rettentőek lesznek.

Amennyiben az angol fővezér hozzá volt szokva Napóleon gyors lecsapásaihoz, azt hitte, hogy idejében ér a Quatre-Bras-hoz, hogy egyesüljön Blücherrel. Tizenötödikén este hét órakor azonban Wellington lordhoz Brüsszelbe futár jön a tábornagytól, aki azt jelenti, hogy az egész francia sereg megindult, és az ellenségeskedések megkezdődtek. Négy óra múlva, mikor lóra akar ülni, megtudja, hogy a franciák Charleroi urai lettek, és seregük, mely százötvenezer főből áll, csatarendben vonul Brüsszel felé, elborítva a Marchiennes, Charleroi és Chátelet közé eső vidéket. Azonnal útnak indul ő is, az összes csapatoknak parancsot ad, hogy szedjék fel a tábort és Quatre-Bras-nál gyűljenek össze, hová, mint mondottuk, hat órakor megérkezik, és megtudja, hogy porosz sereget megverték. És ha Ney marsall

követte volna a kapott parancsokat, arról kapott volna hírt, hogy megsemmisítették.[38]

A halál különben kölcsönösen rettentő aratást csinált: a herceg elesett Quatre-Brasnál, Letort tábornok pedig Fleurusnál.

A 16-ról 17-re virradó éjjel a következő volt a helyzet:

Napoleon a harczmezőn táborozott. A harmadik hadtest Saint-Amand előtt volt; a negyedik Vichy előtt; Grouchy marsall lovassága Sombrefben; a gárda a bry-i magaslaton; a hatodik hadtest Ligny mögött; a könnyű lovasság a namuri út felé, hol az előőrsök voltak.

Blücher, akit gyöngén visszaszorított Grouchy, miután egyórai üldözés után elvesztette szem elől, két hadoszlopban visszavonult, és megállott Gembloux mögött, hol csatlakozott a Bülow tábornok vezénylete alatt Liège-ből érkező negyedik hadtesthez.

Wellington Quatre-Bras-nál tartotta magát, serege egyes divíziói, melyek 15-én és 16-án egész éjjel, 16-án egész nap, 16-ról 17-re virradólag csaknem egész éjszaka meneteltek, egymás után csatlakoztak hozzá, a fáradtságtól összetörve.

Hajnali két óra felé Napóleon egy hadsegédet küld Ney marsallhoz: azt hiszi, hogy az angol-holland sereg követni fogja a porosz-szász sereg hátráló mozdulatát, és azt rendeli a marsallnak, hogy támadja meg újra Quatre-Bras-t; gróf Lobau tábornok, aki a hatodik hadtest két divíziójával, saját könnyű lovasságával és Milhaud tábornok vérteseivel a namuri útra

---

[38] Máskor – mondja Napóleon az emlékirataiban – Ney hat órakor elfoglalta volna Quatre-Bras előtt állását, megverte és elfogta volna az egész belga divíziót; azzal hogy a namuri útra fordította volna a porosz sereget; és gyorsan a jemmapes-i útra csapna, meglephette volna útban a braunchweigi herceget, az ötödik angol divíziót, melyek Brüsszelből jöttek, aztán mehetett volna az első és harmadik angol divízió elé, melynek lovasság és tüzérség nélkül holtfáradtan érkeztek a nivelles-i útra.”

ment, majd segíteni fogja a támadásban, és ezzel a támogatással elég erős lehet, miután minden lehetőség amellett szól, hogy csak a sereg hátvédjével lesz dolga.

Hajnalban a francia sereg két hadoszlopban útnak indul. Az egyik oszlop, mely hatvannyolcezer emberből áll, és melynek Napóleon a vezére, az angolok után megy; a másik – harmincnégyezer ember –, Grouchy vezénylete alatt a poroszokat veszi üldözőbe.

Ney még mindig késik, és Napóleon érkezik elsőnek a guatre-bras-i major elé, hol egy angol lovas hadtestet vesz észre: száz huszárt küld felderítő szolgálatra, de ezeket erősen visszaszorítja az ellenség ezrede. Erre a francia sereg megáll és csatarendbe sorakozik; Milhaud tábornok vértesei a jobbszárnyat foglalják el, a könnyűlovasság a balszárnyra áll fel, mögötte pedig, a terep viszonyait kihasználva, a tüzérség helyezkedik el.

Ney még most sem jelentkezik; Napóleon, aki attól fél, hogy elveszíti, mint előző napon, most nem akar semmibe se kezdeni nélküle. Ötszáz huszárt elugraszt Frasne felé, hol lennie kellene, hogy keressenek vele összekötettést. Amint ez a csapat a delhutte-i erdőbe ér, mely a namuri és charleroi út között van, egy vörös dzsidás ezredet, mely Lefévre-Desnouettes divíziójához tartozik, angol seregnek néz, és tüzelni kezd. Egy negyedóra múlva kiismerik magukat, és minden megmagyarázódik: Ney Frasne-ban van, mint ahogy Napóleon hitte. Két tiszt kiválik és elvágtat, hogy Quatre-Bras ellen való támadást siettessék. A huszárok visszajönnek, és a francia sereg balszárnyán elfoglalják állásukat; a vörös dzsidások helyükön maradnak. Napóleon, nehogy időt veszítsen, tizenkét ágyút ütegbe állít és tüzelni kezd: csak két ágyú felel vissza, ami új jel arra, hogy az ellenség az éjszaka folyamán kiürítette Quatre-Bras-t, és csak hátvédet

hagyott ott visszavonulása védelmére. Különben mindezt csak sejteni vagy találgatni lehet, mivel szakad az eső, és elzárja az igen keskeny láthatárt. Egyórai ágyúzás után, mialatt Napóleon folyton Frasne felé figyelt, látva, hogy a marsall még mindig késik, parancsot küld parancs után. Aztán jelentik, hagy végre Erlon gróf feltűnt hadtestével: mivel még sem Quatre-Bras, sem Ligny ellen nem fordult, Napóleon azzal bízza meg, hogy vegye üldözőbe az ellenséget. Ő azonnal a hadoszlop élére áll, és rohamlépésben Quatre-Bras ellen indul. Mögötte megjelenik a második hadtest: Napóleon vágtára fogja lovát, alig harminc emberrel átvág a két út között levő távolságon, Ney tábornokhoz, akinek nemcsak az előző napi lassúságáért tesz szemrehányást, hanem a maiért is, ami miatt két drága órát veszített, mert ezalatt talán, ha erősen szorongatja az ellenség visszavonulását, futássá változtathatta volna. Aztán meg sem hallgatja a marsall védekezését, és a sereg élére áll; itt a katonák térdig sárban gázolnak a földeken, az úton pedig lábszárig a vízben. Napóleon azt hiszi, hogy az angol-holland sereg is hasonló kellemetlen helyzetben van, és emellett a visszavonulás összes zavarait érzi. Azt parancsolja tehát a röpülő tüzérségnek, hogy menjenek előre az úton, hol egész könnyen gördülnek az ágyúk, és egy pillanatra se hagyják félbe a tüzelést, hogy így a maga és az ellenség állásával tisztában legyen. A két sereg pedig továbbhaladt a pocsolyában, a ködben, vonszolta magát az iszapban, és mint két óriási özönvíz előtti sárkány, amilyenről Brongniart és Cuvier álmodoztak, lángot és füstöt okádott egymásra.

Este hat óra felé az ágyúzás állandó lesz és erősödik. Az ellenség ugyanis fölfödte tizenöt ágyúból álló ütegét. Napóleon azt hiszi, hogy hátvédje meg van erősítve, és minthogy Wellingtonnak a soignes-i erdő közelében kell lennie, éjszakára

az erdő előtt foglal állást. Meg akarja magát nyugtatni: kifejleszti Milhaud tábornok vérteseit, akik úgy tesznek, mintha támadnának a könnyűtüzérség négy ütegének védelme alatt. Erre az ellenség fölfed negyven ágyút, melyek egyszerre szólalnak meg. Nincs kétség: az egész sereg ott van. Ezt akarta tudni Napóleon. Visszahívja vérteseit, akikre holnap szüksége van, Planchenoit előtt foglal helyet, a caillou-i majornál felállítja főhadiszállását, és parancsot ad, hogy az éjszaka folyamán emeljenek messzelátót, hogy arról másnap reggel szétnézhessenek a síkságon. Wellington minden valószínűség szerint felveszi a harcot.

Az est folyamán több angol tisztet hoznak Napóleon elé, akiket napközben elfogtak, de ezektől semmi felvilágosítást sem tud kicsikarni.

Tíz órakor, miután azt hitte, hogy Grouchy Wavre-ban van, egy tisztet küldött hozzá Napóleon, hogy jelentse neki: az egész angol-holland sereg előtte van, a soignes-i erdő előtt foglal állást, balszárnya a haye-i majorra támaszkodik, és minden valószínűség szerint, másnap csatába száll vele. Következőleg azt a parancsot adja neki, hogy napfeljötte előtt két órával válasszon ki seregéből egy hétezer főnyi divíziót, és tizenhat ágyúval indítsa útnak Saint-Lambert felé, hogy összeköttetésbe kerüljön a fősereg jobbszárnyával és az angol-holland sereg balszárnyát támadja meg; ő pedig, amint biztos lesz benne, hogy a porosz-szász sereg kiürítette Wavre-ot, csapata nagyobb felével, akár Brüsszelnek, akár másfelé, elindul ugyanabban az irányban, mint előőrsül szolgáló divíziója, és egész erejéből arra törekszik, hogy megérkezzék délután két órára, amikor jelenléte döntő lesz. Különben pedig, nehogy a poroszok figyelmét az ágyúzással

magára terelje, Napóleon csak akkor kezdi meg a küzdelmet, ha a nap előrehaladt.

Alig küldi el ezt a parancsot, amikor Grouchy marsall hadsegéde érkezik meg egy délután öt órakor írt jelentéssel, mely Gembloux-ból van keltezve. A marsall elvesztette az ellenség nyomát. Nem tudja, hogy vajon Brüsszel vagy pedig Liège felé vonult-e. Következésképpen előőrsöket állít fel mindegyik úton. Napóleon éppen őrvizsgálaton van, s csak akkor kapja a jelentést, mikor visszatér. Azonnal egy másik parancsot küld, ahhoz hasonlót, mint amelyet Wavre-ba küldött. Alig viszi el egy tiszt, egy másik hadsegéd érkezik, aki egy másik, hajnali két órakor írt jelentést hoz, mely szintén Gembloux-ban kelt. Grouchy esti hat óra felé megtudta, hogy Blücher teljes haderejével Wavre felé vonult. Első gondolata az volt, hogy azonnal követi, de csapata már tábort ütött és vacsorázik. Tehát csak másnap reggel indul. Napóleon nem érti, hogy mért oly restek tábornokai, akiknek 1814-ben és 1815-ben egy esztendejük volt a pihenésre; egy harmadik parancsot indít a marsallhoz, még az előbbieknél is sürgetőbbet.

A tizenhetedikéről tizennyolcadikára virradó éjjel a négy hadsereg állása a következő volt:

Napóleon az első, második és hatodik gyalogos hadtesttel Subervic tábornok könnyűlovasságának divíziójával, Milhaud és Kellermann vérteseivel és dragonyosaival, végül a császári testőrséggel, azaz hatvannyolcezer emberrel és kétszáznegyven ágyúval, Planchenoit előtt és mögött a Brüsszelből Charleroi-ba vezető országút két oldalán táborozik.

Wellingtonnak, az egész angol-holland seregnek, mely több mint nyolcvanezer emberből és kétszázötven ágyúból állott,

Waterlooban van főhadiszállása, és a sereg Braine-Laleud-tól la Haye-éig egy emelkedés ormán nyúlik el.

Blücher Wavre-ban van, ahol hetvenezer embert gyűjtött össze, akikkel bár merre mehet, amerre az ágyúk jelezni fogják, hogy szükség van rá.

Végül Grouchy Gembloux-ban van, ahol pihen, miután két nap alatt három mérföldet tett meg.

Így telik el az éjszaka; mindenki úgy sejti, hogy egy zámai ütközet előestéjén vannak, de még nem tudják, hogy ki lesz Hannibál és ki Scipio.

Hajnalhasadáskor Napóleon nyugtalanul jön ki sátrából, mert azt hiszi, hogy Wellingtont nem találja meg előző esti állásában: azt gondolja, hogy az angol és porosz tábornok arra használta fel az éjszakát, hogy egyesüljenek Brüsszel előtt, és hogy őt a soignes-i erdő szorosa előtt várják. De az első szempillantás után megnyugodott: az angol-holland csapatok még mindig a magaslat élén táboroznak, hol előző nap megállottak. Ha elvesztik a csatát, nincs hova forduljanak. Napóleon csak egy pillantást vet elhelyezkedésükre, aztán visszafordul kísérői felé:

– Grouchytól függ a mai nap – mondja –, ha végrehajtja a kapott parancsokat, akkor az esélyeink: kilencven tíz ellen.

Reggel nyolc órakor kiderül az idő, és két tüzértiszt, akiket Napóleon a terep felderítésére előreküldött, azzal a jelentéssel jön vissza, hogy kezd száradni a föld, és egy órán belül a tüzérség megkezdheti mozdulatait. Napóleon, aki leszállott, hogy reggelizzék, azonnal újra lóra ül, Belle-Aliance felé indul, és észreveszi az ellenség harcvonalát. Hanem kételkedik önmagában, és megbízza Haxo tábornokot, hogy menjen lehetőleg még közelebb, és győződjék meg arról, hogy vajon nem

védi-e az ellenséget valami sánc, amelyet az éjszaka emeltek. Fél óra múlva a tábornok visszatért: nem látott semmiféle erődítményt, az ellenséget csak maga a terep védi. A katonák parancsot kapnak, hogy készülődjenek, és szárítsák meg fegyvereiket.

Napóleonnak előbb az volt a szándéka, hogy a jobbszárnyat támadja meg. Hanem délelőtt tizenegy órakor Ney, akit megbízott, hogy nézze meg a terepnek ezt a részét, visszajön, és azt jelenti, hogy egy patak, amely a szakadékon folyik át, az előző napi eső folytán olyan mocsaras folyóvá vált, hogy a gyalogsággal lehetetlen lesz rajta keresztülhatolni, és kénytelenek lesznek csapatonként a falun átmenni. Napóleon erre megváltoztatja tervét: ki fogja kerülni azt a helyi nehézséget, felmegy egész a patak eredetéig, centrumában támadja meg az ellenséget, a lovasságot és tüzérséget a brüsszeli úton indítja előre. És így a két hadtestnek, melyet kettészel a középen, minden visszavonulását elvágja, az egyik felől Grouchy, akinek meg kell érkeznie két-három órára, másik felől a lovasság és a tüzérség, melyek a brüsszeli országutat fogják védeni. Következőleg a császár összes tartalékával az ellenséges centrum felé fordul.

Aztán, miután mindenki helyén van, és csak a parancsot várják az indulásra, Napóleon galoppba kapja lovát, átfutja a hadsorokat, mire amerre elhalad, felhangzik a katonazene és a katonák kiáltása, ami ütközetei kezdetének mindig ünnepies hangulatot ad, rikító ellentétben az ellenséges seregeknél uralkodó ridegséggel, ahol soha egyetlenegy vezénylő tábornok sem kelt elég bizalmat vagy rokonszenvet, hogy ilyen lelkesedést váltson ki az emberekből. Wellington egy keresztúton áll, egy fához támaszkodva, katonái előtte hadsorokban, és úgy szemléli

ezt a hatásos színjátékot, ahol egy egész hadsereg esküszik arra, hogy vagy meghal, vagy győz.

Napóleon a rossomme-i magaslatokon száll le a lóról, honnan átláthatja az egész csatamezőt. Mögötte a kiáltások és a katonazene hangzanak még, mintha egy puskaporos ároknak lobbannának lángjai; aztán egyszerre ünnepies csend lesz, olyan csend, amilyen két ütközetre kész hadsereg fölött honol.

A csöndet nemsokára puskaropogás töri meg, mely szélső balszárnyunk felől tör elő, és melynek füstjét látni lehet a goumont-i erdő felett. Jeromos csatárjai ezek, akik azt a parancsot kapták, hogy harcot kezdjenek, és ezzel az angolok figyelmét arra felé fordítsák. Az ellenség erre fölfedi tüzérségét, és az ágyúk bömbölése elnyomja a puskák ropogását. Reille tábornok előreküldi Foy divíziójának ütegét, és Kellermann elővágtat tizenkét könnyű ágyújával. Ugyanekkor a sereg mozdulatlanul maradt többi részéből előretör Foy divíziója, és Jeromos segítségére siet.

E pillanatban, amikor Napóleon ezen első mozdulatokat figyeli, egy hadsegéd érkezik, Ney marsall küldi, aki azzal volt megbízva, hogy a brüsszeli úton át a Haye-Sainte major ellen irányuló centrum elleni támadást intézze; – a hadsegéd megérkezik vágtatva, és jelenti, hogy minden kész, és a marsall csak a jelre vár. Napóleon maga előtt látja nagy tömegekben a rendes támadásra szánt csapatokat, és parancsot akar adni, amikor hirtelen egy szempillantást vetve még a harctérre, a ködben észrevesz egy felhőfélét, mely Saint-Lambert irányában halad.

Dalmácia hercegéhez fordul, aki mint táborszernagy van mellette, és megkérdi, mit gondol e jelenségről. A vezérkar távcsői mind ez irányban vannak szegezve: egyesek azt állítják,

hogy fák azok, mások, hogy emberek. Napóleon veszi először észre, hogy egy hadoszlop. Vajon Grouchy-e, vagy Blücher? Ez az, amit nem tudnak. Soult marsall azt hiszi, hogy Grouchy, hanem Napóleon előérzetszerűleg még kételkedik: előhívatja Domon tábornokot, és azt parancsolja, induljon Saint-Lambert felé saját és Subervic tábornok könnyűlovasságának divíziójával, hogy a jobbszárnyat felderítse, és figyelje meg az érkező hadtesteket, egyesüljön velük, ha Grouchy hadosztálya, és tartóztassa fel, ha Blücher előőrse.

Alig adta ki a rendeletet, már a mozdulatot végre is hajtják. Háromezer lovas kezd vágtatni, elnyúlik, mint egy hosszú szalag, átkígyózik egy percig a hadsorok között, aztán a szélső jobbszárnyon kitör, továbbvágtat gyorsan, és szélső jobbunktól alig háromezer láncnyira egyesül újra, mint egy csapatszemlén.

Alig ment végbe ez a mozdulat, melynek pontossága és eleganciája egy pillanatra elterelte a figyelmet a goumont-i erdőktől, ahol a tüzérség tovább dörög, amikor egy vadásztiszt Napóleon elé hoz egy porosz huszárt, akit Wavre és Planchenoit között fogtak el repülő földerítő szolgálat közben. Bülow tábornok egy levele volt nála, melyben azt jelenti Wellingtonnak, hogy Saint-Lambert felől érkezik és parancsait várja. Ez a levél okát adja azoknak a tömegeknek, melyeket észrevettek, és eloszlat minden kétséget. A fogoly azonkívül új értesüléseket ad, amelyeket el kell hinni, bármily hihetetlennek látszanak. Éspedig, hogy még reggel a porosz-szász hadsereg három hadteste Wavre-ban volt, ahol Grouchy őket meg nem támadta; franciákat nem találtak maguk előtt, minthogy ezredének egy őrjárata kétmérföldnyire felderítő szolgálatot végzett Wavre-tól, anélkül hogy valakire akadtak volna.

Napóleon Soult marsallhoz fordult:

– Ma reggel – mondja – az esélyünk még kilencven volt, Bülow érkezésével elvesztettünk harmincat, de még mindig van hatvan negyven ellen; és ha Grouchy helyrehozza azt a rettenetes hibát, melyet tegnap elkövetett azáltal, hogy eltöltötte az időt Gembloux-ban, és gyorsan előreküldi hadosztályát, még határozottabb lesz a győzelem, mert Bülow hadteste teljesen meg fog semmisülni. Hívasson egy tisztet!

Egy vezérkari tiszt érkezik azonnal: megbízzák, hogy Grouchynak vigye el Bülow levelét és megérkezését siettesse. Ezek után, e pillanatban, Wavre előtt kell lennie. A vezérkari tiszt tegyen kerülő utat, és hátvédjét érje el: négy, vagy ötmérföldnyire van ez kitűnő utakon; a tiszt, akinek jó lova van, megígéri, hogy odaér másfél óra alatt.

E pillanatban Domon tábornok hadsegéde érkezik meg, aki megerősíti az újságot: poroszok vannak előttük. A maga részéről több őrjáratot küldött ki, hogy Grouchy marsallal összeköttetésbe lépjen.

A császár parancsot ad Lobau tábornoknak, hogy két divíziójával menjen át a charleroi országúton, és induljon a jobbszárny felé, hogy fedezze a könnyűlovasságot, aztán válasszon ki egy jó állást, ahonnan tízezer emberrel feltartóztathat harmincezret. Így rendelkezik Napóleon, ha tudja, hogy kivel van dolga. A mozdulatot azonnal véghezviszik, Napóleon visszafordul a csatatér felé.

A csatárok megkezdték a tüzelést az egész vonalon, de a goumont-i erdőben indult heves csatán kívül még komoly dolog nem történt; egy divíziót kivéve, melyet az angol sereg centrumából küldött ki és indított előőrsei segítségére, az egész angol-holland sereg mozdulatlan, szélső balszárnyán Bülow csapatai pihennek és sorokba verődnek, mialatt tüzérségüket

várják, amely még a szorosban van. E pillanatban Napóleon parancsot ad Ney marsallnak, hogy kezdje meg ütegeivel a tüzelést, vonuljon Haye-Sainte ellen, foglalja el szuronnyal, hagyjon ott egy gyalogdivíziót, és azonnal támadja meg a papelotti és haye-i két majort, űzze ki onnan az ellenséget, és válassza el az angol-holland sereget Bülow hadtestétől. Az a hadsegéd, aki e rendeletet viszi, áthalad a kicsiny síkságon, mely Napóleont a marsaiból elválasztja, és elvész a hadoszlopok tömör sorai között, amelyek a jelre várnak. Néhány perc múlva nyolcvan ágyú dördül el egyszerre, és jelenti, hogy a fővezér parancsa teljesítve van.

D'Erlon gróf három divízióval előrenyomul e rettentő ágyútűz oltalma alatt, mely kezdi lyukgatni az angol sorokat, amikor hirtelen, amint egy mély árkon halad át, a tüzérség besüllyed. Wellington, aki a magaslaton, seregénél állva látta a balesetet, kihasználja, és d'Erlon grófra támad egy lovasbrigáddal, mely két részre oszlik, és villámgyorsasággal támadja meg egyrészt Marcognet divízióját, másrészt a segítség nélkül maradt ágyúkat, amelyek nem tudván megmozdulni, nem csak a támadást hagyták félbe, de többé nem tudtak védekezni sem. A gyalogságot a támadás leveri, két zászlóalját elveszik, a tüzérséget lekaszabolják, az ágyúk istrángját és a lovak inait elvagdossák: már hét ágyút tettek hasznavehetetlenné, mikor Napóleon észreveszi a zűrzavart, és parancsot ad Milhaud tábornok vérteseinek, hogy siessenek testvéreik segítségére. Ez a vasfal megmozdul a negyedik dzsidásezred támogatásával, és a rajtakapott angol brigádot elsepri, szétszórja, darabokra tépi ez a rettentő roham. Többek között két dragonyosezred pusztult el teljesen: az ágyúkat visszafoglalták és Marcognet divízióját kiszabadították.

Ezt a csodálatraméltóan véghezvitt parancsot maga Napóleon teljesítette, aki a harcsor élére állott az ágyúgolyók és gránátok közé, amelyek mellette megölik Devaux-ot és megsebesítik Lallemand tábornokot.

Ezalatt Ney, bár megfosztották tüzérségétől, továbbhalad előre, és míg ez a végzetes, bár oly gyorsan kiköszörült baleset történt a Charleroiból Brüsszelbe vezető út jobb oldalán, az országúton és a bal oldali földeken egy másik oszloppal nyomult elő, amellyel végre Haye-Sainte-be ért.

A teljes angol tüzérség tüzelése alatt, amelyre a mieink már csak gyöngén tudnak válaszolni, itt fejlődik ki a legerősebb harc. Három óra hosszat Ney visszanyerte legszebb éveinek erejét, és ő küzd a hadállásért, melyet végre is elfoglal, az ellenség holttesteivel borítva. Három skót ezred feküdt itt egymás mellett, sorban, meghaltak, amint küzdöttek; aztán a második belga divízió, az ötödik és hatodik angol divízió hagyta itt emberei harmadrészét. Napóleon a menekülők után küldi Milhaud fáradhatatlan vérteseit, akik kivont karddal üldözőbe veszik őket, egész az angol sereg soraiba űzik, ahol rendetlenséget okoznak. Arról a magaslatról, ahol állott, a császár észreveszi, hogy az angol tartalék és a szekerészek elvonulnak a harctérről, és a brüsszeli útra igyekeznek. A mienk a győzelem, ha Grouchy megérkezik.

Napóleon szeme folyton Saint-Lambert felé figyel, hol végre a poroszok megkezdték a harcot, és ahol túlnyomó számuk dacára feltartóztatta őket Domon és Subervic kétezer-ötszáz lovasa és Lobau kétezer embere, akiknek oly nagy hasznát venné e pillanatban Napóleon, hogy segítsék a centrum elleni támadásban, mely felé figyel, és nem hall és nem lát semmit, ami Grouchy annyira várt érkezését jelentené.

Napóleon parancsot küld a marsallnak, hogy bármibe kerül is, tartsa meg pozícióját. Szüksége van arra, hogy egy pillanatig tisztán lásson sakktábláján.

A szélső balszárnyon Jeromos elfoglalta az erdő egy részét és a goumont-i kastélyt, amelynek csak négy fala maradt meg, fedelét elsöpörték a gránátok. De az angolok tovább tartják magukat abban a mély útban, mely a gyümölcsöskertek alatt vonul. Itt tehát csak fél a győzelem.

Szemközt és a centrum felől a marsall elfoglalta Haye-Sainte-et, és Wellington tüzérsége és lovasságának támadásai dacára, akik muskétásaink rettentő tüzelésétől meghőkölnek – megtartja azt. Itt teljes a győzelem.

Az út jobb oldalán Durutte tábornok a papelotti és haye-i majorokért küzd, és itt kilátás van a győzelemre.

Végül a szélső jobbon Bülow poroszai, akik végre ütközetbe szálltak, egyenesen a mi jobbszárnyunkra ereszkednek le. Harmincezer ember és hatvan ágyú indul Domon, Subervic és Lobau tízezer embere ellen. Egy pillanatra itt az igazi veszély.

A veszély csak növekszik az érkező jelentések szerint; Domon tábornok őrjárata visszajött anélkül, hogy Grouchyt látta volna. Nemsokára jelentést kapnak magától a marsalltól. Ahelyett, hogy hajnalban elindult volna Gembloux-ból, amint előző napi levelében ígérte, csak reggel fél tízkor indult el, és már délután fél öt óra van. Öt óra óta bömböl az ágyú; Napóleon még reméli, hogy híven a hadiszokáshoz, Grouchy az ágyúszó után indul. Fél nyolckor a harctéren lehet; addig meg kell kettőzni erejüket, s főleg meg kell állítani Bülow harmincezer emberét, akik, ha Grouchy végre megérkezik, két tűz közé fognak kerülni.

Napóleon parancsot ad Duhesme tábornoknak, aki a fiatal gárda két divízióját vezényli, hogy vonuljon Planchenoit felé,

amerre Lobau a poroszok által szorongatva szabályosan visszavonul. Duhesme nyolcezer emberrel és huszonnégy ágyúval indul el, melyek vágtatva érkeznek, üteggé formálódnak, és tüzelni kezdenek, abban a pillanatban, amikor a porosz tüzérség kartácsolni kezdi a brüsszeli utat. Ez a segítség megállítja a poroszokat előrehaladó mozdulatukban, és egy pillanatra úgy tetszik, hogy visszaszorítja őket. Napóleon felhasználja ezt a változást: parancsot ad Neynek, hogy rohamlépésben induljon az angol-holland sereg centruma ellen és foglalja el. Odaszólítja Milhaud vérteseit, akik szembe támadják meg őket, hogy nyílást hasítsanak. A marsall utánuk, és nemsokára csapatai borítják a magaslatot. Az egész angol harcsor tüzel, és puskalövésnyire osztogatja a halált. Wellington, mialatt gyalogságából négyszöget formál, megmaradt csapatait Ney lovassága ellen küldi. Napóleon úgy érzi, hogy szükséges folytatni e mozdulatot, és parancsot küld Walms grófnak, hogy két vértes divíziójával induljon a magaslatok ellen, hogy segítse Milhaud és Lefévre-Desnouttes divízióit. E pillanatban Ney marsall elindítja Guyot tábornok nehézlovasságát; Milhaud és Lefévre-Desnouettes divízióit egyesíti és rohamra vezényli. Háromezer vértes és háromezer dragonyos gárdista, a világ első katonái, vágtatnak és támadnak az angol négyszögeknek, melyek megnyitnak, kartácsot okádnak és újra bezárulnak. De katonáink heves rohamát semmi sem tartóztathatja fel; az angol lovasságot vérteseink és dragonyosaink visszaűzik, nehéz karddal a kezükben. Az angolok visszavonulnak, és hátul a tüzérség védelme alatt újra rendbe állnak. A vértesek és dragonyosok újra nekitámadnak a négyszögeknek, melyek közül néhány megnyílik, de meghalnak, mintsem egy lépést hátráljanak. Rettenetes mészárlás kezdődik, melyet időnkint a lovasság kétségbeesett

támadása szakít meg, ami miatt katonáink kénytelenek visszafordulni, míg néhány angol négyszög fellélegzik és helyreáll; de ezeket újra megtörjük. Wellington, akit négyszögről négyszögre kergetünk, dühében sírni kezd, amint látja, hogy szemei előtt lemészárolják tizenkétezer legjobb katonáját. De tudja, hogy egy lépést sem fognak hátrálni és kiszámítja, hogy mennyi időbe telik teljes pusztulásuk; előveszi óráját, és így szól a körülötte lévőkhöz:

– Még két óránk van, és egy óra múlva megjön az éjszaka, vagy megjön Blücher.

Így tart ez háromnegyed óráig.

A magaslatról, mely az egész csatamezőt uralja, ekkor észreveszi Napóleon, hogy a wavre-i úton egy nagy tömeg bukkan föl. Végre Grouchy, akit annyira vártak; későn ugyan, de még mindig idejében arra, hogy a győzelmet teljessé tegye. E segélycsapatok láttára hadsegédeket küld szét minden irányba, hogy jelentsék: Grouchy megérkezett és harcba száll. Erre egymás után fejlődnek ki a csapatok, és harcba kezdenek. Katonáink megkettőztetett harci kedvvel küzdenek, mert azt hiszik, hogy csak az utolsó csapás van hátra. Egyszerre borzalmas ágyúdörgés hallik az újonnan érkezettek felől, és ahelyett, hogy a poroszok ellen irányulnának a gránátok, egész sorokat vágnak közöttünk. Napóleon körül mindenki meglepődve néz szét; a császár homlokára üt: nem Grouchy ez, hanem Blücher!

Napóleon egy szempillantással megítéli helyzetét; rettenetes ez. Hatvanezer friss ember, akikre nem is számított, támadt csapatainkra, melyeket kimerített a nyolcórai küzdelem. A centrumnál előnyben van, de nincs többé jobbszárnya; arra törekedni, hogy kettévágja az ellenséget, most már hiábavaló, sőt veszélyes dolog. A császár ekkor kitalálja és elrendeli egyikét

azoknak a legszebb mozdulatoknak, amelyekről még a legvakmerőbb stratégák sem álmodtak: ez egy rézsútos harcélváltoztatás a centrum ellen, melynek segítségével szembekerül mind a két sereggel. Aztán telik az idő és az éjszaka, mely leszáll az angolokra, majd leszáll őreá is.

Aztán parancsot ad balszárnyának, hogy hagyja el a goumont-i erdőt és azt a néhány angolt, akik még a kastély lőrései között meghúzódtak, és váltsák fel az első és második hadtestet, melyek sokat szenvedtek; szabadítsák ki Kellermann és Milhaud lovasságát, melyet a Mont Saint-jean-i magaslaton nagyon szorongatnak. Parancsot ad Lobaunak és Duhesme-nek, hogy folytassák a visszavonulást, és Planchenoit fölött álljanak hadsorokba, Pelet tábornoknak pedig, hogy erősen tartsa magát a faluban, hogy támogathassa ezt a mozdulatot. A centrum megáll magában. Ugyanekkor egy hadsegéd parancsot kap, hogy fussa át a sorokat, és jelentse Grouchy marsall érkezését.

Erre a hírre újra fellobban a lelkesedés; az egész végtelen hosszú hadoszlop megmozdul. Ney, aki már az ötödik lovon ül, kardot fog kezébe, Napóleon tartalékai élére áll, és előrenyomul az úton. Az ellenség még mindig centruma felé hátrál, első sorát áttörték; a gárda közé tör, és elfoglal egy otthagyott üteget. De ekkor a második harcsorra bukkan, mely rettentő tömegből áll: azoknak az ezredeknek romja ez, melyeket két órával ezelőtt a francia lovasság megvert, és amelyek újratömörültek. Az angol gárda brigádjai ezek, a belga Chassé ezred és Braunschweig divíziója. Mindegy! Az oszlop kifejlődik, mint egy csapatszemlén. De hirtelen tíz ágyú dördül el pisztolylövésnyire, és elsepri a csapat egész élét, mialatt másik húsz ágyú kereszttűzbe fogja őket, és beleszorítja a Belle-Alliance körül álló csapatokba, melyek ezzel a mozdulattal felfedődtek. Friant tábornok

megsebesül, Mitchel, Jamin és Mailét tábornok elesik. Augelet, Cardinal és Agnes őrnagy holtan esnek össze, Guyot tábornok, aki nyolcadszor vezeti támadásra nehézlovasságát, két golyót kap. Neynek ruháját és kalapját fúrják át a golyók. Egy pillanatra ingadozás támad az egész vonalon.

Blücher e pillanatban érkezik meg a lahaye-i majorhoz, és leveri azt a két ezredet, melyek védelmezik. A két ezred, mely egy félóra hosszáig állott ellen tízezer embernek, visszavonul. Blücher magához szólít hatezer angol lovast, akik Wellington balszárnyát védik, és akik fölöslegesekké váltak, mióta a balszárnyat a poroszok foglalták el. Ez a hatezer ember, akik összekeveredve érkeznek azokkal, akiket üldöznek, rettentő sebet üt a sereg szívén. Cambronne az első vadászezred második bataillonjával az angol lovasság és a menekülők közé veti magát, négyszöget formál, és megakadályozza a többi testőr-bataillon visszavonulását. Ezt a bataillont éri minden támadás, körülveszik, szorítják, támadják minden oldalról. És ekkor történt, hogy Cambronne-t felszólították, hogy adja meg magát. Nem ugyanazzal a neki tulajdonított virágos mondattal, de felel egy szóval, egy egész közönséges katonás szóval, mely azonban e pillanatban szinte magasztosnak tetszik; a következő pillanatban pedig homlokon találja egy gránátszilánk, és lebukik lováról.

E pillanatban Wellington előnyomul szélső jobbszárnyával, mely felett rendelkezhetik, minthogy a mi mozdulatunk folytán nincs többé sakkban, támadásba megy át, és mint a förgeteg zúdul le a magaslatról. Ez a lovasság a gárda négyszögei körül forog, de nem meri megtámadni, aztán jobbra fordul, és Haye-Sainte alatt a centrumunkat akarja keresztültörni. Most híre jön, hogy Bülow megkerüli szélső jobbszárnyunkat, Duhesme tábornok súlyosan megsebesült, és Grouchy, akire számítottak,

még most sem érkezett meg. Puskaropogás és ágyúdörgés hangzik fel ötszáz lábnyira a hátunk mögött: Bülow elárasztott bennünket. „*Sauve, quipeut*!”-kiáltják, és megkezdődik a bomlás. Azokat a bataillonokat, melyek még tartják magukat, a menekülők szétverik. Napóleon abban a pillanatban, mikor körül akarják fogni Neyvel, Soulttal, Bertrand-val, Drout-val, Corbineau-val, Flahaut-val, Gourgaud-val és Labédoyère-rel, akiknek elfogytak a katonái, Cambronne négyszögéhez vágtat. A lovasság fokozottan támad, a magaslatok éléről az angol tüzérség végigsepri az egész síkot; a miénk, nincs már emberünk az ágyúk mellett, néma marad. Nem csata ez többé, hanem mészárlás.

E pillanatban kitisztul az ég, Blücher és Wellington, akik a Belle-Alliance majornál egyesültek, felhasználják ezt az égi segítséget, hogy lovasságukkal üldözőbe vegyék csapatainkat. Az óriási test mozgatórugói széttörtek, a sereg szétszóródott, csak a gárda néhány bataillonja tartja magát és meghal.

Napóleon hiába kísérli meg, hogy feltartóztassa ezt a bomlást; a zűrzavar közepébe lovagol, egy gárdaezredet és a Planchenoit mögött tartalékban álló két üteget összeszedi, megpróbálja egyesíteni a menekülőket. Szerencsétlenségére az éjszaka megakadályozza abban, hogy lásson, a zavar pedig, hogy megértesse magát. Erre leszáll lováról s karddal kezében egy négyszög közepébe ugrik. Jeromos követi.

– Igazad van, testvérem – mondja –, mindenkinek el kell itt esnie, akit Bonapartének hívnak.

De tábornokai és vezérkari tisztjei lefogják, gránátosai, – akik szívesen meghalnak, de nem akarják, hogy császárjuk is velük haljon – hátraszorítják, visszaültetik a lóra, egy tiszt megfogja a kantárszárat és elvágtat vele. Így vágtat keresztül a poroszokon, akik körülbelül egy félmérföldnyire előrenyomultak. Sem golyó,

sem gránát nem éri; végre Jemappes-be érkezik, egy pillanatra megáll, és újra megpróbálja rendbe szedni seregét. De az éjszaka, a zűrzavar, az általános bomlás, a sereg ziláltsága és még ennél is inkább, a poroszok elkeseredett üldözése, megakadályozzák benne. Aztán meggyőződvén, hogy mint Moszkva után, másodszor is mindennek vége, és csakis Párizsból gyűjtheti össze seregét és mentheti meg Franciaországot, folytatja útját; megáll Philippeville-ben, és húszadikán Laonba érkezik.

E sorok írója életében csak kétszer látta Napóleont, nyolcnapi időközben, és ezt is akkor, amikor rövidesen lovat váltott. Először amikor Lignybe ment, másodszor, mikor visszatért Waterlooból. Először napvilágnál, másodszor lámpafénynél. Először a sokaság éljenzése közepette, másodszor a némán maradt nép előtt.

Napóleon mindkétszer ugyanabban a kocsiban, ugyanazon a helyen ült, és ugyanaz a ruha volt rajta. Mindkétszer egyforma bizonytalan és révedező volt a tekintete; arca mindkétszer egyforma nyugodt és mozdulatlan volt, csak fejét hajtotta kissé jobban mellére, amikor visszajött, mint amikor elment.

Vajon a bosszúság miatt-e, hogy nem tudott aludni, vagy a fájdalom miatt, hogy elvesztette a világot?

Június 21-én Napóleon visszatért Párizsba.

22-én a felsőház és a képviselőház kijelentették, hogy permanenciában maradnak, és hazaárulónak nyilvánítottak mindenkit, aki fel akarná függeszteni vagy szét akarná oszlatni üléseiket.

Napóleon még aznap lemond fia javára.

Július nyolcadikán XVIII. Lajos bevonul Párizsba.

Tizennegyedikén Napóleon, aki visszautasította Baudin kapitány – ma aladmirális – ajánlatát, aki felajánlotta, hogy az Egyesült Államokba viszi, a *Bellérophon* fedélzetére lép, mely

Maitland kapitány parancsnoksága alatt állott, és a következőket írja az angol régenshercegnek:

„Királyi fenség,

miután az országomban dúló pártok és az európai nagyhatalmak ellenséges indulatának vagyok kitéve, befejeztem politikai pályafutásomat. Themisztoklészként a brit nép oltalmához folyamodom, alávetem magam törvényeinek, melyeket királyi fenségedtől, mint leghatalmasabb, legállandóbb és legnemesebb ellenségemtől, kérek a magam számára.

Napóleon.”

Június tizenhatodikán a *Bellérophon* vitorlát bontott Angolország felé. Huszonnegyedikén kikötött Torbayban, ahol Napóleon megtudja, hogy Gourgaud tábornok, aki levelét vitte, nem szállhatott szárazföldre, és kénytelen volt kezeiből kiadni üzeneteit.

Huszonhatodikán este a *Bellérophon* beért a plymouthi kikötőbe. Itt terjedtek el Szent Ilona-i száműzetéséről az első hírek: Napóleon nem akarta hinni.

Július harmincadikán egy küldönc jelentette Napóleonnak a Szent Ilona-i száműzetésére vonatkozó határozatot. Napóleon méltatlankodva tollat fogott, és a következőket írta:

„Ünnepélyesen tiltakozom itt, az ég és az emberek előtt, a velem történt sérelem, legszentebb jogaim megsértése ellen, az ellen, hogy személyemmel és szabadságommal erőszakkal bánjanak. Szabad elhatározásból jöttem a *Bellérophon* fedélzetére; nem vagyok fogoly, Angolország vendége vagyok. A kapitány biztatásaira jöttem, aki azt mondotta, kormányától rendelete van, hogy hajóra vegyen, és Angolországba vigyen kíséretemmel, ha nekem tetszik. Abban a jó reményben jöttem,

hogy az angol törvények oltalma alá helyezem magam, és amint a *Bellérophon* fedélzetére léptem, a brit nép vendégbarátságának oltalma alatt állok. Ha a kormány, amikor parancsot adott a *Bellérophon* kapitányának arra, hogy hajójára vegyen engem és kíséretem, csak cselt akart vetni, eljátszotta becsületét és meggyalázta lobogóját.

Ha jóváhagyják ezt a tettet, hiába fognak az angolok törvényeikről, szabadságukról, lojalitásukról beszélni; a *Bellérophon* vendégszeretetének megsértésével a brit népben való hit elveszett. A történelmet hívom tanúul: mondja meg, ha egy ellenség, aki sokáig harcolt az angol nép ellen, szerencsétlenségében, szabad akaratából, törvényei alatt keres menedéket, adhatja ennél nagyobb bizonyítékát bizalmának és becsülésének? De hogy feleltek Angolországban erre a nagylelkűségre? Azt színlelték, hogy vendégszeretőleg kezet nyújtanak az ellenségnek és amikor bizalommal kiszolgáltatta magát, akkor feláldozták.

Napóleon.
A tengeren, a Bellérophon fedélzetén."

Augusztus hetedikén, e tiltakozás dacára, kényszerítették Napóleont, hogy a *Bellérophon*-ról menjen át a *Northumberland* fedélzetére. Miniszteri rendeletre elvették kardját. Keith admirális szégyellte a rendeletet, és nem akart neki érvényt szerezni.

1815. augusztus hetedikén a *Northumberland* elvitorlázott Szent Ilona felé.

Október tizenhatodikán, hetven napra Angolországba való elutazása és száztíz napra Franciaországból való távozása után, lépett Napóleon arra a sziklára, amely piedesztálja lett.

Angolország teljesen magára vállalta az árulás gyalázatát, és 1815. október tizenhatodikától kezdve a királyoknak Krisztusuk lett, a népeknek pedig Júdásuk.

VI.

NAPÓLEON SZENT ILONA SZIGETÉN

A császár aznap este egy korcsmafélében aludt, ahol igen rosszul érezte magát. Másnap reggel 6 órakor lóháton elindult Bertrand nagymarsallal és Keith admirálissal Longwood-ba, ahhoz a házhoz, amelyek az admirális lakásául kijelölt, mivel a szigeten az volt erre a célra a legmegfelelőbb. Amint visszajöttek, a császár megállott egy falusi ház pavilonja előtt, amely egy Balcombe nevű, a szigeten lakó kereskedő tulajdona volt. Ez volt ideiglenes lakása, és addig itt kellett maradnia, míg át nem költözhetik Longwoodba. Előző nap este oly rosszul volt, hogy bárha csaknem teljesen bútorozatlan volt ez a kis pavilon, nem volt kedve a szigetre visszatérni.

Este, amikor le akart feküdni, észrevette Napóleon, hogy ágya mellett egy betört ablak van, amelyen nincs ablaktábla, sem függöny. Las-Cases és fia betömték az ablakot ahogy tudták, és felmentek egy padlásszobába, ahol mindegyikük egy-egy matracon aludt. Az inasok kabátjukba takarózva az ajtó elé feküdtek.

Másnap abrosz és asztalkendő nélkül, az előző napi vacsora maradékaiból reggelizett Napóleon.

Ez csak kezdete volt annak a nyomorúságnak és nélkülözésnek, mely Longwoodban várt rá.

Közben a helyzet kissé javult; a Northumberlandról áthozatták a fehérneműit és az ezüstkészletét, az 53-as ezred ezredese felajánlott egy sátort, mellyel a császár szobáját

megnyújtották. Napóleon aztán szokott pontosságával azon volt, hogy egy kis rendet teremtsen napjaiban.

Tíz órakor hívatta Las-Cases-t, hogy vele reggelizzék. A reggeli után egy félórát társalogtak, aztán Las-Cases felolvasta, amit Napóleon előző napon diktált; amint ezt bevégezték, Napóleon újra diktált 4 óráig. Négy órakor felöltözött, kiment, hogy rendbe szedjék szobáját, lesétált a kertbe, melyet nagyon szeretett és amelynek végén egy sátorszerű, vászonnal fedett lugas megvédte a nap sugarai ellen. Rendesen ebben a lugasban ült, ahova kihoztak egy asztalt és székeket, és annak a bajtársának, aki azért jött ki a városból, itt diktált egész vacsoráig, mely hét órakor volt. Az est hátralevő részén olvastak; vagy Racine-t, vagy Moliére-t, mert nem volt Corneille-jük. Napóleon ezt színházba járásnak nevezte. Végül, amilyen későn csak tehette, lefeküdt, mivel ha jókor feküdt le, éjszaka felébredt, és aztán nem tudott többé elaludni.

Vajon Dante kárhozottjai közül melyik cserélte volna fel büntetését Napóleon álmatlan éjszakáival?

Pár nap múlva fáradtnak és betegnek érezte magát. Három lovat bocsátottak rendelkezésére, és miután azt gondolta, hogy a sétalovaglás jót tesz neki, elhatározta, hogy másnap Gourgaud és Montholon tábornokokkal kilovagol. De napközben megtudta, hogy egy angol tisztnek parancsa van, nehogy szem elől veszítse: azonnal visszaküldte a lovakat, azzal a megjegyzéssel, hogy az életben minden számítás, és hogy az, hogy fogházőrét látja, sokkal rosszabb érzés, mint amilyen jót tenne neki a lovaglás; ezért tiszta haszon, ha otthon marad.

Ehelyett éjszakai sétákat tett, amelyek néha hajnali 2 óráig eltartottak.

Végre december 10-ikén az admirális tudatta Napóleonnal, hogy longwoodi háza készen áll. Napóleon még aznap lóháton kiment oda. Új berendezéséből legjobban egy fa fürdőkádnak örült meg, melyet az admirális készíttetett rajz után egy városi áccsal, mivel Longwoodban ismeretlen tárgy volt a fürdőkád. Napóleon még aznap használta.

Másnap beosztották a császár személyzetét három részre: komornyik, belső és konyhaszemélyzetre. Az egész személyzet tizenegy emberből állott.

Az udvartartás körülbelül úgy volt beosztva, mint Elba szigetén. Bertrand nagymarsall tartotta meg a parancsnokságot és a felügyeletet, Montholont bízták meg a házvezetéssel, Gourgaud tábornok vezette az istállót, és Las-Cases ügyelt a benső ügykezelésre.

A nap beosztása csaknem olyan volt, mint Briars-ban. Tíz órakor szobájában reggelizett egy gueridonon, a nagymarsall és társai pedig külön asztalnál ettek, ahol szabad volt vendégeket is látniuk. Miután nem szabták meg pontosan a séta idejét, mivel nappal nagy volt a forróság, este pedig hirtelen jött és nagy volt a nedvesség, az ígért kocsi és a hátaslovak pedig nem érkeztek meg Cap-ból: a császár a nap egy részén vagy Las-Cases-vel, vagy Gourgaud és Montholon tábornokkal dolgozott. 8-tól 9-ig megvacsoráztak gyorsan, mivel az ebédlő festékszaga tűrhetetlen volt a császárnak. Aztán átmentek a szalonba, hol felszolgálták a csemegét. Racine-t, Moliére-t vagy Voltaire-t olvasták, és mindjobban fájlalták Corneille-t. Végre 10 órakor leültek reversit játszani, ami a császár kedvenc játéka volt, és rendesen eljátszottak éjfél után 1 óráig.

Az egész kis kolónia Longwoodban lakott, kivéve Bertrand marsaik és családját, akik Hut’s-Gate-ban laktak, egy rossz kis házban a városba vezető út mentén.

A császár lakása két szobából állott, 15 láb hosszú, 12 láb széles és körülbelül 7 láb magas volt mindegyik. Nanking-szövettel volt behúzva a két szoba fala, és egy rossz szőnyeg borította a padlót.

A hálószobában egy kis tábori ágy állott; itt aludt a császár. Aztán egy kanapé, melyen a nap legnagyobb részét könyvei között átpihente. Mellette egy kis gueridon, ahol ebédelt és vacsorált, és amelyen este egy háromágú gyertyatartó állt, nagy ellenzővel.

A két ablak között, az ajtóval szemben, egy fiókos szekrényben állott a császár fehérneműje; rajta piperekészlete.

A kandallón, mely felett egy kis tükör függött, több kép volt. Jobbra a római király arcképe, amint bárányon lovagol, balra szintén a római király arcképe, amint egy vánkoson ül és papucsát húzza. A kandalló közepén szintén a kis herceg márványszobra állott. Két gyertyatartó, két aranyozott ezüst tálca, két, a császár piperekészletéből való üveg egészítették ki a kandalló felszerelését.

Végül a kanapé közelében, úgy, hogy ha a császár szokása szerint lepihent, amint tette a nap nagy részén, éppen szemben függött a császárral Mária Lujza arcképe, amint fiát tartja karjai között: Isabey festménye.

Aztán a kandalló bal oldalán az arcképek előtt Nagy Frigyes nagy ezüstórája állott, egy ébresztőóraféle, melyet Potsdamból hozott; a túlsó oldalon a császár órája, mely a marengói és austerlitzi csata óráját ütötte, kétfelől aranyfedele volt, és rajta a *B* betű.

A második szobában, mely irodául szolgált, eleinte az összes bútorzat csak egyszerű állványokra fektetett puszta deszka volt, melyeken egy csomó szétszórt könyv hevert és néhány megírt füzet, amelyet a tábornokok vagy titkárok írtak Napóleon diktálása után. Aztán a két ablak között, egy könyvtárszerű szekrény; szemben vele a másikhoz hasonló ágy, amelyre a császár néha napközben lepihent, és amelyen néha aludt éjszaka is, ha gyakori és hosszú álmatlansága miatt felkelt a másikból. Végül a szoba közepén állott egy munkaasztal, meg voltak jelölve azok a helyek, amelyeket diktálás közben elfoglalt a császár, aztán akik írtak: Montholon, Gourgaud és Las-Cases.

Ilyen volt élete és palotája annak az embernek, aki egymás után a Tuileriákban, a Kremlben és az Escorialban lakott.

Dacára a melegnek, az esti nyirkosságnak, és dacára annak, hogy a mindennapi életre szükséges dolgok hiányoztak, a császár türelmesen elviselte volna mind e nélkülözéseket, ha nem vették volna úgy körül, és nem bántak volna vele úgy, mint aki nemcsak a szigeten, hanem még a házában is fogoly. Elhatározták, amint mondottuk, hogy ha lóra ül, egy tiszt fogja mindig kísérni; Napóleon tehát úgy döntött, hogy többé nem lovagol ki. Állhatatossága kifárasztotta börtönőreit, és felfüggesztették a rendeletet, bár bizonyos határok között fenntartották. Napóleont egy bizonyos körön belül őrszemek vették körül. Egyszer az egyik őrszem célba vette a császárt, és Gourgaud tábornok kapta ki a puskát a kezéből abban a pillanatban, amikor már valószínűleg lőni akart. E körön belül különben a császár alig egy fél mérföldet lovagolhatott, és miután nem akart továbbmenni, hogy őre társaságát elkerülje, leszállott lováról, úgy folytatta alig tört utakon, mély szakadékok közt sétáját, szinte hihetetlen, hogy tízszer is le nem zuhant.

Dacára e változásoknak, a császár egészsége elég jó volt az első hat hónap alatt.

De a következő télen állandóvá lett a rossz időjárás, a nyirkosság és eső ellepte a kártyaházat, melyben lakott, és nagyon gyakran rosszullétet érzett, mely zsibbadtságban és megmerevedésben nyilvánult. Napóleon tudta, hogy a levegő nagyon egészségtelen, és hogy a szigeten ötvenesztendősnél idősebb embert alig találni.

Időközben új kormányzó jött; az admirális bemutatta a császárnak. Negyvenöt év körüli férfi lehetett, közönséges megjelenésű, vékony, sovány, száraz, vörös arcú és vörös hajú, szeplőfoltos, kancsi szemű, aki mindig félrenézett és csak ritkán tekintett egyenesen szembe; szemöldöke égő vörös, sűrű és előreugró volt. Sir Hudson Lowe-nak hívták.

Megérkezésével új bosszantások kezdődtek, melyek mindinkább elviselhetetlenné váltak. Azzal mutatkozott be, hogy két röpiratot küldött a császárnak, melyek ellene szóltak. Aztán az egész szolgaszemélyzetet kihallgatta, hogy megtudja tőlük: vajon szabadon és akaratuk folytán maradtak-e a császár szolgálatában. Ezek az új kellemetlenségek okozták Napóleonnál azt a rosszullétet, mely mindinkább erőt vett rajta. Öt napig tartott; ezalatt nem ment el hazulról, de néha mégis folytatta olaszországi hadjáratának diktálását.

A kormányzó bosszantásai nemsokára még növekedtek. A legegyszerűbb illemszabályokat is megsértette, és odáig ment, hogy egyszer vacsorára hívta meg „Bonaparte tábornokot”, hogy bemutassa egy magas állású angol hölgynek, aki Szent Ilona szigetén kikötött. Napóleon nem is felelt a meghívásra. Az üldözések növekedtek.

Ezután minden levelet előzőleg át kellett adni a kormányzónak s minden levelet, amely Napóleonnak, a császárnak volt címezve, elkoboztak.

Tudtára adták Bonaparte tábornoknak, hogy igen sokat költ, hogy a kormány nem akar hallani arról, hogy asztalánál naponta négy személynél többet lásson; egy üveg bort engedélyeztek személyenként napjára és hetenként csak egy napon vendégeket: ha túlkiadások állottak be, Bonaparte tábornoknak és kíséretének kellett fizetniök.

A császár összetörette ezüstneműjét és beküldte a városba. De a kormányzó megüzentette, hogy csak annak az embernek adhatja el, akinek ő akarja. Ez az ember 6000 frankot adott az első küldeményért, ami alig volt kétharmada az ezüst súlyértékének.

A császár mindennap fürdőt vett; megüzenték neki, hogy elégedjék meg hetente egy fürdővel, mert Longwoodban kevés a víz. Volt néhány fa, melyek alatt sétált, és melyek beárnyékolták sétáinak határok közé szorított útját. A kormányzó a fákat kivágatta. És amikor a császár panaszkodott e kegyetlenség miatt, azt felelte, nem tudta, hogy a fák kedvesek voltak Bonaparte tábornoknak, de ha sajnálja, ültetnek helyébe újakat.

Néha aztán hevesen fellobbant Napóleon; erre a válaszra is kitört:

– Az angol miniszterek eljárásában nem az a legrosszabb, hogy ide küldtek, hanem hogy az ön kezeire bíztak. Panaszkodtam az admirálisra, de neki legalább szíve volt. De ön, ön megbecsteleníti a nemzetét; a neve szégyenfolt lesz.

Végül azt vették észre a húsok minőségéből, hogy a császár asztalát nem leölt, hanem döglött állatokkal látják el. Kérték, hogy élő állatokat küldjenek. Visszautasították kérésüket.

Ettől kezdve Napóleon élete lassú, kínos haldoklás, mely öt esztendeig tart. Ez a modern Prométheusz öt évig volt odaláncolva ahhoz a sziklához, melyen Hudson Lowe marcangolta a szívét.[39] Végre 1821. március 20-án, Párizsba való bevonulásának dicsőséges évfordulóján reggeltől kezdve erős gyomornyomást és mellében fárasztó fulladásfélét érzett Napóleon. Nemsokára éles fájdalmai támadtak a gyomor környékén, baloldalt a lépében, melyek elterjedtek a mellen át egész a bal válláig. A láz az orvosságok dacára nőtt, alteste fájt, ha érintették, gyomra pedig kitágult. Délután 5 óra felé fokozódott fájdalma, teste jéghideg lett, különösen az alsó részeken, és görcsökről panaszkodott. Madame Bertrand éppen ekkor látogatta meg; Napóleon erőlködött, hogy kevésbé levertnek lássék, és egy kevés vidámságot is erőltetett magára. De nemsokára erőt vett rajta búskomorsága.

– El kell készülnünk a végítéletre. Ön, Bertrand, Hortenzia[40] és én arra vagyunk kárhoztatva, hogy e nyomorult sziklán pusztuljunk el. Én megyek el elsőnek, ön jön aztán, és Hortenzia követni fogja; de mind a hárman találkozunk odafenn.

Aztán Zaire-nak idézte e négy verssorát:

Nem látom Párist, ez vagyon megírva:
Lásd, útra készen indulok a sírba.
Fönn vár reám a királyok királya,
Ki jutalmaz és életünk bírálja.

A következő éjszaka nyugtalan volt; mind súlyosabbak lettek a tünetek. Egy hánytatószer pillanatra eltüntette őket, de

[39] Elfogulatlan történetírók szerint Lowe kormányzó nem volt igazában olyan szívtelen ember, mint amilyennek Napóleon és környezete festette le.

[40] Bertrand leánya.

nemsokára újra megjelentek. Aztán csaknem a császár akarata ellenére Antomarchi doktor és Arnot, a szigeten állomásozó 20. ezred orvosa, tanácskozást tartottak. Ezek az urak szükségesnek látták, hogy mustártapaszt tegyenek a beteg altestére, hashajtót adjanak, és óránként ecetet öntsenek a homlokára. A betegség mindennek dacára gyorsan kifejlődött.

Egy este az egyik longwoodi szolga azt mondotta, hogy üstököst látott. Napóleon meghallotta, és megdöbbent erre az előjelre.

– Üstökös – kiáltott fel –, ez Caesar halálának volt előjele!

Április 11-én lábai túlságosan lehűltek. Az orvos borogatásokkal próbálta felmelegíteni.

– Mindez hasztalan – mondotta Napóleon –, nem ott, a gyomorban, a májban van a baj. Nincs orvosság az ellen a tűz ellen, amely bensőmben éget.

Április 15-én hozzáfogott végrendelete megírásához, és e napon mindenkinek tilos volt szobájába lépni, kivéve Marchand és Montholon tábornokokat, akik fél kettőtől este 6 óráig maradtak vele együtt.

Hat órakor belépett a doktor. Napóleon megmutatta neki végrendeletét és toailett tárgyait, amelyekre mindegyikre rá volt ragasztva annak a neve, akinek szánta.

– Látja – mondta –, készülődöm.

Az orvos meg akarta nyugtatni; Napóleon félbeszakította:

– Ne áltassanak többé – mondta –, tudom mi történik, és belenyugodtam.

Tizenkilencedikén kissé jobban érezte magát, ami reménnyel töltött el mindenkit, kivéve Napóleont. Mindenki szerencsét kívánt javulásához. Napóleon hagyta, aztán elmosolyodott.

– Nem tévednek, ma tényleg jobban érzem magamat, de érzem azt is, hogy végem közeledik. Ha meghalok, mindnyájuknak meglesz az az édes vigasztalódása, hogy visszatérhetnek Európába. Egyesek viszontlátják családjukat, mások barátaikat; én az égben találkozom bátor bajtársaimmal… Igen, igen, – tette hozzá, felizgulva és átszellemült hangon –, igen, Kleber, Desaix, Bessiéres, Duroc, Ney, Murat, Masséna, Berthier elémbe jönnek. Beszélni fognak arról, amit együtt tettünk, és elmesélem nekik életem utolsó eseményeit. És ha meglátnak, elragadja majd őket a diadal és a lelkesedés. Scipióval, Caesarral, Hannibállal fogunk beszélni háborúinkról; milyen gyönyörűség lesz… Csak meg ne ijedjenek odafönn – folytatta mosolyogva –, ha ennyi harcost látnak együtt.

Pár nap múlva Viglani káplánért küldött.

– Katolikus vallásban születtem – mondotta –, eleget akarok tenni azoknak a kötelességeknek, melyeket kíván, és részesülni akarok a szentségekben, melyeket osztogat. Mindennap misét fog mondani a szomszéd kápolnában és kiteszi negyven óra hosszáig a szent szakramentumot. Ha meghalok, fejemnél állítson fel oltárt a halottas szobában, aztán szolgáltasson misét. Végezze el a szokásos szertartásokat, és csak akkor hagyja félbe, ha már a földben vagyok.

A pap után az orvos jött.

– Kedves doktorom – mondta neki –, halálom után, ami már nincs messze, azt akarom, hogy boncolja fel holttestemet. De kikötöm, hogy angol orvos ne tegye rám a kezét. Azt óhajtom, hogy vegye ki a szívemet, tegye borszeszbe, és vigye el az én kedves Mária Lujzámnak. Mondja meg neki, hogy odaadóan szerettem és sohasem szűntem meg szeretni. Mondja el neki, mit szenvedtem, mondja el neki, amiket látott, beszélje el részletesen

a halálomat. Különösen szívére kötöm, hogy vizsgálja meg jól a gyomromat, és csináljon róla pontos, részletes jelentést, melyet át fog adni fiamnak. Bécsből aztán Rómába megy. Felkeresi anyámat, családomat, el fogja mondani nekik, amit itt körülem tapasztalt. El fogja mondani nekik, hogy Napóleon, akit a világ nagynak nevezett, mint Nagy Károlyt és Pompeiust, a legszánalomraméltóbb helyzetben halt meg; mindene hiányzott, magára volt hagyatva, csak dicsősége maradt meg. Mondja el nekik, hogy amikor kilehelte lelkét, utolsó pillanatainak borzalmait és gyalázatát az uralkodó családokra hagyta.

Május 2-án a láz elérte legmagasabb fokát; érverése percenként száz volt; a császár félrebeszélt. Megkezdődött haldoklása. De agóniája néhány pillanatra szünetelt; világos pillanataiban folyton visszatért arra a megbízásra, amelyet Antomarchi doktornak adott.

– Gondosan végezze el – mondotta –, testem, főleg pedig gyomrom anatómiai vizsgálatát. A montpellier-i orvosok azt mondták, hogy a pylorus-rák örökletes családomban; jelentésük, azt hiszem, Lajos kezei között van. Kérje el, hasonlítsa össze azzal, amit ön észlelt; legalább gyermekemet mentsem meg ettől a kegyetlen betegségtől.

Az éjszaka elég nyugodtan telt el; de másnap reggel újult erővel tört ki a delírium. 8 óra felé veszített valamit erejéből; 3 óra felé a beteg eszméletre tért. Ezt arra használta fel, hogy magához kérette végrendeleti végrehajtóit, és meghagyta nekik, hogy az esetben, ha teljesen elvesztené eszméletét, ne engedjenek hozzá angol orvost, Arnot doktor kivételével. Aztán értelme és zsenije teljes erejében hozzátette:

– Meg fogok halni; önök visszamennek Európába. Néhány tanácsot kell, hogy adjak, arra nézve, hogy miként viselkedjenek.

Megosztották száműzetésemet, hívek lesznek emlékemhez, és nem csinálnak semmit, amivel megsértenék. Szentesítettem az emberiség alapelveit, bevittem törvényeimbe és tetteimbe. Egyetlenegy sincs, amelyiket meg ne tartottam volna. Szerencsétlenségemre súlyos viszonyok jöttek; kénytelen voltam ellenük cselekedni és életbeléptetésüket elhalasztani; csapások jöttek, nem tudtam a fegyvert letenni, és Franciaország meg lett fosztva azoktól a szabad intézményektől, melyeket neki szántam. Franciaország elnézően ítél meg; számításba veszi szándékaimat; nevem és győzelmeim drágák neki. Kövessék ezt a példát. Maradjanak hívek azokhoz az elvekhez, melyeket védelmeztek, ahhoz a dicsőséghez, melyet megszereztünk; ezenkívül csak szégyen és gyalázat vár ránk!

5-én reggel tetőfokát érte el a betegség. Napóleonnak már csak vergődő és fájdalmas vegetálás volt az élet; a lélegzése mind gyöngébb lett, tágra nyílt szemei merevek és fénytelenek voltak, delíriumos agyának utolsó felvillanásaképpen néhány bágyadt szó halt el időnként az ajkán. A *tête* és *armée*[41] voltak az utolsó szavai, amit hallani lehetett. Szava elhalt, úgy látszott, teljesen meghalt, és maga az orvos is azt hitte, hogy életereje elszállt. Azonban 8 óra felé újrakezdődött érverése, a halál ereje, mely lezárta a haldokló ajkát, úgy látszott, felengedett és néhány mélyről feltörő sóhajtás szakadt le melléből. Fél tizenegy órakor érverése elhalt, 11 óra és néhány perckor megszűnt élni a császár…

Antomarchi doktor húsz órával felséges betege halála után felboncolta úgy, amint azt neki Napóleon oly sokszor meghagyta. Aztán kivágta a szívét, melyet a kapott utasítás szerint borszeszbe tett, hogy átadja Mária Lujzának. De a végrendeleti

---

[41] Fej és hadsereg.

végrehajtóknak sir Hudson Lowe megtagadta, hogy Szent Ilonáról nemcsak a testet, hanem bármely részét is elvigyék. A szigeten kellett, hogy maradjon. A holttestet vérpadjára szegezték.

Helyet kellett választani a császár sírjának, és abban a helyben állapodtak meg, melyet Napóleon csak egyszer látott, de amelyről mindig szívesen beszélt: sir Hudson Lowe belegyezett, hogy itt ássák meg a sírt.

A boncolás után Antomarchi orvos összevarrta az összevagdalt részeket, megmosta a testet, és átadta Napóleon komornyikjának, aki abba a ruhába öltöztette a császárt, amelyet rendesen hordani szokott: azaz fehér kasmírnadrágba, fehér selyemharisnyába, kis sarkantyús, hosszú lovaglócsizmába, fehér mellénybe, fehér nyakkendőbe, melyet egy feketével vontak be és csatoltak össze hátul; aztán ráadták vadászgárdista ezredesi kabátját, amelyet a becsületrend nagyszalagjával és rendjeleivel és a vaskoronával díszítettek, és végül ráadták háromszögű kalapját. Napóleont, így felöltöztetve, május 6-án háromnegyed hatkor átvitték a teremből a kis hálószobába, és ott ravatalra helyezték. A holttestnek szabadon volt a keze: tábori ágyán feküdt, kardja oldalán: kereszt pihent a mellén és marengói kék kabátja lábaira volt borítva. Így maradt kitéve két napig.

Nyolcadikán reggel a császár holttestét – melyet a Vendome oszlop alatt kellett volna elhelyezni, és szívét, melyet el kellett volna küldeni Mária Lujzának – betették egy kipárnázott, fehér atlasz fejpárnával ellátott koporsóba; miután kalapja hely híján nem maradhatott a fején, lábaihoz tették. Körülötte szétszórták zászlóit és mindazokat a pénzdarabokat, melyeket uralkodása folyamán arcképével vertek; fegyverei mellé odatették kését, tányérját és asztalneműjét. Ezt a ládát aztán egy mahagónifából

készült ládába zárták, azt pedig egy harmadikba, egy ólomládába tették, amelyet végül egy negyedik, a másodikhoz hasonló, de sokkalta nagyobb méretű mahagóniládába helyeztek el. Aztán ugyanarra a helyre tették ki a koporsót, ahol a holttest feküdt.

Fél egykor a helyőrség katonái a koporsót átvitték a kerti útra, ahol a halottaskocsi várta. Violaszínű bársonnyal takarták le; erre rádobták Napóleon marengói kabátját, és a temetési menet megindult a következő sorrendben:

Vignali lelkész papi ornátusban és mellette a fiatal Henri Bertrand, aki ezüst szenteltvízszórót vitt.

Antomarchi és Arnot orvosok.

A halottaskocsi fölügyeletével megbízott személyek. A kocsit négy ló húzta, melyeket lovászlegények vezettek, és mind a két oldalon 12 fegyvertelen gránátos követte; ezeknek kellett vállukra venni a koporsót, amikor a rossz út miatt a halottaskocsi nem mehetett többé előre.

A fiatal Bertrand Napóleon és Marchand, mind a kettő gyalog a halottaskocsi két oldalán.

Közvetlen a halottaskocsi után Bertrand és Montholon gróf lóháton.

A császár kíséretének egy része.

Bertrand grófnő Hortenzia leányával, kétlovas kocsiban, melyet kantáron fogva szolgák vezettek, mivel a mélység szélén haladt.

A császár lova, melyet Archambaud lovásza vezetett.

Gyalog és lovon a tengerésztisztek.

A vezérkari tisztek lóháton.

Coffin tábornok és Monchenu márki lovon.

Az ellentengernagy és a kormányzó lovon.

A sziget lakói.

A helyőrségi csapatok.

A sírt körülbelül egymérföldnyire ásták Hut's-Gate-tól; a halottaskocsi megállott a sír mellett, és percenként öt ágyúlövés dördült el.

Mialatt Vignali lelkész imádkozott, a holttestet lebocsátották a sírba; lábával kelet felé feküdt, melyet meghódított, fejével nyugatnak, ahol uralkodott.

Aztán egy óriási kődarab, mely a császár új pihenőjéül szolgált, lezárta utolsó lakását, és Napóleont átadta az örökkévalóságnak.[42]

Aztán előhoztak egy ezüstlemezt, melyen a következő felírás volt:

NAPOLEON
született Ajaccióban 1769. augusztus 15-én
meghalt Szent Ilonán 1821. május 5-én.

Amikor fel akarták szegezni a kőre, előállott sir Hudson Lowe, és kormánya nevében kijelentette, hogy a sírra nem szabad más felírást tenni, csak ezt:

BUONAPARTE TÁBORNOK

---

[42] 1840. december 5-én Napóleon földi maradványait Párizsban az invalidusok templomában helyezték el.

NAPÓLEON VÉGRENDELETE

Kelt a mai napon, 1821. április 15-én Longwoodban,
Szent Ilona szigetén.

Ez a végrendeletem, azaz végső akaratom okmánya

I.

1. A római katolikus apostoli vallásban halok meg, melynek kebelében születtem, több mint ötven év előtt.
2. Azt óhajtom, hogy hamvaim a Szajna partján nyugodjanak, a francia nép kebelén, melyet annyira szerettem.
3. Mindig magasztaltam igen kedves feleségemet, Mária Lujzát; az utolsó pillanatig a leggyöngédebb érzelmeket őriztem meg iránta. Kérem, hogy őrködjék fiam felett, és őrizze meg fiamat azoktól a kelepcéktől, melyek gyermekkorában körülveszik.
4. Figyelmeztetem fiamat, sohasem feledje el, hogy francia hercegnek született, és sohasem engedje magát eszközül felhasználtatni a triumvirek által, akik elnyomják Európa népeit. Sohasem szabad harcolnia, sem bármely más módon ármánykodnia Franciaország ellen. El kell fogadnia jelmondatomat: *Tout pour le peuple français*.
5. Idő előtt halok meg: meggyilkolt az angol oligarchia és bérence; az angol nép nem késhet megbosszulni.
6. Az a két szerencsétlen betörés Franciaországba – amikor még annyi segélyforrása volt – Marmont, Augereau, Talleyrand

és La Fayette árulásának következménye volt. Megbocsátok nekik; a francia utókor bocsásson meg nekik, mint én, ha tud.

7. Köszönöm, hogy drága, jó anyám, a kardinális, József, Lucien, Jeromos, Paulina, Karolina, Julia, Hortenzia, Jenő testvéreim annyira szívükön viselték ügyemet. Megbocsátok Lajosnak azért a röpiratért, melyet 1820-ban adott ki: tele van hamis vallomásokkal és hamisított okiratokkal.

8. Megcáfolom a „*Kéziratok Szent Ilonáról*” és a *Maximák, Vélemények* stb. cím alatt kibocsátott munkákat, melyek hat év óta megjelentek: nem ezek az elvek irányították életemet. Letartóztattam és elítéltem a d’enghieni herceget, mivel szükséges volt a francia nép biztonsága, haszna és becsülete érdekében,… mivel saját vallomása szerint, hatvan gyilkossal állott összeköttetésben Párizsban. Hasonló körülmények között újból így cselekedném.

II.

1. Fiamnak hagyom az A szerinti leltárnak megfelelőleg a dobozokat, érdemrendeket és egyéb tárgyakat, mint az ezüstneműm, tábori ágyam, fegyvereim, lószerszámaim, sarkantyúim, kelyheim, könyveim, az általam használt fehérneműeket. Óhajtom, hogy legyen neki drága ez a szerény hagyaték, és emlékeztesse atyjára, akinek emlékét az egész világ fogja őrizni.

2. Lady Hollandnak hagyom azt az antik káméát, melyet VI. Pius pápától kaptam Tolentinóban.

3. Montholon grófnak hagyok kétmillió frankot, hogy bizonyítéka legyen annak, mennyire meg voltam elégedve fiúi gondosságával, mellyel hat éven át viseltetett velem szemben, és

hogy kárpótolja azért a veszteségért, melyet Szent Ilona-i időzésével szenvedett.

4. Bertrand grófnak hagyok ötszázezer frankot.

5. Marchand-nak, első komornyikomnak, négyszázezer frankot hagyok. Barátiak voltak azok a szolgálatok, melyeket nekem tett. Azt óhajtom, hogy régi gárdám valamelyik tisztjének vagy katonájának vegye feleségül özvegyét, húgát vagy leányát.

6. *Idem*, Saint-Denis-nek, százezer frankot.

7. *Idem*, Noverraznak százezer frankot.

8. *Idem*, Piéronnak, százezer frankot.

9. *Idem*, Archambaud-nak, ötvenezer frankot.

10. *Idem*, Coursot-nak, huszonötezer frankot.

11. *Idem*, Chandelier-nak, huszonötezer frankot.

12. *Idem*, Vignali lelkésznek százezer frankot. Óhajtom, hogy Ponte-Nuevo-di-Rostino közelében építse fel házát.

13. *Idem*, Las-Cases grófnak, százezer frankot.

14. *Idem*, Lavalette grófnak, százezer frankot.

15. *Idem*, Larrey főorvosnak százezer frankot. Ö a legderekabb ember, akit ismertem.

16. *Idem*, Brayer tábornoknak százezer frankot.

17. *Idem*, Lefévre-Denouettes tábornoknak százezer frankot.

18. *Idem*, Drouot tábornoknak százezer frankot.

19. *Idem*, Cambronne tábornoknak százezer frankot.

20. *Idem*, Monton-Duvernet tábornok gyermekeinek százezer frankot.

21. *Idem*, a bátor Labédoyère gyermekeinek százezer frankot.

22. *Idem*, a Lignynál elesett Girard tábornok gyermekeinek százezer frankot.

23. *Idem,* Chartrand tábornok gyermekeinek százezer frankot.

24. *Idem*, a derék Travot tábornok gyermekeinek százezer frankot.

25. *Idem*, ifjabb Lallemand tábornoknak százezer frankot.

26. *Idem*, Réal grófnak százezer frankot.

27. *Idem*, Costának (Bastelica, Korzika) százezer frankot.

28. *Idem,* Clausel tábornoknak százezer frankot.

29. *Idem*, Menneval bárónak százezer frankot.

30. *Idem*, Arnault-nak, *Marius* szerzőjének százezer frankot.

31. *Idem*, Marbot ezredesnek százezer frankot. Megbízom, hogy írásaiban továbbra is vegye védelmébe a dicsőséges francia seregeket, és bélyegezze meg a rágalmazókat és árulókat.

32. *Idem*, Bignon bárónak százezer frankot. Megbízom, hogy írja meg a francia diplomácia történetét 1792-1815-ig.

33. *Idem*, Poggi di Talavónak százezer frankot.

34. *Idem*, Emmery orvosnak százezer frankot.

35. Ezen összegeket abból a hatmillióból vonják le, amit 1815-ben, Párizsból eljőve elhelyeztem, és ennek 1815 júliusától számítandó ötszázalékos kamataiból. Az elszámolást Montholon, Bertrand és Marchand grófok ejtik meg a bankárral.

36. Mindaz, ami eme ötmillió-hétszázezer frankon fölül marad, melyről fentebb rendelkeztem, a waterlooi sebesültek, az elba-szigeti bataillon tisztjei és katonái jutalmazására fordítandó a Montholon, Bertrand, Drouot, Cambronne és Larrey orvos által megállapított arányban.

37. Elhalálozás esetén ezek az adományok az özvegyeknek és gyermekeknek fizettetnek ki, ezek híján a tőkéhez csatoltatnak.

III.

1. Magánvagyonom saját tulajdonom lévén, melytől, tudomásom szerint, a francia törvény nem fosztott meg, Bouillerie báró fogja előterjeszteni róla számadását, aki kincstárnoka volt; több mint kétszázmillióra kell, hogy rúgjon. Tudniilik:

1. Értékpapírok, melyeket tizennégy éven át, évenként több mint tizenkétmilliónyi civillistámból takarítottam meg – ha jól emlékszem. 2. Eme értékpapírok jövedelme. 3. Palotáim bútorzata, ahogy 1814-ben állott, római, flórenci, turini palotáimat beleértve; mind e bútorokat a megtakarított civil-lista jövedelemből vásároltam. 4. Az olasz királyságban lévő palotáim feloszlatásából származó ezüst, ezüstnemű, ékszerek, bútorok, istállók. Jenő herceg és Campagnoni udvari intendáns fognak vele elszámolni.

Napóleon.

Második ív

Magánvagyonomat felerészben annak a francia seregnek megmaradt tisztjei és katonáira hagyom, amely 1792-től 1815-ig a nemzet dicsőségéért és függetlenségéért harcolt; a szétosztás a tényleges szolgálat alatti fizetés arányában fog megtörténni. Felerészben pedig azokra az elzászi, lotharingiai, franchecomtii, bourgogne-i, ile-de-france-i, champagne-i, forezi, dauphinéi városokra és vidékekre hagyom, melyek egyik vagy másik betörés által szenvedtek. Ebből az összegből egymilliót Brienne, egymilliót pedig Méry városa részére vonnak le.

Végrendeletem végrehajtóiul Montholon, Bertrand és Marchand grófokat nevezem ki.

A jelen végrendeletet végig saját kezűleg írtam, aláírtam és pecsétemmel elláttam.

(Pecsét helye.)

Napóleon.

A végrendeletéhez csatolt A) leltár.

Longwood, Szent Ilona szigete, 1821. április 15-én

I.

1. A szent vázák, melyeket longwoodi kápolnámban használtam.
2. Vignali lelkészt megbízom, hogy őrizze meg őket, és adja át fiamnak, amikor tizenhat esztendős lesz.

II.

1. Fegyvereim, azaz: kardom, amelyet Austerlitznél hordtam, Sobiesky kardja, tőröm, pallosom, vadászkésem, két pár versailles-i pisztolyom.
2. Arany toalettkészletem, melyet Ulm, Austerlitz, Jéna, Eylau, Friedland, Lobau szigete, Moszkva és Montmirail reggelén használtam. Ezért óhajtom, hogy becsesek legyenek fiamnak. (1814 óta Bertrand gróf a letéteményese.)
3. Megbízom Bertrand grófot, hogy vegye gondjaiba, őrizze meg e tárgyakat, és adja ál fiamnak, amikor tizenhat éves lesz.

III.

1. Három kicsiny mahagónidoboz. Az elsőben harminchárom tubákosszelence és bonbonniére. A másodikban tizenkét doboz császári címerrel, két kicsiny távcső és négy doboz,melyeket 1811. március húszadikán a Tuileriákban XVIII. Lajos asztalán találtam. A harmadikban három ezüst, monogrammal ellátott, a császár használatára való tubákosszelence, aztán különféle toalettcikkek az I., II., III. leltári jegyzéknek megfelelőleg.
2. Hadi távcsőm.
4. Toalettkészletem, egy-egy darab minden uniformisból, egy tucat ingem, egy teljes öltözékem és általában minden toalett-tárgyam.
5. Mosdóasztalom.
6. Kis ingaórám, mely longwoodi hálószobámban van.
7. Két zsebórám és a császárné hajából készült lánc.
8. Megbízom Marchand-t, főkomornyikomat, hogy őrizze meg e tárgyakat, és adja át fiamnak, amikor tizenhat éves lesz.

IV.

1. Ékszerszekrény.
2. Ezüstnemű és sévres-i porcelánom, melyet Szent Ilonán használtam [a), b), c) leltár szerint].
3. Megbízom Montholon grófot, hogy őrizze meg e tárgyakat, és adja át fiamnak, amikor tizenhat éves lesz.

V.

1. Három nyergem és kantárom, sarkantyúim, melyeket Szent Ilonán használtam.
2. Öt darab vadászfegyverem.
3. Megbízom Noverraz vadászomat, hogy őrizze meg e tárgyakat, és adja át fiamnak, amikor tizenhat éves lesz.

VI.

1. Könyvtáramból négyszáz kiválasztott kötet, amelyeket legtöbbet használtam.
2. Megbízom Saint-Denis-t, hogy őrizze meg e tárgyakat, és adja át fiamnak, amikor tizenhat éves lesz.

Napóleon.

A) Leltár

1. Holmimból, amit használtam, egy darabot se adjanak el; ami megmarad, osszák szét végrendeleti végrehajtóim és testvéreim között.
2. Marchand megőrzi hajamat, és csináltatni fog belőle karkötőt kis aranylakattal, és küld belőle Mária Lujza császárnőnek, anyámnak, minden testvéremnek, húgomnak, unokaöcsémnek, unokahúgomnak, a kardinálisnak, egy nagyobbat pedig fiamnak.
3. Marchand egy pár arany cipőcsatomat József hercegnek fogja elküldeni.
4. Egy pár kicsiny arany harisnyakötőcsatot Lucien hercegnek.

5. Egy arany nyakkendőcsatot Jeromos hercegnek.

A) Leltár

Leltári jegyzéke ama tárgyaknak, melyeket Marchand meg fog őrizni, hogy átadja fiamnak.

1. Ezüst toalettkészletem, mely asztalomon van, teljes felszereléssel, borotvákkal stb.
2. Ébresztőórám: második Frigyes ébresztőórája, melyet Potsdamból hoztam el. (A 3-as számú dobozban.)
3. Két órám, egyik a császárné hajából készült lánccal és a másik óra részére hajamból font lánc. Marchand Párizsba küldi őket.
4. Két pecsétnyomóm. (Egyik franciaországi, a hármas számú dobozban.)
5. Kicsiny aranyozott ingaóra, mely most hálószobámban van.
6. Mosdószekrényem, vizeskancsóm és állványa.
7. Éjjeliszekrényeim, melyeket Franciaországban használtam és aranyozott ezüst bidém.
8. Két vaságyam, matracaim, takaróim, ha meg lehet őket őrizni.
9. Ezüst illatszerüvegeim.
10. Franciaországi távcsőm.
11. Két pár sarkantyúm.
12. Három mahagónidoboz, melyek tubákosszelencéimet és más egyebet tartalmaznak.
13. Egy aranyozott ezüst lábas.

Fehérneműm.

Hat ing.

Hat zsebkendő.

Hat nyakkendő.

Hat törülköző.

Hat pár selyemharisnya.

Négy fekete gallér.

Hat pár harisnya.

Két pár batisztlepedő.

Két párnahuzat.

Két háziruha.

Két hálónadrág.

Egy pár nadrágtartó.

Négy fehér kasmír ujjas alsónadrág.

Hat flanelmellény.

Négy lábravaló.

Hat pár bokavédő.

Egy kicsiny dohánnyal teli doboz.

Egy arany nyaklánc.

Egy pár arany harisnyakötőcsat.

Egy pár arany cipőcsat. (Mindezek a hármas számú dobozban.)

Ruházat.

Egy vadászegyenruha.

Egy gránátos-egyenruha.

Egy nemzetőri egyenruha.

Két csákó.

Egy szürke-zöld köpeny.

Egy kék kabát (melyet Marengónál viseltem.)

Egy zöld cobolybunda.
Két pár cipő.
Két pár csizma.
Egy pár papucs.
Hat kardkötő.

Napóleon.

B) Leltár

Leltárjegyzéke azoknak a tárgyaknak, melyeket Turenne grófnál hagytam.

1. Sobieskynek egy kardja. [Ez tévedésből vétetett fel az A) leltárba; Bertrand gróf kezei között az a kard van, melyet a császár Abukirnál használt.]

A becsületrend egy nagy nyaklánca.
Egy aranyozott ezüst kard.
Egy konzuli pallos.
Egy vaskard.
Egy bársony kardkötő.
Az aranygyapjas rendnek egy nyaklánca.
Egy kicsi acél toalettkészlet.
Egy ezüst éjjeli lámpa.
Egy antik kardmarkolat.
Egy IV Henrik-kalap, egy bársonysapka és a császár csipkéi. Egy kis ékszertartó.
Két török szőnyeg.
Két kárminvörös hímzett bársonykabát melléllennyel és nadrággal.

1. Fiamnak hagyom Sobiesky kardját.

Ugyanannak a becsületrend nyakláncát.
Ugyanannak az arannyal vert ezüstkardot.

Ugyanannak a konzuli pallost.
Ugyanannak az aranykardot.
Ugyanannak az aranygyapjasrend nyakláncát.
Ugyanannak a IV Henrik-kalapot és a bársonysapkát.
Ugyanannak az arany fogtisztító készletet, mely a fogorvosnál maradt.
2. Mária Lujza császárnénak csipkéimet.
Anyámnak az ezüst éjjeli lámpást.
A kardinálisnak az acél toalettkészletet.
Jenő hercegnek az arannyal vert ezüst kézi gyertyatartót.
Paulina hercegnőnek a kis ékszertartót.
A nápolyi királynőnek egy kis török szőnyeget.
Hortenzia királynőnek egy kis török szőnyeget.
Jeromos hercegnek az antik kardmarkolatot.
József hercegnek egy hímzett köpenyt, mellényt, nadrágot.
Lucien hercegnek egy hímzett köpenyt, mellényt, nadrágot.

Napóleon.

Ez fiókvégrendeletem,
azaz az utolsó akaratom okmánya

Longwood, 1821. április 24-én.

A Mária Lujza császárnőnek, igen kedves és szeretett feleségemnek, 1814-ben Orleansban átadott összegből az enyém kétmillió, mely felől a jelen fiókvégrendeletemben rendelkezem, hogy jutalmazza leghűbb szolgáimat, akiket különben az kedves Mária Lujzám jóakaratába ajánlok.

1. Meghagyom a császárnőnek, hogy Bertrand grófnak adja vissza harmincezer franknyi járadékát, mely a pármai

hercegségből és a milánói Napóleon-hegy után járt neki, valamint ennek hátralékos kamatait.

2. Hasonlóképpen rendelkezem az isztriai hercegre, Duroc leányára és többi híveire vonatkozólag, akik hívek maradtak hozzám és mindig drágák nekem; a császárné ismeri őket.

3. A fent említett kétmillióból háromszázezer frankot Bertrand grófnak hagyományozok, melyekből százezer frankot a kincstárnoknak fog kifizetni, hogy rendelkezéseim szerint azokra az adományokra fordítsák, melyekkel meg akarom nyugtatni lelkiismeretemet.

4. Kétszázezer frankot Montholon grófnak hagyományozok, melyből százezer frankot a kincstárnoknak fog kifizetni, fentihez hasonló használat végett.

5. *Idem*, kétszázezer frankot Las-Cases grófnak, amelyből százezer frankot a kincstárnoknak fog kifizetni, a fentihez hasonló célra.

6. *Idem*, százezer frankot Marchand-nak, melyből ötvenezer frankot hasonló célra a pénztárnak fog kifizetni.

7. Jean-Jerome Levynek, aki a forradalom kezdetén Ajaccio polgármestere volt, vagy özvegyének, gyermekeinek vagy unokáinak százezer frankot.

8. Duroc leányának százezer frankot.

9. Bessiéres fiának, Isztria hercegének, százezer frankot.

10. Drouot tábornoknak százezer frankot.

11. Lavalette grófnak százezer frankot.

12. *Idem*, százezer frankot, azaz huszonötezer frankot Piéron szakácsomnak;

huszonötezret Noverraz vadászomnak;

huszonötezer frankot Saint-Denis-nek, könyveim gondozójának;

huszonötezer frankot Santininek, volt ajtónállómnak.

13. *Idem*, százezer frankot, azaz: negyvenezer frankot Planat-nak, ordonánctisztemnek; húszezer frankot Hébert-nek, aki legutóbb házfelügyelő volt Rambouillet-ban, és aki Egyiptomban szobámban teljesített szolgálatot. Húszezer frankot Lavignének, aki legutóbb egyik istállómnak volt felügyelője és Egyiptomban vadászom volt. Húszezer frankot Jeannet-Dervieux-nak, aki istállófiúm volt és Egyiptomban szolgált.

14. Kétszázezer frankot a brienne-le-chauteau-i lakosok között alamizsnaként osszanak szét azoknak, akik legjobban rá vannak szorulva.

A még fennmaradó háromszázezer frank osztassák szét el-ba-szigeti gárdám bataillonjának tisztjei és katonái között, ha még élnek, vagy özvegyeiknek, fizetésük arányában és végrendeleti végrehajtóim által megállapított összegben. A súlyosan sebesültek vagy nyomorékok kétszeresét kapják. Larrey és Emmery állapítják meg az összeget.

E fiókvégrendeletet teljesen saját kezűleg írtam, aláírtam és pecsétemmel ellátam.

Napóleon.

(Pecsét helye.)

Ez fiókvégrendeletem, vagyis utolsó akaratom okmánya

Kelt Longwoodban, 1821. április 24-én.

Itáliai civillistám felosztásából a pénzt, ékszereket, ezüstneműt, fehérneműt, bútorokat, istállókat, melyek fölött az alkirály rendelkezik és ami az enyém, kétmillió felől úgy rendelkezem, hogy leghűbb híveimnek hagyom őket. Remélem, hogy fiam, Jenő Napóleon, híven minden ürügykeresés nélkül ki fogja fizetni. Ne felejtse, hogy negyvenmillió frankot adtam neki,

részint Olaszországban, részint pedig anyja örökségének felosztásából.

1. Ebből a kétmillióból Bertrand grófnak hagyok háromszázezer frankot, melyből százezret átad a kincstárnoknak, hogy rendeléseim szerint, lelkiismeretbeli hagyományaimra fordítsa.
2. Montholon grófnak kétszázezer frankot, melyből százezer frankot átad a kincstárnak, ugyancsak a fenti célra.
3. Las-Cases grófnak kétszázezer frankot, ötvenezer frankot fog befizetni a fenti célra.
4. Marchand-nak százezer frankot, melyből ötvenezer frankot fog befizetni a fenti célra.
5. Lavalette grófnak ötvenezer frankot.
6. Hogendorf holland tábornoknak, Brazíliába menekült hadsegédemnek százezer frankot.
7. Corbineau hadsegédemnek ötvenezer frankot.
8. Caffarelli hadsegédemnek ötvenezer frankot.
9. Dejeau hadsegédemnek ötvenezer frankot.
10. Percynek, Waterlooi főorvosnak ötvenezer frankot.
11. Ötvenezer frankot, azaz:

    Tízezer frankot Pieron főszakácsomnak;
    Tízezer frankot Saint-Denis-nek, első lovászomnak;
    Tízezer frankot Noverraznak;
    Tízezer frankot Cursot-nak, főtitkáromnak;
    Tízezer frankot Archambaud lovászomnak.

12. Menneval bárónak ötvenezer frankot.
13. Isztria hercegének, Bessiéres fiának, ötvenezer frankot.
14. Duroc leányának ötvenezer frankot.
15. Labédoyére gyermekeinek ötvenezer frankot.
16. Mouton-Duvernet gyermekeinek ötvenezer frankot.

17. A derék és bátor Travot tábornok gyermekeinek ötvenezer frankot.
18. Chartrand gyermekeinek ötvenezer frankot.
19. Cambronne tábornoknak ötvenezer frankot.
20. Lefévre-Desnouettes tábornoknak ötvenezer frankot.
21. A külföldi országokban, Francia-, Olasz-, Spanyolországban, Hollandiában vagy Belgiumban vagy a rajnai tartományokban bolyongó száműzötteknek végrendeleti végrehajtóim rendelkezése szerint százezer frankot.
22. A még életben maradt lignyi, waterlooi súlyos sebesültek vagy bénák számára végrendeleti végrehajtóim által megállapított arányban, kétszeresen számítva a testőrség, négyszeresen az elbai testőrség számára, kétszázezer frankot. Végrendeleti végrehajtóimhoz csatlakozzanak e célból még Cambronne, Larrey, Percy és Emmery.

E fiókvégrendeletet teljesen magam kezével írtam, aláírtam és pecsétemmel elláttam.

(Pecsét helye.)

Napóleon.

Ez április 15-én kelt végrendeletem harmadik záradéka

Kelt Longwoodban, 1821. április 21-én.

1. A korona gyémántjai között, melyek 1814-ben visszaadattak, öt-hatszázezer franknyi saját vagyonom volt; ezt át fogják adni, hagyományaim kifizetésére.
2. Tortolia bankárnál Rómában 1815-ben két-háromszázezer frankot tettem le értékpapírokban, melyeket elba-szigeti jövedelmemből szereztem, Sieur Perruse, bárha nem volt kincstárnokom és nem volt rá megbízása, átvette tőle ezt az összeget, adják vissza neki.

3. Az isztriai hercegnek háromszázezer frankot hagyományozok, amelyből azonban csak százezer frank szolgáltatandó ki özvegyének, ha a herceg a hagyaték kiszolgáltatása előtt meghalna. Óhajtom, hogy ha nincs semmi akadálya, a herceg vegye el Duroc leányát.

4. Frioul hercegnőnek, Duroc leányának kétszázezer frankot hagyományozok. Ha meghalna a hagyaték kiszolgáltatása előtt, anyja semmit sem kap.

5. Rigaud tábornoknak, akit száműztek, tízezer frankot hagyok.

6. Brisnod utalványozó biztosnak százezer frankot hagyok.

7. Letört tábornok gyermekeinek, aki az 1815-i ütközetben esett el, százezer frankot hagyok.

8. Ezt a nyolcszázezer franknyi hagyományt úgy vegyék, mintha végrendeletem 36. pontjának folytatása lenne, amellyel hatmillió-négyszázezer frankra emelkedik ama hagyományok összege, melyekről végrendeletemben rendelkezem, bele nem értve a második fiókvégrendeletemben tett adományokat. Saját kezemmel írtam, aláírtam és pecsétemmel elláttam.

(Pecsét helye.)

Napóleon.

Hátul:

Felnyitandó ugyanegy napon és közvetlenül végrendeletem felbontása után.

Kelt Longwood, 1821. április 24-én.

Ez végrendeletem negyedik záradéka

Előbbi rendelkezésekkel nem tettünk minden kötelességeinknek eleget, ezért határoztuk el, hogy megcsináljuk e negyedik záradékot.

1. Dutheil báró, tüzérségi táborszernagy, saint-andre-i nemes (aki a forradalom előtt az auxonne katonai iskolát vezette) fiának vagy unokájának, százezer (100 000) frankot hagyományozunk, hálás emlékül azért a gondoskodásért, mellyel a derék tábornok körülvett minket, mikor főhadnagyként és századosként alatta szolgáltunk.

2. *Idem*, Dugommier tábornok, a touloni sereg fővezére, fiának százezer (100 000) frankot. Mi vezérlete alatt intéztük azt az ostromot és vezettük a tüzérséget. Hálás emlékül a becsülés, vonzalom és barátság jeleiért, melyeket irántunk ez a derék, megfélemlíthetetlen tábornok tanúsított.

3. *Idem*. Százezer (100 000) frankot hagyunk Gasparin konventi képviselő, a touloni sereg mellett a nép képviselője, fiának vagy unokájának, amiért védelmébe vette és helybenhagyta tekintélyével azt a haditervet, melyet kidolgoztunk, s melynek alapján a várost bevettük, s amely ellentétben állott a közjóléti bizottmányéval. Gasparin védelmébe vett a vezérkar tudatlanságával szemben, mellyel a sereget Dugommier barátom érkezése előtt vezették.

4. *Idem*. Százezer (100 000) frankot hagyunk Muiron hadsegédünk özvegyének, fiának vagy unokájának, aki mellettünk halt meg Arole-ban és testével védett minket.

5. *Idem*, tízezer (10 000) frankot Cantillon altisztnek, aki végigszenvedett egy pört, melyben azzal vádolták, hogy meg akarta gyilkolni Wellingtont, s amelynek folyamán ártatlannak jelentették ki. Cantillonnak lett volna annyi joga, hogy meggyilkolja azt az oligarchát, mint neki arra, hogy engem a

Szent Ilona-i sziklákra küldjön elpusztulni. Wellington, aki e merényletet indítványozta, Nagy-Britannia érdekeivel akarta azt igazolni. Cantillont, ha valójában meggyilkolta volna a lordot, felmentették volna, és igazságot szolgáltattak volna neki ugyanezek az indokok: mert Franciaországnak érdeke volt megszabadulni attól a tábornoktól, aki előbb megsértette a párizsi kapitulációt és aztán ő felelős a mártír Ney, Labédoyére és a többiek véréért, azért a bűnért, hogy a szerződések ellenére kirabolták a múzeumokat.

6. Négyszázezer (400 000) frankot hozzáadunk ahhoz a hatmillió-négyszázezer frankhoz, melyről rendelkeztünk és hatmillió-nyolcszáztízezer frankra emeljük fel; az a négyszáztízezer frank úgy tekintendő, mint végrendeletünk harmincötödik pontja, és az a feladata, mint a többi hagyományoknak.

7. Az a kilencszázezer livre sterling, melyet Montholon grófnak és grófnőnek adtunk, ha ők kielégítettek, leszámítandó és ama adományok javára írandó, melyeket végrendeletünk szerint tettünk; ha ők nem elégíttettek volna ki, rendelkezésünk semmis.

8. Annál az adománynál fogva, melyet végrendeletünkkel Montholon gróf javára tettünk, a feleségének rendelt húszezer franknyi nyugdíj megsemmisítendő. Montholon gróf bízatik meg, hogy ezt neki fizesse.

9. Miután hasonló örökség elintézése, teljes végrehajtásáig irodai, utazási, kiküldési, becslési költségeket kíván, végrendeleti végrehajtóinkat felhatalmazzuk, hogy három százalékot tartsanak vissza minden adományból, úgy a hatmillió-nyolcszázezer frankból, valamint a záradékokban lévő összegekre és a magánvagyonomat képező kétszázmillió frankra.

10. E visszatartott jövedelemből eredő összegek egy kincstárnok kezéhez teendők le, és végrendeleti végrehajtóim rendelkezése szerint használandók fel.

11. Ha a fenti jövedelmekből járó összegek nem lennének elegendők a költségekre, a három végrendeleti végrehajtó és a kincstárnok hagyományából vonandó le a többlet, mindegyiknél a végrendeletünk és záradékunk szerint tett adományok irányában.

12. Ha a fenti jövedelmekből jövő összegek felülmúlnák a szükségletet, a maradvány szétosztandó végrendeleti végrehajtóim és a kincstárnok között, kapott adományaik arányában.

13. Las-Cases grófot, halála esetén fiát, ennek halála esetén Drouot tábornokot nevezzük ki kincstárnoknak.

A jelen záradékot teljesen saját kezünkkel írtuk, aláírtuk és pecsétünkkel elláttuk.

(Pecsét helye.)

Napóleon

ELSŐ LEVÉL – *Laffitte Úrhoz*

Laffitte úr,

1815-ben, Párizsból való elutazásomkor átadtam önnek körülbelül hatmilliót, melyről kettős nyugtát adott. Az egyik nyugtát megsemmisítettem, és megbízom Montholon grófot, hogy mutassa be a másik nyugtát, hogy átadhassa neki halálom után a fenti összeget, 1815. július 1-jétől járó ötszázalékos kamataival, levonván azokat a fizetségeket, melyeket az én rendeleteimre kifizetett.

Óhajtom, hogy elszámolását ön, Montholon gróf, Bertrand gróf és sieur Marchand állapítsák meg, és az elszámolás megejtésével a jelen levelemmel teljes és feltétlen felmentvényt adok önnek a fenti összegről.

Átadtam önnek egy dobozt is, melyben ékszertartóm volt; kérem, adja át Montholon grófnak.

Ennek a levélnek egyéb célja nem lévén, arra kérem Istent, hogy önt, Laffitte úr, ép egészségben tartsa meg.

Napóleon.

Longwood, Szent Ilona szigetén, április 25.

MÁSODIK LEVÉL – *Labouillerie báróhoz*

Longwood, Szent Ilona szigetén, 1821. ápr. 25.

Labouillerie bárót, magánvagyonom kincstárnokát arra kérem, hogy halálom után elszámolását és számláját adja át Montholon grófnak, akit végrendeletem végrehajtásával megbíztam.

E levélnek nem lévén más célja, arra kérem Istent, hogy önt, Labouillerie báró úr, ép egészségben tartsa meg.

Napóleon.